

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERGİSİ

Sayı : 8

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERĐİSİ

S A H İ B İ
Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL

Edebiyat Fakültesi

ARAŞTIRMA DERGİSİ

8

İ Ç İ N D E K İ L E R

Prof. Dr. Kaya BİLGEGİL — Bir Medeniyeti Tasfiye Teşebbüsleri	1—24
Doç. Dr. Saim SAKAOĞLU — Typen türkischer Volkmaerchen'deki 38 Numaralı Masal Tipinin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma	25—33
Dr. Coşkun ALPTEKİN — Azerbajcân	35—51
Dr. İsmail AKA — Horasan	53—73
Doç. Dr. Nazif ŞAHİNOĞLU — Sadi ve İbni Teymiye'de Hürriyet Problemi	75—94
Dr. Ahmet SAVRAN — İbn al-'Azrak — Hayatı, eserleri ve Kaynakları	95—106
Doç. Dr. Ahmet ACAR — Kıymetli Mineraller	107—118
Dr. Ahmet NİŞANCI — Arpaçay Baraj Sahası ve Yakın Çevresi Fiziki Coğrafya Araştırmaları	119—162
Dr. İbrahim ATALAY — Akarsularımızda Taşınan Sediment Miktarları ve Akarsularımıza Sediment Veren Kaynaklar Hakkında İlk Not	163—190
Dr. İbrahim ATALAY — The Sediment Yield of the Some Rivers of Turkey	191—195
Dr. Wolfgang MÜLLER — Çev. Dr. Selçuk ÜNLÜ — Bugünün Almancasında Karşılaşılan Gramer Güçlükleri	197—218
Maurice MAETERLİNCK — çev. Dr. Hüseyin GÜMÜŞ — Saint Antoine'ın Mucizesi	219—249

KİTABİYAT

Demetrius J. GEORGACAS — The Name for the Asia
Minor Peninsula and a Register of Surviving Ana-
tolian Pre-Turkish Placename (Dr. Enver KO-
NUKÇU) ... .. 251—253

BİR MEDENİYETİ TASFİYE TEŞEBBÜSLERİ (1)

Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL

Ö N S Ö Z

Türkiye'de Yenileşme Çağı edebiyatının siyâsetle çok yakından ilgisi vardır: Ya siyâsetin emrinde, hedefini bekler; ya önünde, ona yol gösterir; ya da doğrudan doğruya içinde, bir «hareket» hâli alır. Umûmî görünüşüyle, zâhirde pâdişâha itâatkârdır; hükûmet karşısında hacimli muhâlefet beyannâmeleri manzarası arzeder, bâzan bu muhâlefeti, devletin düşmanlarıyla aynı mes'eleleri tenkîd edecek dereceye götürmekten, daha doğrusu, o düşmanlara imkân hazırlamaktan çekinmez. Bu son davranış, herhâlde mâsûmânedir; fakat hedefi olan hükûmet erkânından ziyâde, devletin gücünü sarsar.

Edebiyatın, doğrudan doğruya kendisi için konuşması; çok gecikmiştir. Bu siyâsî vasıf, ikinci merhaleden sonra meydana çıkacak olan «lâ-siyâsî» vakfelere kadar devâm eder.

Bu edebiyâtı hazırlayan devrede devletin siyâseti nedir? Şüphesiz, Türkiye, bir «tedâfüî siysâyet» içindedir. Avusturya ve Rusya orduları karşısında hezîmete uğrayan İmparatorluk, varlığını koruma çabasına düşmüştür. Lâle Devrinden beri, belirli hâl alan yenileşme, daha doğrusu, eskiyi tasfiye gayretleri; Osmanlı İmparatorluğu'nun «social» yönlü bir müdâfaa hareketidir.

Bütün bu teşebbüslerin kımıldanış noktası; Avusturya ve Rusya komşuluğu ile başlar. Ayrıca İkinci Sultan Mahmûd devrinden

(1) Müellifin hazırlamakta olduğu *Yenileşme Çağı Türk Edebiyatı* adlı eserinden alınmıştır.

itibâren İmparatorluk; Rusya'ya karşı desteğini kazanmak istediği büyük devletler tarafından beğenilmek ihtiyacını duyar. Ricâl; birçok teşebbüslerini, onların muhtemel «âferîn»ine göre ayarlamıştır; bu «âferîn» için, bir kısım ileri gelenlerce fedâ edilmeyecek mü'essese, an'ane, tavır yoktur. Bâzı temessül edilmemiş ikamelerle tasfiye birden hızlanır. (Fakat Rusya, «hasta adam» teşhîsini koymuştur.)

Türkiye'nin batıdan alacağı hiçbir şey yok muydu? Bulunmuş şeyleri yeniden keşfetmeyeceğine göre, elbette vardı. Esâsen hangi millet, diğerlerinden istiânede bulunmaktan müstağnî kalabilmiştir? Fakat «biz» olan taraflarımızı kaybetmemeli idik. Osmanlı ileri gelenleri, bu işi yaparken, zaman zaman «comique» de bile kalmayıp «ridicule»e düşer. Bir medeniyet değiştirmesi, şüphesiz ki, kolay değildir.

1859 yılından sonra göze çarpacak olan edebiyâtı yenileştirme teşebbüsleri de, bu tasfiye hareketlerinin bir safhasıdır; hem de hepsinden sonra meydâna çıkan bir safhasıdır. Bu gecikme tabîidir: Bir millet; düşünce, duyuş, tahayyül tarzından kolay kolay vazgeçemez; bunu beğenmediğini, yerine yabancılardan istiârelerde bulunacağını kolay kolay ilân edemez. Yeni edebiyat, ancak tasfiye hareketleri içindeki yerine oturtularak izzâh edilebilir. Bu devrede gazeteye bağlı yazı neveleri girmiştir; tiyatro girmiştir; roman girmiştir... Batı eserleri, türkçeye çevrilir... Bütün bu faâliyetlerin altında eski edebiyâtın tasfiyesi çabası vardır. Tanzîmat sonrası muharrirleri, dil ve imlâ islâhı ile ilgili tekliflerinde dahi, estetik temâyülden ziyâde, siyâsî gâye ile hareket ediyorlardı: Hedef, yazılanın herkes tarafından kolayca okunup anlaşılabilmesi idi.

Şeriatle ağzını açan Tanzîmat fermânı; Türkiye'nin - kuvvetli olduğunu değil; - hukuk sâhâsında, idârî sâhâda, askerlik ve mâliye sâhâlarında, kurulacak yeni mü'esseselerde batı sistemlerini kabûl ettiğini ilân sûretiyle İmparatorluğu müdâfaa yoluna girmişti. Bu tavrından da bâzı neticeler aldı. Onu, yirmi yıl sonra tâkîbedecek olan edebiyât ise, takınacağı batılı çehre ile - lâ-şuûrî olarak - bu müdâfaanın içindedir.

Bütün bunlardan dolayı, kitâbımızın birinci cildine «Bir medeniyetin tasfiyesi teşebbüsleri» ile giriyoruz; edebiyâtta yenileşme de, hiç olmazsa ilk otuz yılında bu tasfiye çabalarının bir devâmıdır. Zarûrî olarak târîh içinde dolaşacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİ MEDENİYET DÜNYASI ARASINDA İLK BARIŞMA BELİRTİLERİ

L Â L E D E V R İ

Birinci Alt-bölüm Türkiye'de Belirli Vak'alar

Lâle devri; bir ihtilâlin ardında başlar ve bir ihtilâlle biter.

I — Zaferden Hezîmete

*Müslümân Türk Heybetinin Hıristiyân Avrupa
Gözünde Kaybolması*

1. Zafer yılları :

Sultan İkinci Mustafa; tahta çıkışının üçüncü günü, Sadrâzam Ali Paşa'ya bir *hatt-ı hümayûn* göndermişti. Bu yazıda, pâdişâhların *hangisi zevk u safâya ve hâb-ı râhata düşmüş ise*; onlara bağlı olan halkın da huzûrlarını kaybetmiş olduğunu bildiriyor; tenkîdini müşahhas hâle koyarak mensûbolduğu hânedânı hattâ kendi babası Dördüncü Sultan Mehmed'i dahi ittihâm ediyordu. Harekâtı için Kanunî Süleymânî örnek saymak niyyetinde idi; Macaristan seferine çıkacak ordunun başında yer almak istiyordu : *Merhûm ve mağfûrîn-leh Sultân Süleyman Hân tâbe serâhu Hazretleri kırk sekiz sene pâdişâh olup zamân-ı hilâfetinde küffâr-ı hâk-sâr üzerine yalnız vezîrin göndermeyüp bi'n-nefs kendüleri kangı gazâyâ azîmet eylemişler ise bi-emr-illâhi taâlâ küffârdan ahz-ı intikam müyesser olmuşdur Ben dahî gitmeğe niyyet eyle-*

rim (1) demişti. Hatt'ın daha sonraki satırlarında vükelânın, ulemânın, ocak ağalarının bir yerde toplanıp, Pâdişâh'ın sefere çıkmasının mı, Edirne'de beklemesinin mi münâsip olacağını müzâkere etmeleri istenmiştir.

Bunun üzerine Sadrâzam, Şeyhülislâm, vezirler, sadreyn, Nakübül-eşraf ve devletin diğer ileri gelenleri; vezîr-i âzam konağında toplanırlar; üç gün süren meşveretten sonra, *Şehryâr-ı gayret-medâr Hazretleri'nin sefer-i hümayuna azîmetleri kesret-i mesârif-i seferiyyeyi muktezî olmak hasebiyle* (2) Edirne'de kalmasının uygun olacağı hükmüne varırlar. Netîce, *sidde-i saltanat'a* arz edilir. Fakat Pâdişâh, toplantıya katılanların bu fikrine rağmen, sefere çıkmakta kararlıdır.

Demek ki, Sultan Mustafa; şahsî zevk ve râhatını düşünen hükümdârdan memleketin fayda göremeyeceği kanâatindedir. Bir işe girişmek için devlet erkânının fikrini almağı da ihmâl etmemektedir. Bu fikir, kendi görüşüne aykırı düşerse, şahsî kanâatine uygun hareket edecek kadar irâde sâhibidir. Hiç olmazsa tahta çıktığı zaman bu hüviyeti taşıyordu.

Diğer yandan Kanûnî'nin bu uzak torunu, şâir tabîatlıdır. *İk-bâlî* mahlasıyla manzûmeler yazıyordu (3). Sülûs, celî ve nesih hatlarında üstâd idi.

San'atkâr mizâcını ve «ârif» tabîatını bir yana bırakarak bir devlet adamı azmiyle, ordusu başında Nemçe'ye karşı sefere çıktı. 30 Hazîran 1694 te Edirne'den *Belgrâd-ı dâriü'l-cihâd'a* müteveccihen hareket eden İkinci Sultân Mustafa'nın kat ettiği menzîl ve merhalelere âit tafsîlât, kaynaklarda mevcuttur.

Avusturyalılar, Banat eyâletini ele geçirebilmek için, bu eyâletin merkezi olan Tamaşvar'a karşı hareket üssü olmak üzere Lippa'yı zabtetmişlerdi. Pâdişâh'ın meşverete verdiği ehemmiyet, Belgrat'da da kendini gösterdi. Sâdir olan fermân-ı hümayun üzerine, Sadrâzam, Şeyhülislâm, vüzerâ, mîr-i mîrân ve ümerâ, ordunun ileri gelen zâbitleri önce *otâk-ı Hazret-i Sadr-ı âli'de sonra otâk-ı Hümayûn-ı pür-meâlî'de* toplandılar; muhârebede tâkibedilecek harekâtı tesbit ettiler.

(1) *Târih-i Râşid*; II., s. 299.

(2) *a.e.* s. 300.

(3) *Tezkire-i Sâlim, Dersaâdet*, İkdâm Matbaası, 1315, s. 58-63.

Bir yandan Osmanlı ordusunun Tamişvar yakasına geçmesi için köprü yapıldı; diğer yandan Belgrad'ın muhafazası için yeni tâbiyelerle kal'asının Sava cihetine düşen kısımları tâmir edildi. Bundan sonra asker, yeni Tuna Köprüsü'nden geçti. Paçova menziline geldi; burada iki gün kaldıktan sonra, gece yola çıktı. Tisa nehri civârında bulunan bir palanga kuşatıldı; feth edildi; içinde bulunan *melâ'in, ta'me-i şemşîr-i kahr ü tedmîr* olduktan sonra, Pâdişâh'ın emri üzerine kale yıkıldı. Tamişvar'da da üç gün geçirildi. Nihâyet Lippa kalesine doğru yola çıkıldı. Burada, Vak'anüvis Râşid'in rivâyetine göre, elli altmış binden fazla Nemçe askeri vardı. Bu kale *piş-gâhında darb-ı hıyân* eden İslâm askerleri, *metiris almaksızın açıkdan şîr-i ner gibi hücûma ikdâm etdiklerinde düşmen-i hod-gâm tûp u tûfeng ile müdâfaaya çalışılarsa da, guzzât-ı gayret-simât*, önce varoşu zabtettiler; ardından da kaleye girdiler. Tamişvar'ın zabtı için hazırlanmış mühimmat, malzeme tamâmiyle Osmanlıların eline geçti. Bu zaferde pek çok kadın erkek de esîr alınmıştı. 9 Eylül 1695, İkinci Mustafa'nın ilk büyük muzafferiyeti târihi oluyor.

İş bununla da kalmamıştır : Belgrad Beylerbeyi, Câfer Paşa'nın Titol kalesini fethi haberi de, diğer bir sevinç kaynağı olmuştur.

Sultan İkinci Mustafa'nın bu seferdeki diğer büyük zaferi de Lugos'ta kendini gösterecektir : Nemçe kumandanı Votnerani'nin taburu, Lugos yakınlarında bulunuyordu. Arazi; orman, bataklıkla ârızalı, arkadan dağla kuşatılmıştı. Düşman ordusu Temes Irmağı sâhilinde yer almıştı. Pâdişâh'ın Serdâr-ı ekrem'e isdâr ettiği hatt-ı hümayûn üzerine Selim Giray, Tatar askeriyle Nemçe taburunu arkadan kuşattı. Başlarında «Şehr-yâr-ı gayret-medâr» olmak üzere *sâ'ir piyâde ve süvâri askeri* düşman tarafından atılan topa, tüfeğe bakmayıp *her tâife muayyen ve me'mûr oldukları taraflardan melâ'in-i hâsirîn üzerine şîrâne hücumlar ederek düşman safalarını bozup taburun içine girdiler. Namçeliler, fecî bir şekilde yenildiler. Kumandanları Veterani ve ileri gelen başka kimseler öldü. 22 Eylül 1695 Perşembe günü, Lugos kalesi Türklerin eline geçti.*

23 Eylül'de de, Diyarbekir vâlisi Topal Hüseyin Paşa ile Anadolu Bevlerebevi Mısırlı-zâde İbrâhim Paşa Şebeş kalesinin fethi ile ilgili irâde-i seniyyeyi yerine getirdi.

Sonbahar girmişti. Pâdişâh, İstanbul'a döndü. Uğradığı menzillerde fevkalâde merâsimlerle karşılanıyordu. Fakat pâyîtahta, Kanûnî Süleymân'ın torununa lâyük bir tarzda istikbâl edildi (18 Kasım 1695).

Şu kıt'a :

Pançov kal'asından bir sâat beri

Geldi düşmanlardan müjde haberi

Tiğden geçirmişler yedi bin seri

İmdâd-ı Hakk ile nusret bizimdir (4)

bu zaferlerin; Edirne'de, İstanbul'da halkın toplanacağı yerlerde sazşâirleri tarafından nasıl öğülmüş olacağını düşündürüyor.

Fakat Osmanlı devleti, yalnız Nemçe ile harb hâlinde değildi. Bir yandan Venediklilerle, diğer yandan Lehlilerle çarpışmalar devâm ediyordu. Rusya'nın Azak kalesine sarkıntısı da yeni bir cidâle yol açmıştı.

21 Eylül 1894 Salı günü, Türklerin elinde bulunan Sakız Adası, vire ile Venedikliler'e verildi. Sultan İkinci Ahmed'in çıkardığı bir hatt-ı hümayûn ile bu adanın istirdâdına uğraşılıyordu. Donanmâ-yı hümayûn'un Eğri limânından çıktığı sırada, Sultân İkinci Mustafa'nın cülûsu haberini alan Küçük Câfer Paşa; bu havâdisi denizcilere ulaştırdı (5). Bunun üzerine donanmada gülbankler çekildi, şenlikler yapıldı.

Seferin serdârı Mısırlı-zâde İbrâhim Paşa, Kaptân-ı deryâsı da Amca-zâde Hüseyin Paşa idi. Gençliğinde sekiz on yerinden yara alıp öldü sanılan, bu yüzden de kendisine Venedikliler tarafından «yarı ölü» mânâsına *Mezza Morto* lâkâbı takılan Hacı Hüseyin Paşa'nın bu muhârebede büyük yararlığı görülmüştü. Daha Pâdişâh. Birinci Nemçe Seferine çıkmadan, 18 Şubat 1295 te Sakız istirdâd edildi. Hükümdâr Mezamorta Hüseyin Paşa'yı kaptan-ı deryâliğe yükseltti. Amca-zâde Hüseyin Paşaya da Sakız muhâfızlığını verdi.

(4) Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Türk Sazşâirleri*, II, İstanbul 1940, s. 356.

(5) Şilâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* (İsmet Parmaksızoğlu tarafından sâdeleştirilmiş neşri) C. I., Fas. I., İstanbul 1962, s. 14.

Mezamorta Hüseyin Paşa, bununla da kalmayacak, Pâdişâh'ın Lippa zaferinden on bir gün sonra, Midilli'de Zeytinburnu civârında 12 pâre Venedikli gemisini suya batıracaktır.

Pâdişah, daha Birinci Nemçe Seferi'nden dönmeden önce, Hanzâde Gâzî Giray Sultân; bir mirzâ vâsitasıyla huzûr-ı Hümâyûn'a bir mektup, iki şâhî top, bir dil göndermişti. Mektupta Kamanîçe'ye âit zahîrenin geriye kalan kısmıyla parasını Kale Muhâfızı'na teslim ettiğini; Tatarlarla Lehliler ve Kazaklar arasındaki çatışmaları, Tatarların muvaffakiyetlerini, haddinden fazla ganîmet, çok sayıda esîr aldıklarını, bu mücâdelenin diğer safhalarını anlatıyordu (6).

Dil, sorguya çekilince, Rus Çarı'nın Azak Kalesi'ne inmek niyetinde olduğu anlaşıldı.

Hâdiselerin seyri, bu haberi doğru çıkardı : İki üç yüz bin kişilik askerle 19 Temmuz 1695 te Azak Kalesi'ni kuşatan Deli Petro; Kefe Beylerbeyi Murtezâ Paşa ve Kaplan Giray'ın gösterdikleri gayret sâyesinde, 96 gün süren mücâdeleden sonra 13 Ekim 1695 te çekilmek zorunda kaldı.

Fakat Kale, bu muhârebede *tôp u hamîre dânelerinden* son derece *rahne-dâr esnâ-yı cengde şehîd olanlardan mâ'adâsı dahi dermânde-i acz ü ıztırâr* olmuştu. Tabyalarının, *der ü divârının tamîr ve termîmi*, içine *mühimmât, cebe-hâne, top-hâne* yerleştirilmesi geciktirildi. Bunun üzerine Çar, yeni bir kuşatma teşebbüsüne girişti. Yüz bin kişilik bir orduyla harekete geçti. Kaleyi dışarıdan ve içeriden koruyacak Osmanlı kumandanlarının da vaktinde yetişememeleri; onun hazırlık imkânlarını kolaylaştırdı : Hem Türklerin, Tatarların gelmesini önlemek, hem kendi askerlerinin geri çekilmelerine engel olmak için metirisler açtırdı, hendekler kazdırdı; deniz kuşatmasını da ihmâl etmedi. İçeride geçen muhârebeden yorgun düşmüş birkaç yüz Osmanlı kalmış olduğu hâlde, Ruslar top ateşiyle, silâh zoruyla kaleye giremeyeceklerini anladılar. *Toprak sürmeğe* başlayıp, *yığdıkları toprak*, kale duvarı seviyesine çıkınca, *kal'ada baki kalan Ehl-i islâm bu mertebeden son-*

(6) a.e., s. 42. Lehlilerle bu son ihtilâfın başlangıcında Türkler tarafından Kamanîçe'ye gönderilen zahîrenin yağma edilmesi vardır. Tafsilât için aynı müellifin *Silâhdar Târîhi*, (C. II., İstanbul 1928, Ss. 785-786) adlı eserine bakınız.

ra imdad zuhûrundan me'yûs ve sabr ü sebâta bir eser-i terettüb-i nâmûs olmagla bi'z-zarûre necât-ı nefis tarafın takdîm (7) ettiler. Böylece bir kaç yüz Osmanlı'nın büyük Rus ordusuna karşı 64 gün süren müdâfaasından sonra, 6 Ağustos 1696 da Azak kalesi düşmüş oldu.

İkinci Sultan Mustafa, bu feci hâdisenin vukuundan evvel, 20 Nisân 1696 da İkinci Nemçe Seferi için, Edirne'ye müteveccihen yola çıkmış bulunuyordu. Gerekli konaklar geçildikten sonra, nihâyet 2 Ağustos 1696 da Belgrad'a varıldı. Düşmanın vaziyeti hakkında bilgi almak isteyen Pâdişâh; Tamışvar muhâfızı vezir Hacı Mustafa Paşa'yı huzûruna çağırtmıştı. Belgrad'a, Huzûr-ı Hümâyûn'a gitmek üzere kapısı halkını, 2000 beylik Bosna yayasını, Fazlı Bölükbaşı'yı yanına alarak yola çıkan Vezir Hacı Mustafa Paşa (8); *Nemçe keferesinin serdâr-ı murdarları olan Saks nâm* (Saksonya Elektörü Frédéric - August) *lâ'in-i püirsûrun bi'l-cümle tâbûr-ı mak-hûru ile Tamışvar* (9) kalesini kuşattığı haberini aldı. Düşman; kaleyi Horos Kapısı'ndan Kanlı Tabya'ya kadar muhâsaraya başlamış; içeri girmek isteyenler de, gazilerin top, tüfek ateşleriyle püskürtülmüştü. Hacı Mustafa Paşa'nın yerine muhâfız kalan Silistre Beylerbeyi Vezir İbrâhim Paşa; bir mektupla hâdiseyi, Belgrad'da bulunan Pâdişâh'a arzetti.

Ordunun bütün ileri gelenleri ve ulemâ, baş çadırda toplandı. Hünkâr, ... *bunda hâtır gönül olmaz*, düşman üzerine varılmak için herkes düşündüğünü söylesin, *din ü devlete* faydalı, *ibâd-ı müslimîne hayırlı olan ne ise o yapılsın*, *sizden gönül birliği ve hizmet isterim* diye müzâkereyi açtı. Orada bulunanlar, Tamışvar kalesi'nin kuşatıldığı bir sırada başka yere gitmenin hatâ olacağını ileri sürdüler; söz birliğiyle Tamışvar'ı kurtarmağa karar verdiler.

Ertesi gün Tuna'dan Pañçova tarafına geçilmiş, otâğ-ı hümâyûn da Tamışvar yakasında kurulmuş bulunuyordu. Bu haber, kalede bulunan gazileri, *yeniden doğmuşcasına* sevindirdi.

Pâdişâh ordusunun gelmekte olduğunu duyan Avusturyalılar, muhâsarada tereddüde düşmüş görünüyordardı. Fakat Türk do-

(7) *Târih-i Râşid*, C. II., Ss. 284-286.

(8) *Nusretnâme*, C. I., Fas. II, s. 166.

(9) *Târih-i Râşid*, C. II., S. 368.

nanmasının *mürûr u ubûruna* engel olmak kasdıyla Tire Irmağı boğazındaki ada üzerinde ve Tittel kalesine bir saat uzaklığı olan bir yerde karşı karşıya şanslar yapmışlar; dört tarafına da hendekler açıp tabyalar kurmuşlardı. Ayrıca kalyonları da, Donanmayı Hümâyûn'un hareketini güçleştiriyordu.

Türk ordusu, nizâma sokuldu. Sivas Beylerbeyi Vezîr Dursun Mehmed Paşa'ya çerhacılık, Şâm Vâlisi Vezîr Osman Paşa'ya da geride kalanların kaçmasını önleme vazîfesi verildi. Tamaş Nehri tâkîbedilerek yol alındı. Bu ırmak kenârında bir noktada çadır kuruldu. Arabalarla nakledilmiş tonbozlarla iki köprü yapıldı. Önce yeni görülen, sonra diğer askerler, ertesi gün de Pâdişâh ve erkânı karşıya geçti. Halep Vâlisi Vezîr-i mükerrrem Câfer Paşa karada bulunan şansı kuşattı; akşama kadar süren müsâdemede düşmanın büyük bir kısmı öldü; geriye kalanları da, esir edildi. Tuna kaptanı Aşçı Mehmed Paşa ise, daha ilk hamlede Tise Boğazı'ndaki ada üzerinde bulunan şansları *teşhîr ve içinde bulunan melâ'ini tu'me-i şîr-i şemşîr* etmiştir. Düşman, dokuz gün süren kuşatmayı bırakmış, Tittel kalesine doğru kaçmağa başlamıştı. Üç parça kalyonları yandı. Ele geçen malzeme Belgrad'a gönderildi.

Pâdişâh, Câfer Paşa'ya Tittel kalesini zaptetmeği emretmişti. Bu kahraman vezîr; o fermânı yerine getireceğini, fakat her şeyden önce *büyük tabur* fethinin gerektiğini arzetti.

Düşmân askeri, iki tarafı bataklıkla çevrili dar bir boğazın ağzına nasb-ı hiyâm etmişti. Türkler hücumla geçti; muhârebe akşama kadar sürdü. Ertesi gün piyâdeleri metris aldırarak meşgul oldular; gerekli yerlere toplar yerleştirildi. Türklerin taarrûza geçeceğini anlayan düşman; gece saat üçte Bekey Irmağı kenârında bir koruya çekildi. *Küffârın* terkettiği boğaz, Osmanlı ordusu tarafından işgal olundu. Daha sonra, Türkler bu ırmağı sağ tarafa alıp, Nemçeliler'e âit konak yerinin arkasından Çenen Köy yurdu-na gelmişti. Burada düşman hezîmete uğradı. Düşmana yaklaşacak şekilde her iki ucu bataklığa ulaşan metrisler açılmıştı - Sadrazam Elmas - Mehmed Paşa kumandasındaki 12000 serdengeçti, Olash yakınlarında Pâdişâh'a nihâi zaferi kazandırdı (27 Ağustos 1696). Dört gün sonra Tımaşvar'a dönen İkinci Sultan Mustafâ; kalevi ta'mir. tahkim ettirmişti. Zabtolunan çeşitli palankalar ara-

sında, Daltaban Mustafa Paşa'nın fethettiği Morevik palankası, tahrîbedildi.

Belgrad'a gelen Türk hükümdarı; 28 Eylül 1696 da Edirne'ye doğru yola çıktı.

Pâdişâh'ın Edirne'de bulunduğu sırada Bihke Kalesi'ni kuşatmak isteyen 3000 Nemçeli Tur-Ovası'nda dağılmıştı. Ülgün Kalesi'ni kuşatan Venedikliler; 12000 kişi zâyiât vererek çekildiler. Ordu-yı Hümâyûn son, Nemçe seferine çıktığı zamanda Bozca-Ada açıklarında Venedikliler'le karşılaşan Mezamorta Hüseyin Paşa, bunları büyük bir hezîmete uğrattı. Zât-ı şâhâne, Lehistân'ın başına kendisine bağlı bir kiral geçirmek istemiş; fakat netîce alamamıştı.

Olash Muhârebesi'nden cedit Kanûnî Süleymân'a has muvafakeriyetle dönen İkinci Sultan Müstafa (11); üçüncü seferine daha büyük emellerle çıkacak; bunu, Tökeli Emre'ye Orta Macaristan'daki kirallığını sağlama iddiâsı tâkibedecekti.

2. Felâkete Doğru :

1697 Nîsân'ının 13 üncü Perşembe günü, Tuğ-ı hümâyûn Bâbü's-sa'âde'nin dışına dikildi. Erkân toplandı. Kurbanlar kesildi; duâlar okundu. İmparatorluğun her tarafında ileri gelenlere Nemçe Çasarıyla harb için, Belgrad'da toplanmalarına dâir emirler gönderildi.

17 Hazîran 1697 Pazartesi günü Edirne'den hareket eden Hünkâr; Ağustos'un 10 una rastlayan Cuma günü Belgrad'a vâsil olmuştu.

Burada harb meclisi iki toplantı yaptı : Bunlardan birincisi sadrâzam'ın, ikincisi de Pâdişâh'ın huzûrunda cereyân etmişti. Bu toplantılarda, nasıl bir hareket hattının tâkîbolunacağı münâkaşa ediliyordu. Birbirine zıt iki teklîf vardı : Bir kısmı, Tuna Nehri'nden Tamışvar'a geçip Tise'den *ubûr* ile düşmana taarruzu; bir kısmı da, Sava'dan Zeman tarafına geçerek Varadin'i kuşatmayı uygun görüyordu. Bu planlardan birincisi, birçok tehlikelere yol

(11) Son cortége rappelait ceux de Soliman le Grand. Les canons d'Olash, et les soldats prisonniers suivaient, enchaînés, le cheval de la guerre du Sultan ... (Lamartine, *Histoire de la Turquie*, Tome VII, Paris, 1855, P. 28.

açabilirdi; hâl böyle iken toplantıya katılanların çoğu bu fikri müdâfaa ediyordu. Üstelik düşmanın durumunu yakından bilen Belgrad Muhâfızı Amca-zâde Hüseyin Paşa; sakınılacak hususları birer birer izzâh etmişti : *Nemce keferesi bir düşmen-i mekr-kîş ve adû-yi dûr-endîşdir Zikrolunan sulardan (Tuna, Tise ve Flova) egerci ibtidâ-yı emîrde ubûra mûmâna'at eylemez Lâkin yâ mürûr ü übüür üzre iken yâhud bir mikdârı geçüp ve bir mikdârı geride kaldığın haber aldıkda veyâhûd nasb-ı hıyâm ve sâ'ir bir şuşûl ile iş-tigâl üzre iken ale'l-gafle askerden bir gürûh üzerine kadem-i ik-dâm ile hücum etdiği fırkayı tâkip ile bozagelmiştir. Ayrıca Tise Suyu'nun birçok kollarını geçmek, muhtelif yerlerde köprü kurmak gerekecektir. Hâlbuki böylesine ağır bir askerle bir çok nehir geçmenin doğuracağı hayli güçlükler ve tehlikeler vardır. Üstelik Sen Gotar Muhârebesi'ne âit tecrübe, bu tehlikeleri önümüze sermiştir. Ayrıca on beş yirmi günlük zahîrenin taşınması da, kolay değildir. Muhârebenin ne kadar süreceği bilinmez. Belki de, daha fazla kalınmak gerekecektir, bu takdirde, düşman memleketinde zahîre sıkıntısına düşmek *mûcib-i envâ-ı ekdâr ve tedârîki dahî imtina mertebesi düşvâr* olacaktır. Varadin üzerine gidildiği takdirde bu tehlikeler ortadan kalkar : Belgrad hareket üssü olur; Tuna'dan uzaklaşılıyacağı için de, zahîre ve diğer ihtiyâç malzemesi donanma marifetiyle taşınır. Varadin fethedilir. Düşmana sığınacak yer yoktur. Sonra da, gereğine göre hareket olunur diyerek Sava'dan *Zemun yakasına ubûr olunmak cihetini tercih eyledi*.*

Târihçi Râşid'e göre, o mecliste bulunan *vüzerâ-yı izâm ve vükelâ-yı benâmın* da kanâatleri bu merkezde idi. Fakat müsâmahasız olan Vezîr-i âzam'ın muvaffakiyetini önlemek için, ordunun felâketi bahâsına, hem de ağız birliğiyle, Boçka yakasına geçme teklifinde ısrâr ettiler ve böylece re'y verdiler (12). Fındıklılı Mehmed Ağa da, Sadrâzam Elmas Mehmed Paşa aleyhindeki hey'eti tasvîbeder görünmektedir (13). Kesin karar, Tamışvar Muhâfızı Câfer Paşa'nın Boçka'ya yönelmesi teklifi üzerine verilmişti.

Önce ordu Tuna üzerinde uzayan köprüyü büyük güçlüklerle geçti. Bunu Tameş ve Begi sularının güzârı tâkîbetti. Tisa Irmağı

(12) *Târih-i Râşid*, C. II., Ss. 407. vd.

(13) *Nusretname*, C. I. Fas. II., Ss. 277 vd. Nâşir İsmet Parmaksızoğlu, bir not ile, müellifin haksızlığını işâret eder: a.e. s. 278.

kenârına nasb-ı a'lâm-ârâyîş ü karâr olunması üzerine, düşman, Tittel kalesini korumak için, yedi sekiz bin yaya ve atlı bırakarak geri çekilmişti. Elmas Mehmed Paşa, bu kaleyi zabta karâr vermişti. Daha köprü kurulmadan, yeniçeri serdengeçtileri, düşmanın top ve tüfek ateşleri altında, nehirden de donanmanın yardımını görerek Nemçeliler üzerine saldırdılar. Önce, düşmana âit metrisleri ele geçirdiler. Düşmanın yaya askeri, *tu'me-i şîr-i şemşîr-i âteş-bâr* oldular; atlıları da, düşe kalka kaçtılar. Tittel kolaylıkla zabt olundu. Burası, manastırdan çevrilmiş bir kale idi; askerî bir ehemmiyeti görülmediği için yıkıtıldı.

Bu sırada, Nemçe kumandanı Eugène de Savoie'nın Varadin önlerinde tabur kurduğu haberi gelmişti. Türk ordusu, o tarafa yöneldi Tuna önünde *nasb-ı hıyâm* edinceye kadar, on tane ırmak geçmişti. Fakat düşman; Osmanlıların durumunu, câsusları mârifetiyle yakından tâkibediyor, taburdan dışarı çıkmıyordu. Böyle olunca da, *tabûr-ı makhûra* taarruz; uygun düşmeyecekti. Yeniden bir harb meclisi toplandı : Ordunun, Szegedin'e gitmesine; donanmanın da, Tisa'ya sokulmasına karâr verildi. Sardâzam'la diğer ileri gelenler arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden, bir çok zafer fırsatının kaçırıldığını haber alan düşman kumandanı; elindeki câsus teşkilâtı sâyesinde bu plânı da öğrenmiş; Szegedin'e takviye birlikleri yollamıştı.

Osmanlılar, planı değiştirdiler : Szegedin Muhârebesi yerine Timaşvar üzerinden Orta-Macar'a geçmeğe, *Erdel prensliklerinden birini istilâya* karâr verdiler. Bunun düşmana esir düşen Arnavut Küçük Cafer Paşa taraffından - tabii can korkusuyla - Nemçeliler'e bildirildiği; Eugène de Savoie'nın da, bu haber üzerine sür'atle Zenta civârına geldiği söylenir. Tabiatıyla düşman kumandanı, Osmanlı ordusunun hareketini aralıksız tâkibediyordu.

3. Hezimet :

Türkler, Zenta (Sente) civârında konaklamışlardı. İleri gelenler, buradan karşıya, Tamişvar yakasına geçmekte ayak direyorlardı. Sadrâzam ister istemez ekseriyetin fikrine uydu. Tise üzerinde düşmandan kalan bir köprü vardı. Fakat bu, bütün ağırlığı geçirmeğe yetecek durumda değildi. Onun yanında ikinci bir köprü'nün yapılmasına karâr verildi. Köprü tamamlanınca, önce Otağ-ı Hümmâyûn, iç halkı, rikâb ağaları, hazine-i âmire, Pâdişâh karşıya

geçirildi (14). Hünkâr, kendisi için kurulan bir *sâyebândan* durumu gözetlemeye başladı. Bunu; yeniçerilerin, silâhdarların, cephaneye ile cebecilerin, topların, topçuların, top arabacılarının geçişi tâkibetti. Nakil işi ertesi gün de devâm etmiş; Tatar askerleriyle Şehbaz Giray, Tökeli Emre de dâhil olmak üzere, pek çok insan, karşıya geçmiş; kendilerine ayrıtılan yerde konaklamıştı. Zenta tarafında köprüyü korumak için az sayıda askerle zahîre arabaları kalmıştı. Bir «dil» in sorguya çekilmesi sonunda, 60000 kişilik bir düşman ordusunun gelmekte olduğu öğrenildi. Bunları karşılamak üzere bir miktar asker gönderildi. *İnce kurakol hizmetiyle* önde giden Boşnak Cafer Paşa, atının tökezimesi yüzünden esir düşmüş, Türk ordusunun hâlini düşmana bildirmişti. Hâdiseyi öğrenen Elmas Mehmed Paşa'nın, köprü hizâsından yeni bir metris kazdırarak askeri geride harb nizâmına sokması fayda vermedi. Esâsen kumandanlar arasındaki ihtilâfı gören efrâd arasında da zabt ü rabt önceden kaybolmuştu (15). Düşman Mesir Köyüne kadar gelip Türk metrislerine yaklaştığı hâlde bir türlü hücûma cesâret edemiyordu. Bu sırada Osmanlı tarafından kaçan iki çobanla iki arnavut; *ne durursuz İslâm askerinin ekseri karşı göçüp sizin korkunuzdan ürküüp birbirine kırarak suya döküldüler metrislerde kalan bir mikdâr askerdir fırsat ise ancak olur demişlerdi* (16).

Bu haber, Nemçe ordusunun cesâretini artırdı. Büyük bir muhârebe başladı. Sadrâzam, yararlık gösterenlere paralar dağıtıyor, köprü yolunu tutanları, karşı tarafa geçmek isteyenleri döğerek cepheye getiriyordu. Şâyiaların ardından kendini gösteren panikte Tise nehri üzerindeki köprü, mâil-i inhidâm bir hâl almıştı, mı da, nehirde boğulanların cesetleri üzerinden karşıya geçmek istiyordu. Fakat içlerinde büyük bahâdîrlık gösterenler vardı.

Muhârebe başladığı zaman, Pâdişah, karşıda, Sadrâzam'la geriye kalan vezirleri ve ordu ileri gelenlerini bekliyordu. İlk panikte Tise nehri üzerindeki köprü, mâil-i irhidâm bir hâl almıştı. Düşman ateşi de, bu çöküntüyü artıracaktır. Elmas Mehmed Paşa o kadar asker ve mühimmâtı bırakarak bir yolunu bulup öbür yaya geçse, Hünkâr'ın kendisini sağ bırakmayacağını biliyordu;

(14) *Nusretnâme*, C. I., Fas. III., S. 294 vd.

(15) *Târih-i Râşid*, C. II., S. 411.

(16) *Nusretnâme*, Op. cit., s. 297.

böylece düşman karşısında direnmeyi tercih etti (17). Vaziyet kar-
şından görülmüştü. Köprünün ârızası, yardım imkânını da ortadan
kaldırmıştı. Ordû-yı Hümâyûn'un düşman karşısında kalan sekizde
biri, akşama kadar çarpıştı. *Bi'l-cümle hâ'iz-i sa'âdet-i sermediyye-i
şehâdet oldular Ba'zıları dahî sevdâ-yı dûr-â-dûr-ı necât ile kendü-
lerin suya atup devlet-i şehâdet dururken metâ'-ı cânların hiçe
satup gûte-hor-ı lücce-i helâk oldular* (18). Sadrâzam, kaçanlardan
bir kısmının üzerine kılıçla yürümüştü. Tam âsî hâline giren as-
ker; bu kahraman vezîrin üzerine hücum ettiler; onu parçaladılar.
Yine cenge giriştiler (19). Düşmanın buradan götürdüğü ganimet
arasında, onun üzerinde buldukları Mühr-i Hümâyûn da yer
alacaktır.

Tamışvar karşısında kalan bu muhârip Türk kuvvetleri, ceng
ede ede yok olmuştu. Şehâdet rütbesine erişenler içinde Sadrâ-
zam'dan başka, Anadolu Vâlisi Mısırlıoğlu İbrâhim Paşa, Tamış-
var Vâlisi Koca Câfer Paşa, Yeniçeri Ağası Balta-zâde Mahmûd
Paşa, Rumeli Beylerbeyi Küçük Câfer Paşa, Diyarbekir Beylerbeyi
İbrâhim Paşa, Maraş Beylerbeyi Yûnus Paşa, Amasya Mutasarrıfı
Mahmûd Paşa, ve ümerâ ile zâbitândan ileri gelen daha birçok
şahsiyetler vardı.

Ordunun beri yakada kalan kısmı, bütün bir gün boyunca,
can-sipârân-ı guzzâtın cehd ü gayretini -elden bir şey gelmeksizin-
temâşâ etti. Gecenin karanlığı çökünce karşı tarafın *ahvâl-i pür-
hevlini* müşâhede imkânı da ortadan kalkmıştı. Nihâyet seslerin
keşilmesinden bu *harb ü kıtâle* katılan herkesin *ni'met-i ma'neviye-i
şehâdetden hisse-mend* olacağı *istdâl* edildi.

Düşmânın Tisa'yı geçebilmesi için köprü yoktu Türkler ara-
sında, yeni bir köprünün inşâsı ile Nemçeliler'in *ubûr* edebilmesi
için hiç olmazsa üç gün gerektiğini bilen kimseler mevcûddu. Fa-
kat rûhlara ümitsizlik çökmüştü. Güneşin batmasından sonra
Huzûr-ı Hümâyûn'da toplanan meşveret meclisinde, bu derece
tefrika-i esbâb-ı nizâm ile muhârebeye devâm edilemeyeceği ileri
sürüldü ve Tamışvar'a gidilmesine karar verildi. O kadar top,
cephâne, mühimmât, çadırlar, otak oldukları yerde bırakılarak
daha o gecedен yola çıkıldı. Bu çekilme sırasında, Osmanlı askeri-

(17) *Târîh-i Râşid*, Op. cit., s. 412.

(18) *a.e.* Op. cit., s. 413.

(19) *Nusretnâme*, Op. cit., 298.

nin yağma ve garetleri hadsiz hesapsızdır. Bir iki gün sonra köprüyü kurup bu tarafa geçebilen Nemçeliler; ancak geriye kalan ağırlıkları götürebileceklerdi. Düşman eline geçen o büyük servet arasında Pâdişâh'a âit on gözde kadın taşıyan altın yaldızlı harem arabalarının da bulunduğundan bahsedilir (20).

Büyük medlerin kesileceği bu «cezir» başlangıcında, herkes Tamışvar'a doğru yol alırken; ordusu perişan «tâcdâr»la, ricâlden üç dört kişi arasında geçen bir konuşma; bütün iyi veyâ yeni teşebbüslerde, XVIII inci yüzyıl Türkiyesi'nin hükümdâr veyâ vezîri yalnız bırakacak mukadder trajedisini, âdetâ intâk-ı Hak'la önceden ifâde eder. Pâdişâh, Halep Vâlisi Osmân Paşa'ya :

— *Artık nişleyelim, gidelim mi?* demiştir.

Vezîr :

— *Emr ü fermân Hünkârımındır cevâbını verir.* Hazin cümle, - ağız birliği etmişçesine - Şeyhülislâm, kazaskerler ve Bozoklu Mustafa Paşa'nın dudağındadır.

— *Zâten bizden başka kimse kalmadı ... Bunu, teklif tâkibedecektir : Artık ..... selâmete çıkmak gerekdir* (21).

Meş'aleler yaktırılmıştır. Hünkâr, geceden daha ağır bir karanlığı içinde taşıyarak yola çıkacaktır.

Etrâfı bataklıklarla çevrili, zaman zaman sazlıklara, kamışlıklara uğrayan bir yol; ertesi gün gece yarısı sularında Hâkan'ı, Tamışvar önüne getirmiştir. - Bir rivâyete göre - Türk Pâdişâh'ı bu kale içinde karanlık bir yere kapanıp orada aç, susuz üç gününü geçirecek; sonra da, hayat denilen korkunç heyûlanın dâvetine, kendini geriye çeken adımlara rağmen, mütevekkilâne rızâ gösterecektir. Hükümdârlarını ölmüş veya esir zanneden askerin, onu görür görmez, bütün göğüslerini boşaltırcasına ayyûka salıverdikleri sevinç çığlıkları; Zât-ı Şehriyârî'nin yaralı izzet-i nefsi üzerinde hafif bir merhem gibi geçti. Herhâlde, «pâdişâhlık» denilen soğuk maske, Sultan Mustafa'nın cesedini bir kalıp gibi kavramış, mevkiin gerektirdiği yere sürüklüyordu; bütün davranışlarda irâde şahsa âit olmaktan çıkıp, mutlak mânâsiyle bir «irâde-i seniyye»

(20) Lamartine, *Histoire de la Turquie*, Op. cit. Tome, VII, Pp. 33-34

(21) *Nusretnâme*, Op. cit. s. 299.

mâhiyetini almış olmalıydı. Sultan Mustafa için, istenilecek ne kalmıştı?

Tamışvar Kalesi'nin iç ve dış hisarlarını dolaştı. Burada yeniden yaptırdığı tabya ve duvarlardan dolayı, merhum Vezir Mustafa Paşa'nın rûhuna hayır duâlar etti. Yeni bir sadâret mührü kazdırdı. Biliyordu ki Belgrad muhâfızı Amca-zâde'nin sözü dinlenmiş olsa, devletin başına bu felâket gelmiş olmayacaktı. Bu düşünce ile sadrâzımlık makâmını ona verdi. Hemen orduya iltihâkı için Küçük Mirâhûr Mehmed Ağa ile kendisine bir hatt-ı hümayûn gönderdi. Elmas Mehmed Paşa'ya kethüdâlık etmiş olan Abdi Ağa'ya Rumeli eyâleti ile vezâret rütbesi tevcih olundu; Tamışvar muhâfızlığı bu zâtın uhdesinde kalacak, oradaki bütün kuvvetlere de, Haleb Valisi Osman Paşa kumanda edecekti. Bu kalenin zahire ve mühimmât ihtiyaçlarını karşılamak üzere tedbîrler alındı. Bu büyük hezîmete rağmen, Pâdişâh, kabûl resimlerinde kürk ihsânlarına kadar hiç bir teferruâtı ihmâl etmiyordu.

Harem-i Hümayûn Belgrat'tadır. Tamışvar'da yapılacak iş kalmayınca, Belgrad'a dönülmüş; birkaç gün içinde bâzı *ser-had* işleri düzene konup Edirne'ye doğru yola çıkılmıştır.

11 Eylül 1697 Çarşamba günü, Osmanlı Ordusu'nun Zenta'da uğradığı bu felâketi, Türkler uzun müddet unutamadılar. Bu yıla (Hicrî 1109), «Sente senesi» adını verdiler (22).

Zenta Muhârebesi; Avrupa'da *siyâsi olmaktan ziyâde dinî* (23) bir mâhiyet kazanır. Eugène Savoie'ya yeni bir haçlı kahramânı nazarıyla bakılmıştır : Bu yeni Godefroy için düzenlenen *şarkılar*; köy sohbetlerine kadar girer. Harbin, Osmanlılar için fenâ olan yönü; Batılı Hıristiyan âleminde, *Hazret-i İsâ'nın Hazret-i Muhammed'e galebe ettiği* (23) kanâatini uyandırmasıdır. Böylece iki yüz yıl boyunca gözde büyütülen Türk; birden bire eski ehemmiyetini kaybedecektir.

Pâdişâh, Belgrat'dan ayrıldıktan sonra bâzı felâket haberleri gelmişti: Bosna Beylerbeyi Mehmed Bey'in ölmesi sonunda askeri dağıldı. Bunu fırsat bilen Nemçeliler; Bosna sarayına girdiler; kaleden

(22) Râşid, *a.e.* Op. cit., s. 432.

(23) Lamartine, *a.e.*, Op. cit., P. 33.

başka her tarafı ele geçirdiler. Filvâki Bosna müslümânları, daha düşmanın yol üzerindeki kaleleri tahrîbettığı haberini alır almaz; o sâhâların müdâfaası için Poçetil kalesi'nde mahbus bulunan Daltaban Mustafa Paşa'yı başlarına kumandan seçmişlerdi. Mustafa Paşa'nın sağdan soldan 8000 kişi toplaması; buna Hersek Vâlisi Boşnak Receb Paşa ile, Hüdâverdi Kethüdâsı'nın mâiyetlerindeki kuvvetlerle katılması; Daltaban Mustafa Paşa'nın vezirliğinin Pâ-dişâh tarafından îadesi, Rumeli'de umûmî seferberliğin ilânı; şehrin tahrîbini önleyemedi. Pek çok müslüman şehit düştü. Düşman, üç asırdan beri orada biriken serveti yağma ettikten sonra, büyük sayıda esir alarak çıktı.

Bunu, Yenipalanka ve Paçova'nın yakılması tâkibedecektir. Osmanlıların aldığı tedbirler; Belgrad'ın aynı âkibete uğramasını önledi.

Maamâfih Kamanıçe'ye erzak ve para götüren Tâtar askerinin Lehistan'daki talâmı, Donanmâ-yı Hümâyûn'un Venedik'e karşı zaferi gibi sevinç verici haberler de vardı. Ayrıca İran'la dostluk kuvvetlenmişti.

4. Avusturya ve Rusya Heyûlâsının Meydâna Çıkması :

Ertesi yıl, Nemçe ve Venedik üzerine yeni bir sefer açılacaktı. Kışın Bosna ve Tuna taraflarını muhâfaza ile vazifelendirilen askerinin ulûfe, zahîre ve mühimmâtı için çok miktarda para sarfolunmuştu. Donanmanın da önceki yıllara nisbetle daha ziyâde takviyesini gerektiren bu sefer; *irâdât-ı mukarrere-i devletin fazla bir mikdar akçe tedârikini iktizâ* (23) ettiriyordu. Başta İstanbul Kaymakamı olmak üzere, memleketin ileri gelen muhtelif şahıslarından kırk iki kese, *ve Evkaf-ı selâtin-i izâm izdiyâdından yüz otuz yedi kîse ve eyâlât-ı Mısır-ı Kahire için vezîr-i a'zamlara verilegelen elli kîse câ'ize vesâ'ir uzemâ-yı erkân-ı devlete verilegelen altmış akçe avâ'id-i mesârif-i seferiyyeye medâr olmak için taraf-ı Mirî'ye teslim olunmak üzere fermân-olundu* (23).

Asker ve mühimmâtın da, eski yıllara nisbetle birkaç kat fazla olmasına ihtimâm ediliyordu. Böyle bir hazırlığı haber alan Nemçeliler, tedârike giriştiler. Fakat Türk kılıçları karşısında, ordusunun seçkin askerleri kaybolmuştu (24).

(23) Râşid, a.e., Op. cit., S. 428.

(24) *Ibid.* S. 432.

Daha kış çıkmadan, İstanbul'daki İngiltere Balyosu Lord Paget'le Felemenk Balyosu Collyer, Edirne'ye geldiler. Sadrâzam Hüseyin Paşa'ya, hükümdarlarının Türkiye ile olduğu kadar Avusturya ile de dost olduğundan bahsederek; on yedi yıl süren «ceng ü cidâl» in durması için tavassut edebileceklerini bildirdiler (25). Sadârete yeni geçmiş olan Amca-zâde; sözde, harbe taraftardı (26). Buna rağmen Dîvân-ı Hümâyûn Baş tercümânı İskerlet-zâde Mavrakordoto'yu elçilerle konuşmağa me'mûr etti. Baş tercümân, bir iki defa görüşmeden sonra, bunların sulha tavassutta tam salâhiyet sâhibi olduklarını anlamıştı.

Sadrâzam'ın riyâsetinde Şeyhülislâm, Kırım Hanı Selîm Giray, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, Yeniçeri Ağası ile kethüdâsı birkaç kerre toplandılar. Avusturya, Lehistan, Rusya, Venedik'in Türkiye'ye karşı birleşmiş olduğunu göz önüne alarak, şimdi bunlarla sulh aktedip ileride herbirine ayrı ayrı savaş açmanın uygun olacağına karâr verdiler. Netîce, *Pâdişâh'a arzolundu*. Hünkâr, *dîn ü devlete hayırlı olana benim de rızâ-yı Hümâyûnum vardur dedi*. Bundan sonra aynı hey'et tarafından tesbît edilen sulh şartları ile ilgili metinler; elçilere verildi.

Türkiye'nin Avrupa'daki mehâbetine hâlel getirecek bu sulh teklîfi neden kabûl edilmişti? İki yıl önce, Fransa ile Avusturya arasında Ryswick muâhedesinin imzâ edilmiş olmasına rağmen; İspanya verâseti mes'alesi, XIV. Louis ordusunu Nemçe Çasarı'nın topraklarına sokacaktı. Üstelik Fransa kiralı, Osmanlı Pâdişâh'ına, Ren nehri cihetinden harekete geçmek üzere olduğunu haberini yollamış; kendisinin Tuna'dan ilerlemesini teklif etmişti. Doğu'da İran, Türkiye'yi Avrupa devletleriyle çarpışmağa teşvik ediyordu. Devlet-i Âliyye, bir harb için lâzım olacak parayı toplamış; yüz bin kişilik bir ordu hazırlamış; Akdeniz, Karadeniz, Tuna donanmalarını, -yeniden inşâ edilmiş denecek şekilde,- güçlendirmişti. Buna karşılık Nemçe devleti; yukarıda da belirtildiği üzere, savaş kabiliyeti olan seçkin kumandanlarını, yeni bir harbin gerektireceği para kaynaklarını kaybetmiş vaziyette idi.

Sente vak'ası gibi bir keyfiyet-i hâ'ile akîbinde Sadrâzam'ın ahz-i intikâma teşmür-i sâid ü sâk-ı iltizâm (27) evlediği muhakkaktır.

(25) *Nusretnâme*, Op. cit., s. 338.

(26) Râşid, *a.e.*, Op. cit., s. 433.

(27) *a.y.*

Fakat bu işte, Pâdişâh'ın karârı kat'î idi (28). Askerin isyânından çekinen Hüseyin Paşa (29) acabâ vâki tavassutu fırsat mı bildi?

Bu mes'elede, Zenta mağlûbiyetindekinden daha ağır bir ihânet ittihâmı vardır : Avusturya'yı Fransa karşısında yalnız bırakmak isteyen İngiltere ve Felemenk elçileri; bir yandan sulhu Türkler lehinde netîcelendirmek vâdiyle Sultan Mustafa'dan para almışlar; diğer yandan da, kendi emellerine uydurabilmek için, bu paraları Osmanlı vükelâsına dağıtmışlardır. (Yabancı devletlerin Türkiye'de rüşvet karşılığı iş yaptırabilmeleri Avrnpa'da yayılmış olacak ki, Louis XIV, sefirini bu nevi teşebbüslerden men'eder (30).

Rusya'dan başka ittifâka dâhil bütün hıristiyanlık âlemi; Zenta fırsatının bir daha ele geçemeyeceğini hesâbederek sulhu istemektedir. Pâdişâh da iknâ edilmiştir. Böylece Sefer-i hümayûn, zevâhiri kurtarmak için girişilmiş beyhûde bir teşebbüs mâhiyeti alacaktır. Yine Tuğ-ı Hümayûn; duâlar okunarak dışarıya çıkarılmış; hemen ardından kurbanlar kesilmiştir. Râşide göre Pâdişâh, bizzat ordusunun başında hareket etmek niyetindedir. Fakat istişâre sonunda, bütün hazırlıklarının bir ihtiyattan ibâret olduğu, *abes yere vücûd-ı Hümayûn meşakk-ı seferiyye ile it'âb ve hareket-i Hümayûn muktezî olduğu mesârif-i kesîreye mâl-i bîgerân itlâf olunmak bir vechile münâsib görülmemekle Şehriyâr-ı enâm Hazretlerinin Edirne şehrinde meks ü ârâmlarına karâr verilir.* Bu karar yüzünden sulh muâhedesi müzâkere olunurken, ordusu başında Belgrad'da bekleyecek Pâdişâh'ın, murahhas hey'eti üzerinde yapacağı manevî baskıdan faydalanmak imkânını kaybettik,

---

(28) *Histoire de l'Empire Ottoman*, Traduit de l'Italien de Sagreds, par Monsieur Laurent, Tome VII ième, Amsterdam, M. DCCXXXII, P. 223.

(29) Amca-zâde, tam bir sulh adamıdır. Bir tedkikte, de Ferrid'ün münâsebetsizlikleri vesîlesiyle şu satırlar göze çarpıyor :

Question du cérémonial devait maître dès l'arrivée du nouvel ambassadeur et donner le pretexte à des discussions stéril de protocol, à des écarts dans lesquels nous verrons la Turquie opposer à l'infatigable activité de la diplomatie française, à son intransigence, à sa fierté sans cause, une constance aussi infatigable, une douceur impassible, un respect absolu des usages en un temps où les Turcs passaient encore à tort, aux yeux de leurs contemporains, pour des barbares. Louis Rousseau, Les Relations Diplomatique de la France et de la Turquie Au XVIII Siècle, Tome Promié (1700-1716) Paris, 1908, P. 12.

(30) a.e. P. 9.

Amca-zâde Hüseyin Paşa, Serdâr-ı ekrem; Bozoklu Mustafa Paşa da, Rikâb-ı hümâyûn Kaymakamı tâyin edildi.

Osmanlı devleti, Râmî Mehmed Efendi ile Baş tercümân İskerlet-zâde Mavrakordato tarafından temsil edilecekti. İngiltere ve Felemenk'in Türkiye elçileri de yanlarında olduğu hâlde yola çıktılar. Burada diğer bir gâfletle karşılaşılıyor: Bu, Türk murahhasları tarafından, 13 Muharrem 1110 Salı günü, her devletin hâlen elinde bulunan yerleri muhâfaza etmelerine dâir rızalarını ifâde eden bir kâğıdın imzalanıp Lord Paget ile Marquis de Collyer'ye verilmesidir. Böylece Korlofçaya yalnız Reîsülküttap ve Baş tercümân değil, onların yabancı emellerine önceden verdikleri te'mînat da gitmiş oluyordu.

Büyük bir ordu ile Belgrad sahrâsında nasb-ı hıyâm eden Amca-zâde Hüseyin Paşa; Osmanlı murahhaslarına ne kazandırabilirdi? Varadin ile Belgrad arasındaki «Karloviçe»nin müzâkere yeri olmasını mı? Ordû-yı Hümâyûn, bâzı «serhad» işlerini nizâma koymak için mi o kadar yolu kat'etmiş; üç ay kadar da Semendre ve Belgrad civârında oyalanmıştı. Donanmâ-yı Hümâyûn'dan, Bosna'dan, Kaplan Giray'dan *haber-i nusret ü zafer* gelmekte olduğu halde; murahhasları *mekân-ı mükâlemeye irsâlden sonra bir müddet tevakkuf u ârâm edüp* Edirne cihetine dönmeyi uygun bulmuş; asker tâifesinin de *dâr ü diyârlarına ric'atleri için izin vermişti* (31).

Türk temsilcileri, 24 Ekim 1698'de Karlofça'ya varabildi. Karşı taraf murahhaslarınının protokol münâkaşaları, müzâkereyi yirmi gün geciktirdi. 74 gün (32) süren müzâkerelerden sonra 26 Ocak 1699'da Avusturya, Venedik, Lehistan'la Türkiye arasında Karlofça Muâhedesi imzâlandı. Rusya Elçisi *ruhsat-ı kâmile* olmadığını ileri sürmüştü. Bu yüzden de, Moskoflar'la iki yıl için (bir rivâyete göre üç yıl) *mütâreke-i harb ü kitâle* karar verildi.

---

(31) Râşid, a.e. Op. cit. Ss. 444445.

Alliez en possession de ce qu'ils avoient occupé, ces Princes n'eurent pas non plus à peine à s'y resoudre; ainsi la campagne où commandoit le Prince Eugène d'un côté et le grand vizir de l'autre, se passa sans qu'il se fit rien de considérable. De Sagredo, a.e., Op. cit. P. 226.

(32) Bir rivâyete göre, iki gün.

Muâhedeye göre, *terk-i cengin müddeti* ... . . . *temessük târihinden mütevâliyen yirmiş beş yıl* sürecekti. Ahitnâme hükümlerine mugayir düşmemek şartıyla, eski ahitler de mer'î sayılacaktı.

Kaybedilen toprakları geri almadan sulhe yanaşmayacağını ileri süren Sultan Mustafa; murahhaslarının daha Karlofça'ya varmadan İngiltere ve Naderland (Felemenk) temsilcilerine verdikleri sulh esaslarıyla ilgili kâğıtla, işi önceden toptan kaybetmişti. Böylece Nemçe Çasarı'nın mutavassıt devlet elçilerine teklifi de, yerine getirilmiş oluyordu. Esâsen Avusturya İmparatoru; Rusya Çarı da dâhil olmak üzere, müttetiklerini bu esâslardan bahsederek müsâlahaya dâvet edecekti.

Bu muâhede, Türkiye ile Avusturya arasına; Moriş, Tise, Tuna ve Sava'dan geçen bir sınır çiziyordu : Yüzyıllar boyunca, gülbantik sadâlarının samedânî nefhasıyla yiykanmış topraklar, nerede olduğu bilinmeyen «Kızıl Elma»nın mukaddes kapıları, artıktan çıkiyordu : Bütün bir Erdil kıtası, Macaristan'ın Nemçe tarafından zaptolunan toprakları; Çasar'ın olmuştu. Osmanlı ülkesinde kalmış olan Tamışvar kıt'ası semâlarında bundan böyle, ezanlar; birer salâ hüznüyle dağılacak; hasreti duyulan ülkelere sine sine, şühedâ ziyâretini tamamlayıp Budin'e ulaşacaktı.

Venedikliler; Adalar Denizi'nin Boğaz'a kavuşan açıklarında, iki def'a Türk donanması karşısında hezîmete uğradıkları hâlde; bütün bir Mora kıt'asına, Dalmaçya'nın iki iskelesine, Aya-Mavri Adası'na sâhiboluyorlardı. Osmanlılar'a İnebahtı körfezi'nin şimâlindeki arâzi ile Arnavutluk'taki Preveze kalıyordu; o da, kaleleri tahrîbedilmek şartıyla.

Hele Osmanlı ordusu karşısında dâimâ maglûb olan, *Tâtâr-ı sabâ-reftârın* tig ü şemşirinden göz açamayan Lehistan'a Kamanıça kalesi ile Podolya ve Ukrayna arâzisinin terki; Reîsülküttâb Efendi'nin akıl almaz bir ihsânı oluyordu. Râmî Mehmed Efendi; sulh esâsını da aşan bu bağışlama ile, devlete ne kazandırmak istemişti? Ne kazandırabilmişti?

Osmanlı hazînesi'ne ödenegelen cizyeler, hediyeler toptan kalkacaktı. Lehliler, Kırım Hanı'na vergi vermekten kurtuluyorlardı.

Son Engürüs seferlerine sebep olan Orta Macar kiralı Tökeli Emre'yi, karşı tarafın bütün ısrarlarına rağmen Nemçe Çasarına teslim etmemek sûretiyle, ancak Türk misâfirperverliğinin itibârı-

nı koruyabildik. Orta Macar'ın gayretli fakat tâlihsiz olan bu ihtiyâr hükümdarı; dört yüz kadar «tevâbii» ile İzmit civârında bir çiftliğe yerleştirildi. Türkiye ileride de, Avusturya ve Rusya «mezâlimi»nden kaçan Macar ve Polonya mültecilerine, -bütün tehditlere rağmen- kucakını açacaktır.

Nemçe Çasarına gönderilen Ahidnâme'de *hamdele ve salvele*'den sonra bir gelenek iycâbı, kendini, *ahkâm-ı şer'i at-i seniyye ve icrâ-yı kavânin-i sünnet-i nebeviyye için Zât-ı sûtûde-sıfatını serîr-ârâ-yı Hilâfet-i cihan-bânî ve ziyet-efzâ-yı taht-ı Süleymânî kılup bi-avni'llahi taâlâ ve hüsn-i te'yîd |eşrefü'l-beled ve'l-emâkin ü ebrekü'l-emsâr ve'l-medâyîn ve'l-mesâkin kible-i cümle âlem ü mihrâb-ı teveccüh-i ümem olan Mekke-i mükerreme ve Medine-i münevvere ve Kuds-i şerîf-i mübârekenin hâdim ü hâkimi ve hasretü'l-mülûk olan bilâd-ı selâse-i muazzama ki İstanbul Edirne ve Bursa'dır ve Şâm-ı cennet-meşâm ve Bağdad-ı dârü's-selâm ve Mısır-ı nâdiretü'l-asr-ı bihemtâ külliyyen Arabistân ve Halebü's-şehbâ ve Irak-ı Arab ü Acem ve Basra ve Lahsa ve Deylem ve Rakka ve Şehrîzôr ve Van ve Diyârbekir ve Zülkadriye ve Kürdistân ve Gûrcistân ve Vilâyet-i Erzerum ve Sivas ve Adana ve Karaman ve Mağrîb ve Habeş ve Tunus ve Cezâyir ve Trablus ve Cezîre-i Kıbrıs ve Rodos ve Girid ve Akdeniz ve Karadeniz cezâyir ü sevâlihi ve diyâr-ı Anadolu ve memâlik-i Rumeli ve husûsan Tâtâr ü Deşt-i Kıbcak ve Vilâyet-i Kefe ve ol havâlîde olan cümle oymak ve diyâr-ı Bosna vü Tamışvâr ü Belgrad ve ana tâbi kılâ' vü husûn ve memâlik-i Eflâk ü Boğdan ve ta'rif ü tavsîfden müstağnî nice kılâ' vü buka' ve büldânın Pâdişâh-ı kişver-güşâsı ve Şehinşâh-ı mülk-arâsı es-sultân İbnü's-sultân ve'l-Hâkan ibnü'l-hâkân Gâzî Sultan Mustafa ibni Mehemed Hânım ki menşûr-ı saltanatım ve tevki-i refi'i Sultân-ı berreyn ve minâl-ı hilâfetim üvân-ı refi'i Hâkanü'l-bahreyn ile mu'anven ve müzeyyendir, sözleriyle, Hilâfeti'nin bütün azameti ve İmparatorluğu'nun bütün ihtişamıyla tanıtan Sultan İkinci Mustafa; o muâhedenin devletine revâ gördüğü hükümleri karşısında nasıl bir ruh hâletine düşmüştü? Şâir tabiatıyla, cülûsu sıralarındaki azmi düşünülürse; bu suâlin cevâbı kendiliğinden meydâna çıkmış olur. Toprağı koparılırken, o büyük ünvanlarla konuşma zarûreti, o zâlim tezâd herhalde tâliin insaf bilmez bir istihzâsı idi.*

Üstelik daha Rusya ile de mes'eleler halledilmiş değildi. Sulh, İstanbul'da akdetilecekti. İşin üzücü yönü; Moskof Çarı'nın Orta

Elçisi ile vekili olan boyarları getiren kalyonun, çok az zaman önce Türkiye sınırları içinde bulunan Azak'ta imâl edilmiş olmasıydı.

Sulh maddeleri, Silâhdar Mustafa Paşa'nın Ayasofya yakınlarında bulunan konağında haftada iki üç def'a toplanan Reîsülkütâp Râmî Mehmed Efendi ve Dîvân-ı Hümâyûn Baş tercümânı İskerlet-zâde tarafından hazırlandı. Musâlahanâme, Rus murahhaslarıyla beş ay süren bir müzâkereden sonra ancak 14 Temmuz 1700 târihinde imzâ edildi (33).

Bu muâhedeye göre, *Özi suyunda vâki Toğan ve Gazî Kerman ve Şâhin Kerman ve Nusret Kerman kastelleri hedm oluna ve fi-ma'bâd ol yerlerde kastel ve mesâkin yapılmamak üzere arâzi-i merkume müşârünileyh Rus Çarı tarafından Devlet-i Aliyye'nin zabt ü tasarrufuna redd olunacaktı.* Ticârî maksatla Osmanlı Devleti Toğan Kalesi yurdu ile Özi suyu arasında bir yere varoş «vaz'» edebilecek; kale, kastel şekillerine sokmamak şartıyla, o varoşu hendek ve cedd ile tahkîm edebilecekti. Dördüncü madde, Azak'ın Türkler elinden çıkması ile ilgili idi: *Azak Kal'ası ve hâlen ana tâbi' cümle atik ve cedîd kasteller ve bu kastellerin arasında olan gerek arâzi ve gerek su hâliyâ müşârünileyh Çar'ın zabtında olmağ-la yine ol vech üzere cümlesi âsûde-hâl ile Çar-ı müşârünileyhin zabt ü tasarrufunda kalalar.* Yedinci madde, Azakla ilgili hükmü tamamlayıcı mâhiyette idi: *Bu kaleye öbüür cânibinden dahi arâzi tasarrufu lüzûmundan bahsedilerek Kuban'a doğru on saat sürececek mesâfe içinde toprak veriliyordu. Çara tâbî olan Moskoflar, Kazaklar ve diğer unsurlar İslâm hudutlarına tecâvüz etmeyeceklerdi. Ayrıca Kazak eşkiyasının şayaka ve kayıklar ile Karadeniz'e çıkmaları da yasaklanmıştı. Buna karşılık Türk, Tatar, Çerkez vesâir müslümanların da, Moskof topraklarına hiçbir müdâhalesi olmayacaktı. İki taraf arasında esir mübâdelesini, Moskof avam ve râhiblerinin, kendilerinden gümrük, pişkeş istenmeksizin serbestçe Kudüs'ü ziyâret edebilmeleri dikkati çekecek maddeler arasındadır. Rusya, Tatarlar'a vergi ödemekten kurtulmak sûretiyle, Avrupa'daki örneklerine uygun bir devlet hüviyeti kazandırıyor.*

Şu halde İkinci Sultan Mustafa devri; tesâdüfî bir Zenta hezîmeti, bir Karlofça Muâhedeyle Türkiye'nin Avrupa Hıristiyan-

(33) Bu târih, kaynaklar arasındaki ihtilâf karşısında, hilâlin rüyeti de göz önüne alınmak sûretiyle İsmâil Hâmi Danişmend tarafından ileri sürülmüştür: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* C. III. İstanbul, 1972, s. 485.

ları üzerindeki mehâbetini kaybettiği; karşısına - ileride yenileşme denilebilecek her hareketini, kendilerine göre ayarlayacağı - Avusturya ve Rusya heyûlâları çıkardığı bir zamâna rastlıyor. Bu devrede; şahsî rekabet, hattâ para hırsı yüzünden memleketi tehlikeye sürükleyebilecek devlet ricâli de göze çarpar bir hâl alıyor.

5. İkinci Sultan Mustafa Devri Hakkında Tamamlayıcı Bilgiler :

Sultan Mustafa, 1106 da Osmanlı tahtına cülûs edip *lihye-i şeriflerini* bıraktıkları zaman (34) Remzî mahlâslı, nâzik-zebân bir şâir; şu târih mısırâmı söylemişti :

Hümâyûn ola hattı Pâdişâhın

İrâdesi, tâli tarafından yenilen bu hükümdârın *hattı*, her zaman *hümâyûn* oldu denilebilir mi? Terkîbin, ıstılah mânâsıyla, evet. Fakat lûgatteki «mübârek» karşılığı da bir yana bırakılırsa, «mes'ut» mânâsıyla (35) bu duâ müstecâb olmamış sayılır. («Hat» kelimesindeki tevriye üzerinde durmuyorum.)

Devlet ricâlinde, entrikanın hâkim olduğu bir devrede pâdişâh olmuştu. Daha cülûsunda, kendisini sefere çıkmak arzûsundan vaz geçirir ümîdiyle, Sadrâzam Sürmeli Ali Paşa, Belgrad'da Cisri-Mustafa Paşa konağundaki yeniçerileri isyâna teşvik etmişti. Hünkâr, önce bu askerın istediği cülûs bahşişini gönderir; sonra da Sürmeli'yi azl eder. Zenta felâketiyle, haysiyet kırıcı Karlofça anlaşmasının altında yatan entirika ve menfaat düşkünlüğünü yuvarıda gördük. Hocasını da tanıtacağımız yer gelecek.

(Devâmı var)

---

(34) *Tezkire-i Sâlim*, s. 323.

(35) *Terceme-i Burhân-ı Kati'*, Dârüttubâat-i Mısıryye, 1251, S. 629.

TYPEN TÜRKİSCHER VOLKSMAERCHEN'DEKİ 38 NUMARALI MASAL TİPİNİN KAYNAKLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Doç. Dr. Saim SAKAOĞLU

Bugün Anadolu'da anlatılan masal, efsane ve fıkraların çoğunun kaynakları pek eski devirlere dayanmaktadır. İçlerinde, birkaç ülkenin sınırlarını aşarak Anadolu'ya kadar gelenler de vardır. Miladın ilk asırlarında yazıldığı tahmin edilen (1) *Pançatantra* (= beş kitap) adlı Hint masal kitabının, dili ve dini itibarıyla bize çok uzak ve yabancı olmasına rağmen bazı masallarının bugün Anadolu'da aynı motiflerle, fakat hiç bir dinî unsur bulunmaksızın yaşaması dikkati çekicidir.

Anadolu insanı, asırlardır elinden düşürmediği *Bustan*, *Gülistan*, *Kelile* ve *Dimne*, *Mantıku't-tayr* ve bunların nazireleriyle, islâmî nasihat yolu ile daha iyi anlamaya çalışmış, bazan iki hayvanın birkaç kelimelik konuşması ile iyiliği, doğruluğu, vefayı, kıscası faydalı olan şeyleri kolayca öğrenebilmiştir. Bu tip eserler arasında *Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin Mesnevi* adlı 6 ciltlik eserinin hususî bir yeri vardır. Yedi asır evvel yazılan bu eser bugünkü mânâda pek çok masal, efsane ve fıkra ihtiva etmektedir. Bunların da bazıları, *Mesnevi*'deki işlenmiş şekillerini biraz kaybederek, arasında yayıldığı, fazla kültürlü olmayan halkın seviyesine indirilerek anlatılmaktadır.

Anadolu'da *Şaman* dininin kalıntılarının hâlâ mevcut olduğu düşünülürse, bilhassa *Hindistan*'dan, çeşitli ülkeleri aşarak, bu arada aslî hüviyetinden pek çok şey kaybederek gelen masalların

---

(1) Kemal Çağdaş, *Pançatantra Masalları*, Ankara, 1962, s. 9-10.

da diğ̈er bazı dinlerin izlerini taşıyabileceği hatırdan çıkarılmalıdır. *Pançatantra*, *Hitopadeça*, bizde *Tutiname* diye bilinen *Sukasaptati* ve sair pek çok masal külliyyatındaki benzer masallar (2) Pehlevî, Arapça, Farsça gibi, Türklerin yaşadığı bölgelere komşu ülkelerde konuşulan diller vasıtasıyla bize intikal etmişlerdir. Nâkiller diyebileceğimiz mütercimler, nazire yazıcıları bu işi yaparken evvelâ hitap edeceği insanları göz önüne almış, onların incinmemesine bilhassa dikkat etmişlerdir.

Anadolu'da bugün pek çok varyantını tesbit ettiğimiz masal, efsane ve fıkralardan, şu birkaçının birer kaynağını vermek, asırlardır aynı şeylerin nasıl muhafaza edildiğini görmemize yardımcı olacaktır.

Pançatantra adlı Hint masal kitabının, «*Purnabhadra* adlı bir *Caina* rahibi tarafından, devrin çeşitli kaynaklarından faydalanılarak 1199 tarihinde meydana getirilen (3)» nüshasının 3. kitabında yer alan 17 numaralı masalın, motif ve tip itibarıyla benzerini *Anadolu*'da bulmak mümkündür (4). Burada, kocasını aldatan bir kadının, ondan kurtulmak için baş vurduğu çareler anlatılıyor. Bunlardan kocasının kör olmasını istemek için bir tanrıça tapınağına adakta bulunuyor görünmesi; ondan, kocasını kör etmesini istemesi bizdeki masalla mühim bir ayniyet göstermektedir (5). *Gümüştane*'nin *Kelkit* ilçesinde derlediğimiz *Anadolu* metninde ise gidilen yer bir ziyaretgâhtır ki oraya köylüler adakta bulunmak için gitmektedirler. Bizim metnimizdeki ahlâksız kadın da kocasının kör olması için dua eder. Her iki metinde de kocalar yalandan kör olurlar. Böylece eve çağrılmaları için bir vesile bulunan «oynaş»lar, kocalar tarafından öldürülürler.

Dilinden XIII. asra veya daha eskiye ait olduğu anlaşılan *Dâstan-ı Ahmed Harami* adlı mesnevi, *Anadolu* halkının dilinde adı bile fazla değiştirilmeden, pek çok motifini muhafaza ederek masal haline getirilmiştir. *Ahmet Talat Onay*'ın bulup 2 defa neş-

---

(2) Bu eserler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Saim Sakaoğlu, *Gümüştane Masalları*. Ankara, 1973, s. 19-20.

(3) Kemal Çağdaş, s. 12.

(4) *Pançatantra*'daki bütün masallar adsızdır. Bu metne, Dr. Çağdaş Brahman ve Karısı adını vermiştir (s. 17).

(5) Saim Sakaoğlu, s. 197-198 ve 663-666. Bacadan Atılan Ölü masalı. TTV nu: 359, AT nu: 1359 B (Sadece oynaş öldürme motofi vardır.)

rettiği mesnevi (6) ile halkın *Haramibaşı Ahmet* (7) adını verdiği masalın farklı tarafları, araya giren asırlar ile anlatıcıların bir mesnevi yazarı kadar dikkatli olmamaları gibi sebeplere bağlanabilir.

Bu iki masaldan sonra bazı efsane ve fıkraların da eski ve yeni kaynaklarına kısaca göz atalım.

Mevlâna'nın Mesnevi'sinin 6. cildinde yer alan, bir *Bağdatlı'nın*, rüyasında kendisine verilen habere inanarak define aramak için *Mısır'a* gitmesi (8), *Antalya'da*, *Murat Paşa Camii* için anlatılan efsanenin aynısıdır. *Antalya* derlemesinde de eskici *Murat Usta* rüyasının peşine takılarak *Arabistan çöllerine* gider (9). Gittikleri yerlerde, aradıkları definenin kendi evlerinde olduğunu öğrenirler.

Yine *Mesnevi'de* yer alan *Nahivci ile Gemici Hikâyesi* (10), *Namazda Konuşan 4 Hindli* (11), *Eğer Bu Etse Kedi Nerede* (12) gibi çeşitli fıkraların bazıları bugün *Anadolu'da* herkesçe bilinmektedir. Bilhassa sonuncusu, *Nasreddin Hoca'ya* atfedilerek daha da canlılık kazandırılmıştır.

Pançatantra, *Kelile ve Dimne*, *Mesnevi* gibi, *Şark'ta* kaleme alınmış ve okuyanlara nasihat veren eserlerle, *Garp'te*, çoğu *Şark'tan* alınan konuların nazmedilmesiyle meydana gelen fabl külliyatlarında tesbit ettiğimiz ortak bir masalın bugün *Anadolu'da* yaşadığını görmek, üzerinde durmaya değer bir noktadır. Aşağıda, bu çeşitli kaynaklarda görülen ortak metin ayrı ayrı verilecektir. Aralarında bazı farkların olması tabiidir. Araya giren din ve dünya görüşü farkı masalların bazı noktalarının değiştirilmesi mecburiyetini doğurmuştur.

Masal, *Typen Türkischer Volksmaerchen* adlı Türk masalları tip kataloğunda 38 numarada kayıtlıdır. *Pertev Naili Boratav* sa-

- (6) Ahmet Talat Onay, *Dâstan-ı Ahmed Harami*, 2. B., İstanbul, 1946. Yeni basımı için bkz. Halis Akaydın, *Ahmet Harami Destanı*, İstanbul, 1974, Tercüman 1001 Temel Eser, nu : 34.
- (7) Saim Sakaoğlu, s. 139-141 ve 454-460. *Haramibaşı Ahmet masalı*. TTV nu : 153, AT nu : 954, 956 B.
- (8) Mevlâna Celâleddin-i Rumi, *Mesnevi*. 3. B., tercüme eden Velet İzbudak. İstanbul, 1962, s. 336-345; Mehmet Önder *Mesnevi'den Hikâyeler*. Ankara, 1970, s. 173-174.
- (9) Prof. Dr. Ahmet E. Uysal'ın 1969'da *Manavgat'ta* derlediği metin.
- (10) *Mesnevi*, c. I, 3. B., 1960, s. 228; M. Önder, s. 55-56.
- (11) *Mesnevi*, c. II, 4. B., 1963, s. 232; M. Önder, s. 91.
- (12) *Mesnevi*, c. V, 5. B., 1966, s. 279-280; M. Önder, s. 151.

dece 1 metin tesbit etmiştir. Masalın metni elimizde olmadığı için, *Boratav*'ın verdiği *motivreihe* (motif sırası) ile yetineceğiz (13).

AYI İLE ODUNCU

1. Bir oduncu çok fazla bal bulur, bunun bir kısmını bir aya verir.
2. Oduncu uyurken, ayı, ona teşekkür etmek için sineklerini kovalar.
3. Fakat ayı yorulunca sinekleri kovalamaktan vaz geçip öldürmek ister, üzerlerine bir taş fırlatır. Bu arada oduncuyu da öldürür.

Metin *Kars*'ta derlenmiştir.

Bu masalın milletlerarası masal tipleri kataloğunda çeşitli milletlerden tesbit edilmiş kaynakları zikredildiği halde, nedense, *Typen türkischer Volksmaerchen*'deki metin zikredilmemiştir. Biz, *The Types of the Folktale* de tesbit ettiğimiz ve bizim kataloğumuzda 38 numarada yer alan masalın benzer tipleriyle ilgili bölümleri aşağıya alıyoruz.

Tip nu : 163 A*.

Ayı, efendisini rahatsız eden sinekleri kovalar. Sinek öldüreceğim derken kazara efendisini de öldürür.

Bu tipin örnekleri bir *Letonya* masalı ile bir *Rus* fablidir (14).

Tip nu : 1586.

Hâkimin, sineği nerede görürse öldürmesine müsaade ettiği adam sineği hâkimi burnunda görünce sinekle beraber onu da öldürür.

Bu tipin 19 ayrı ülkede derlenmiş kaynağı zikredilmektedir. Coğrafya itibarıyla bize en yakın olanlar *Yunanistan* ve *Romanya*'dır (15).

---

(13) Wolfram Eberhard - Pertev Naili Boratav, *Typen türkischer Volksmaerchen*. Wiesbaden, 1953, s. 53.

(14) Antti Aarne - Stith Thompson, *The Types of the Folktale*, 2. B., Helsinki, 1964, s. 60.

(15) a.g.e., s. 457.

Tip no : 1586 A a.

Bir aptal annesinin (arkadaşının) başında bir sinek görür. Bir balta ile sineğe vururken annesini (arkadaşını) da öldürür (16).

Tip nu : 1586 A b.

Bir çekirge avcının omuzuna sıçradığı zaman avcının arkadaşı çekirgeye vurur. Avcı ölür (17).

Tip nu : 1586 A c.

Ehli bir ayı, uyuyan efendisinin ağzına knomuş bir arı görür. Arının üzerine ağır bir taş fırlatır, efendisini öldürür (18).

Tip 1586 A'nın a, b ve c şıkları ile ilgili kaynaklar, hangi şikka ait olduğu zikredilmeksizin *Letonya, İtalya, Hindistan, Yunanistan* ve *Yugoslavya* olarak verilmiştir (19).

Görüldüğü gibi, bunların hiç birinde ayıya yapılan bir iyilikten bahis yoktur. Tip 163 A* ve 1586 A c'deki ayılar efendilerini kazara öldürürler.

1586 A a'da bir aptal annesini sinekten, b'de ise bir arkadaşı avcıyı çekirgeden korumak için gayret ederlerken öldürürler. Bize en değişik olarak görünen tip ise 1586'dır. Burada her hangi bir koruma söz konusu değildir. Sadece, verilen bir müsaadenin kullanılışı vardır.

Kataloglardaki tesbitleri gördükten sonra şimdi de eski kaynaklardaki tesbitlere geçebiliriz.

Hint metinlerinde akılsız dost hayvan, bizim metinlerimizden biraz farklı olarak maymundur. *Mevlâna* ve *La Fontaine*'de ise ayıdır. Maymunun arkadaşları *Pançatantra*'da kral, *Kelile* ve *Dimne*'de padişahdır. Bu masalların hükümdar ve oğulları için yazıldığı göz önüne alınırsa kahraman olarak kral ve padişah seçimini tabii karşılamak gerekir. *Mevlâna*'da, hiç bir sıfatı olmayan bir adam, *La Fontaine*'de ise ihtiyar bir oduncudur.

Kralın maymunu, elinde kılıcı ile onu korur; padişahın maymunu

(16) a.g.e., s. 457-458.

(17) a.g.e., s. 458.

(18) a.g.e., s. 458.

(19) a.g.e., s. 458.

ise hançeri ile aynı şeyi yapar. *Mevlâna* ve *La Fontaine* deki ayılar sadece arkadaşlırlar.

Neticesi değişik olan tek metin *Kelile ve Dimne* den alınandır. Orada meymun, padişahı öldüremez. Tavandan, aşağıda yatmakta olan padişahın üzerine düşen karıncalar onu rahatsız ederler. Maymun da onları öldürmek için hançerini kaldırır; tam indireceği sırada, padişahın odasında bulunan bir hırsız ona mani olur.

Pançatantra da arılar, uyuyan kralın başına, *Mesnevi* de sinekler adamın yüzüne, *La Fontaine*'de ise yine sinekler kimsesiz ihtiyarın burnuna konar. İlkinde kral kılıçla, diğerlerinde ise adam ve ihtiyar oduncu, kafaları taşla parçalanarak öldürülür.

Boratav derlemesi daha ziyade *Mesnevi*'deki metne yaklaşmaktadır. Orada da ayıya yapılan bir iyilik vardır: Bal vermek Diğer hususlar da hemen hemen aynıdır: Ayının teşekkür etmek için sinekleri kovalaması; bir taşı, ısrarla kaçmak istemeyen bir sineği öldürmek için efendisinin suretine fırlatması vs.

La Fontaine'in kaynaklarını *Greklere*den *Aisopos* ve *Latinler*den *Pheadrusta* bulduğumuza (20), *Hint* masalları ile *Garp* fablaları arasında konu ve amaç yönünden son derece beraberlik olduğuna göre, yukarıdan beri tanıtmaya çalıştığımız ve «*Ahmak Dost*» diye adlandırabileceğimiz masalın *Hindistan*'dan çıkıp çeşitli ülkelerden geçerken uğrağı her yerin şartlarına uydurulduktan sonra *Fransa*'ya kadar uzanması gayet tabiidir.

Bu arada şu noktayı hiç bir zaman unutmamalıyız. Yeryüzünün çok uzak ve birbiriyle hiç bir tarih ve kültür bağı olmayan 2 ülkesinde tesbit edilip de başka hiç bir yerde rastlanılmayan masalların varlığı nasıl izah edilebilir? Meselâ, bizim bir talebemizin *Giresun*'da derlediği böyle bir masalın aynısı sadece *Küba* ve *Dominik Cumhuriyeti*'nde tesbit edilmiştir. *Avrupa*'ya ait binlerce masalı içine alan katalog ve külliyatlarda böyle bir tipin olmaması dikkate değer bir mahiyet arz etmektedir (21).

---

(20) Daniel Mornet, Fransız Edebiyatı Tarihi, tercüme eden Nevin Yürür. İstanbul, 1946, s. 99.

(21) Ural Çetiner, Giresun Folkloru ve Halk Edebiyatı Örnekleri. Mezuniyet tezi. Erzurum, 1972, VI- 226 s. Adı geçen metin 102. sayfada ve DAHA BETERİ başlığı altındadır. Aarne-Thompson, s. 456, tip nu: 1578 A*.

Metinler arasındaki benzerliğin daha yakından takip edilmesini sağlamak için, yukarıda bahsettiğimiz 4 kaynağı aşağıya alıyoruz. *Kelile* ve *Dimne* ve bilhassa *Mesnevi*'den alınan metinde, konu harici olan bölümlere yer verilmemiştir.

Pançatatra,

1. kitap, 33. masal.

Üç arkadaştan biri bir bilginin, diğeri bir tüccarın oğlu idi. Üçüncüsü de bir prensti. Bunlar bir şehre vardılar. Prens, bilginin oğlunu kendisine başvezir, tüccarın oğlunu da maliye vekili tayin etti ve o şehri ele geçirmeğe karar verdi. Askerlere iki misli ücret vererek onları kendi tarafına çekti ve ülkenin kralını bir savaşta öldürdü. Memleketi ele geçirdi. Bütün idarî işlerin yükünü iki arkadaşına yüleyerek kendisi zevk u safaya daldı. Saraylarda âdet olduğu gibi kralın bir çok ehli hayvanı vardı. Bu hayvanlar içerisinde bir maymunu kral çok seviyor ve onu güzel şeylerle besliyordu. Bu maymun zamanla büyüdü ve kuvvetlendi. Kralın kılıcını o taşıyordu. Sarayın etrafında bir dinlenme koruluğu vardı. Bilhassa ilkbaharda burası çok güzel olurdu. Bir gün kral, kraliçe ile birlikte buraya geldi. Bir zaman sonra yorulmuş olan çift uyumak istedi. Kral maymunu uyudukları sırada kendisini kimsenin rahatsız etmemesini tembih etti. Kral ve kraliçe uykuya daldılar. Bu sırada kralın başına bir arı kondu. Maymun arıyı uzaklaştırmaya çalıştı, fakat arı bir türlü oradan gitmiyordu. Nihayet maymun öfkelenildi, kılıcı çıkardı, arıya yapıştırdı, bu arada kralın başı da parçalandı (22).

Kelile ve Dimne,

5. fasıl.

Keşmir ülkesinde namdar bir padişah vardı. Zenginlikte, büyüklükte, onun gibisi yoktur. Terbiyeli bir de maymunu vardı. Maymun, efendisine o kadar sevdalı idi ki sabahlara kadar uyu-maz, efendisinin başucunda bekler, yatan efendisini esen rüzgâr-dan bile korurdu.

... [Padişahın hazinesini soymaya karar veren bir hırsız] erte-si gece saraya varıp duvarını delmeye başladı. Duvar sağlam ise

(22) Kemal Çağdaş, s .17.

de ... hırsız hünerini göstererek bir hayli çalıştıktan sonra niha-yet duvarı deldi. Tesadüf bu ya, delik doğruca padişahın yattığı odaya açılmıştı. İçeri girince mükellef bir yatakta padişahın yat-tığını, maymunun da karşısında nöbet beklediğini gördü. Hatta maymunun elinde bir de hançer vardı. Görmüş olduğu talim gere-ğince, padişaha kim kastedecek olursa, bu hançer ile onu koruya-cağı hal ve tarzından anlaşıyordu.

Hırsız, meymunu ürkütmeksizin odaya nasıl gireceğini düşü-nüp dururken bir de gördü ki, tavandan padişahın göğsü üzerine bir çok karıncalar düşüyor. Bu hali maymun da görmüştü. Mışıl mışıl uyumakta olan padişahın göğsüne düşen karıncaların, padi-şahı ısırarak rahatsız ettiklerini gören maymun, hemen elindeki hançeri çekerek karıncalara vurmaya davrandı. Hançer ile onlara hiç bir fenalık edemeyeceği halde, padişahı öldüreceği muhakkak idi. Hırsız bu hali görünce : «Bre hayvan ne yapıyorsun? Cihanın velinimetini padişahı öldüreceksin!» diye bağırmaya başladı. Padi-şah bir sesle uykudan uyanarak, kendisini maymunun hançerinden kurtardı.... (23).

Mesnevi,

c. II. 'Bir adamın, ayının vafakârlığına güvenmesi.'

Ormanda bir ayıyı büyük bir boğa yılanı yakalar ve belinden sararak sıkıştırmaya başlar. Ayı can havliyle feryat eder. O sıra-da, ormandan geçen bir adam, ayının bu halini görür ve kılıcını çekerek yılanı ikiye böler. Ayı da ölümden kurtulur.

Ayı artık adamın peşini bırakmaz. Kendisine yapılan iyiliğe karşılık, adamla dost olmak, hizmetinde bulunmak ister. Adam kaç kere, ayıya, peşini bırakmasını söylerse de, ayı vaz geçmez. Sadık bir köpek gibi, evinin kapısı önünde bekler.

.... Bir gün ayı ile birlikte ormana odun kesmeye giderler. Bir süre çalışırlar. Adam, biraz dinlenmek üzere bir ağacın gölgesine uzanır. Ayı da başucunda bekçilik eder. Bu sırada, bir sinek, ada-mın yüzüne konar. Ayı, efendisine iyilik olsun diye, sineği kova-lar. Fakat sinek tekrar kalktığı yere konar. Ayı ne kadar çalıştıysa

---

(23) Beydeba, Kelile ve Dimne, tercüme eden Selahaddin Alpay. İstanbul, 1973, s. 195-197.

da, sinek bir türlü uzaklaşmaz. Ayı büsbütün kızmıştır. Sineği öldürmekten başka çare yok, diye düşünür. Koşarak gider, değirmen taşı gibi, kocaman bir kaya parçasını yüklenir. Sineği öldürmek maksadıyla, taşı olanca kuvvetiyle efendisinin yüzüne indirir. Taş, adamın suretini parça parça eder (24).

La Fontaine,

Ayı ile bahçe meraklısı.

Oldukça insana yakın bir ayı ıssız bir ormanda yaşamaktadır. Tek üzüntüsü yalnızlığıdır. Ayrıca, ormanın kuytu bir köşesinde yaşlı bir adam yaşamaktadır. Onun da derdi yalnızlığıdır. Ayı ve adam kendilerine dost aramaya çıkarlar. Yolda karşılaşırlar. Önce ayı davet ederse de ihtiyar onu ikna eder, süt ve meyvelerle besler. Adam bahçesiyle oyalanmaya devam ederken ayı da ormanda avlanır.

«Ama ayının asıl işi, boş zamanlarda,
Dostu mışıl mışıl uyurken,
Sinekleri kovmakmış yüzünden.
Fena içerlemiş çünkü sinek denen
Bu kanatlı sömürgenlere.
Bir gün yine bahçede
Derin uykulara dalmışken ihtiyar,
İnançlı bir sinek konmuş burnuna :
Ne kadar kovsan boşuna,
Ayının kızdığı kadar var :
— Ben sana gösteririm, demiş birden;
Koca bir taşı kaptığı gibi yerden
Gelmiş hakkından sineğin,
Ama dostunda da ne kafa kalmış, ne beyin.
Doğrusu iyi nişan almış,
Adamcağız bir anda ölüm uykusuna dalmış (25).»

(24) Mevlâna, Mesnevi, c. II, s. 148-163; Mehbet Önder, s. 81-82.

(25) La Fontaine, Masallar, tercüme eden Sabahattin Eyüboğlu. İstanbul, 1969, s. 315-317. Metin uzun olduğu için baş tarafı özetlenerek, konu ile fazla ilgisi olan bölüm ise aynen alınmıştır.

A Z E R B A Y C Â N

Dr. Coşkun ALPTEKİN

Yüzyılımızın başlarında, Guy Le Strange tarafından hazırlanmış «*The Lands of Eastern Caliphate*», ortaçağda İslâm fethinden Temür Beg zamanına kadar, İspanya ve Kuzey Afrika dışında kalan İslâm ülkelerinin tarihi coğrafyasını incelemektedir (1905). İkinci baskısı 1930, üçüncüsü 1965 da yapılan bu eserin, arapçaya da tercüme edilmesi, aradan uzun bir zaman geçmesine rağmen, değerini hâlâ muhafaza ettiğini gösterir. Bugün bile Türklerin yaşadığı bu bölgenin, tarihî bakımından ehemmiyeti malûmdur. Son baskısından tercümesini verdiğimiz «Azerbâycân» bölgesi, eserin XI. faslı olup, 159-171 inci sayfalarını kapsamaktadır.

Coşkun ALPTEKİN

Urmiye gölü. Tebrîz. Serâv. Marâğa ve ırmakları. Peseva ve Uşnu. Urmiye şehri ve Selmâs. Hoy ve Merend. Nahçivân. Aras üzreindeki köprüler. Seblân dağı. Erdebil ve Âlier, Sefid Rûd ve kolları. Mîyânic. Halhal ve Firûzâbâd, Şâl ırmağı ve Şâh-Rûd bölgesi.

Azerbâycân dağlık bölgesinin - çağdaş Farsca'da Azerbicân (a) olarak telaffuz edilir - halifelik zamanındaki ehemmiyeti, Moğol istilasından sonra, ortaçağın sonlarında kazandığı önemden daha

-
- (a) Farsca'daki adın daha eski şekli, Greklerin Atropatene diye tahrif ettikleri bir ad olan Azerbâzegâh idi. Mukaddesi, Azerbâycân, Arrân ve Arminiyye'yi Media dağları (Cibâl) ile Mezopotamya ovalarından (°Aķûr) ayırarak, *İklîm er-Rihâb* «yaylalar bölgesi» diye tasvir ettiği, tek bir eyâleti teşkil eden parça olarak anlatıyor.

az idi. Daha önceki devirde, Horasan yolu ile Cibâl eyâleti (Media) içinden geçilen gidiş-geliş hattının dışında kalması ve şehirlerinden hiç biri pek dikkate değer büyüklükte değil iken, Mukaddesî'ye göre dağları ve yüksek yaylaları çevresinde konuşulan yetmiş aşkın dil ve şivenin de bulunması Azerbâyçân'ın kenarda kalışını artırıyordu.

Müteakip devirlerde, çeşitli şehirler birbiri arkasına eyâlet merkezi durumuna yükseldiler. Önce Abbâsiler'in ilk zamanlarında *Erdebil* (1), arkasından son halifeler zamanında *Tebriz* (2) ön mevkiye geçti. Ancak Moğol istilasından sonra, bir süre için, yerini *Marâğa*'yı (3) bıraktı. Bununla birlikte Tebriz, çok geçmeden İl-Hânlılar çağında önceki ehemmiyetini yine kazandı ise de, ilk Safevi hükümdarları sırasında Erdebil tarafından ikbâlden düşürüldü. Daha sonraki bir tarihte, XI. (XVII.) yüzyılda, Şâh Abbâs tarafından, *İsfahân* (4) bütün İran'ın başkenti yapıldığı ve Erdebil önemden düşmeye başladığı sırada, Tebriz Azerbâyçân'ın başlıca şehri durumunu bir kere daha kazandı ve böylece İran'ın kuzey-batı kesiminde en mühim şehir olarak günümüze kadar geldi.

Eyâletin en fazla anılmaya değer tabii özelliği, kuzeyden güneye uzunluğu 80 mili [128.220 km.] geçen ve en geniş kısmında bunun üçte biri olan eniyle İran'daki en büyük devamlı su tabakasını teşkil eden, *Urmiye gölü*'dür. Tebriz'in batısında bulunur ve adını batı kıyısında yerleşmiş Urmiye (6) şehriden almıştır. Kaynaklarımız, bu göle çeşitli adlar verirler. Zend Avesta'da *Çaeçasta* denir ve bu eski Farsca şekil gölün Şâh-nâme'de kendisine atıf yapıldığı ve tâ Mustevfî zamanına kadar kullanılan *Çiçest* adıyla muhafaza edilmiştir. IV. (X.) yüzyılda Mes'ûdî ve İbn Hâvkal ona Ermenice'den alınmış ve «Mavi göl» (gaboid o dilde 'mavi' demektir) anlamındaki bir ad olan *Buhayre Kebûzân* diyorlar. İstahrî, Urmiye gölü (Mukaddesî'ce buna uyulmuştur), başka bir şekliyle de, kıyılarında oturan değişik toplumların din dışı [heterodox] inançları yüzünden *Buhayre eş-şurât* «Muteziller gölü» der ve sularını pek tuzlu olarak anlatır. O, tasvirine devamla, [gölün] Urmiye ile Marâğa arasında gidip-gelen kayıklarla dolu bulunduğunu ve kıyılarında bir çok münbit bölgeler olduğunu ilâve eder.

Gölün ortasında, İbn Serapion tarafından *Kebûzân* adası denilen, kayıkçıların yerleştiği küçük bir kasabanın bulunduğu bir ada vardı. İştahrî'ye göre, suları balık ile dolu idi (buna karşılık İbn Hâvkal hiç olmadığını söyler) ve burada, suköpeği (*Kelb*

el-Mâ) diye bilinen acayip bir balık yaşardı. Kış mevsiminde, fırtınalar büyük dalgalar yükseltirdi ve nakliyat çok tehlikeli olurdu. Ebû'l-Fidâ' nezdinde göl, *Buhayre Tilâ* olarak işâret edilmiştir, ancak bu sonuncu adın mâhiyeti bilinmemektedir. Kazvî'nin burada istihsal ve büyük ölçüde ihrâç edilen tuz ve tûtiyâ (çinko oksit)'den bahseder. Yukarıda söylendiği gibi, burayı Çiçest gölü diye daha umumi kaydeden Muştavfi, onu *Deryâ-i Şûr* «Tuz gölü» diye de adlandırır, veya başka bir yerde, kuzey kıyısındaki mühim bir kasabanın adına göre, *Tarûc* veya *Tasuc* (6) gölü gibi atıf yapar. O ve Hâfız Ebrû, ikisi de, bir tepeyi tâclandıran, Hûlegû ve diğer Moğol şehzadelerinin gömüldüğü yer olan ve büyük bir kalenin bulunduğu *Şâhâ adası* nı (sular alçaldığı zaman bir yarımada) tebaruz ettirirler. *Şâhâ kalesi*, İbn Miskeveyh'e bakılırsa, Hârûn er-Reşîd'in torunu Mütevekkil'in halifeliği ile ilgili olayları anlattığı sırada, III. (IX.) yüzyılda -daha sonra bu bölgedeki âsî reisler tarafından ele geçirilmiş- iki kaleden, Şâhâ ve *Yekdur*'dan bahsederken, anılmıştır. VII. (XIII.) yüzyılda Hûlegû, -Hâfız Ebrû'nun Urmiye gölünün Tilâ kalesi dediği- Şâhâ'yı yeniden inşâ etti ve Bağdâd ile Halifelik eyâletlerinin yağması, bütün hazinelerini burada muhafaza etti. Daha sonra, gömüldüğü yer olan bu kale, Farsca'da *Gûr Kal'a* «Mezâr kalesi» diye biliniyordu ve Hâfız Ebrû Temir zamanında eserini yazdığı sırada, tamamiyle terkedilmiş idi (b).

- (b) Urmiye ismi şimdi genellikle Urûmiye olarak telaffuz edilir ve bu imlâ İbn Serapion [*Jour. R. Asiat. Soc.*, 1895, s. 9 (yazma, British Museum, no. Add. 23379)] tarafından verilir, 25a; İştahrî [*Bibl. Georg. Arab*, I, Leyden 1894], 181, 189; İbn Havkal [*Bibl. Geogr. Arab*, II, Leyden 1894], 289, 247; Mukaddesî [*Bibl. Geogr. Arab*, III, Leyden 1894], 375, 380; Mes'ûdî [*Murûc*, Paris 1861], I, 97; Ebu'l-Fidâ [Reinaud ve De Slane neşri, Paris 1840], 42; Yâ'kût [*Mu'cam'l-Buldân*, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866-1873], I, 513; Kazvî'nin [*F. Wüstenfeld*, neşri, Göttingen 1848], II, 194; Mustevfi [Bombay 1311 (1894)], 266; Hâfız Ebrû [yazma, British Museum, no. Or. 1577], 27a; İbn Mişkeveyh [*Fragmenta Historiarum Arabicorum*, Leyden 1871], 539. *Şâh-nâme* deki [(Turner Macan, Kalküta, 1829) s. 1860, satır 4, ve s. 1927, satır 6 ve devamı], Hencest (müstensih hatası) kelimesi «Çiçest» okunmalıdır, iki kelime arasındaki fark Arap harflerindeki noktaların karıştırılmış olmasıdır.

Tebrîz şehri, göl kıyısından 30 mîl (48.270 km.) kadar doğuda, Şâhâ adası veya yarım adası yakınlarında göle dökülen bir ırmağın üzerindedir. Tebrîz, III. (IX.) yüzyılda, Mütevekkil'in halifeliği zamanında, İbn er-Revâd adlı birinin buraya yerleşmesine, kendisi, kardeşi ve oğlu kendilerine saraylar yaptırıp ve daha sonra bunların çevresinde toplanmış kasabayı bir duvarla çevirmesine kadar basit bir köy olarak görülür. Geç devirlere ait bir rivâyet gerçekte, Tebrîz şehrinin kuruluşunu Hârûn er-Reşîd'in karısı Zubeyde'ye atfeder, fakat daha önceki vekayinâmeler bu beyânı desteklemedikleri gibi, ilâveten bu sultanın Azerbâyçân'ı ziyaret bile etmiş olduğu hiç bir yerde kayd edilmemiştir. Muğaddesi, IV. (X.) yüzyılda Tebrîz'i, Cuma câmisi bulunan, pek çok akarsuyla iyice sulanan ve meyve bahçeleri ile çevrili hoş bir şehir olarak tasvir eder. 610 (1213) yılında burada bulunan Yâ'kût, o sırada orasının Azerbâyçân'ın başta gelen şehri olduğunu söyler; Kazvîni oranın, °Attâbî (yani hâreli) ipeği, kadifeleri ve dokuma kumaşları ile meşhur olduğunu buna ilâve eder. 618 (1221)'de Tebrîz'i zapt eden Moğollar'ın derhal para karşılığı uzaklaşmaları temin edildi, böylece şehir mûtat yağmadan kurtuldu ve yukarıda bahsedilmiş olduğu gibi, sonraki İlhanlı sülâlesi zamanında, bu bölgelerin en büyük şehri haline geldi.

Mustevfî, Tebrîz hakkında uzun bir izahat verir. O, iki kere, yani ahalisinden 40.000 kişinin öldüğü 244 (858)'de ve 434 (1043) de, depremden yıkıldığını ve yeniden kurulduğunu anlatır. Son tamirinden sonra, çevresi 6.000 kadem uzunluğunda, on kapılı bir duvarla çevrilmişti ve böylece ta VIII. (XIV.) yüzyıla, Gazan Hân'ın eski duvarın dış kısmında büyük mahalleler yaptırmasına, bunları yeni bir duvarla çevirmeye başlamasına kadar ayakta kaldı. Altı kapıyla girilen bu [yeni sur] Valiyân tepesini [şimdiki Küh-i Surhâb veya °Aynalı - Zaynalı] çenberi içine alıyordu ve çevresi 25.000 kadem ölçüsünde idi. Mustevfî, Tebrîz'in içteki ve dıştaki kapılarının adlarını verir (el-yazmalarında bunlar epeyce değişiktir) ve Gazan Hân'ın 703 (1303)'de, temelini kendi attığı büyük bir dış mahalle olan Şâm'a (7) gömüldüğünü kayd eder. Halefleri, şehir içinde ve Valiyân tepesi eteklerinde yerleşmiş Reşîdî dış mahallesinde, bir çok güzel câmiler ilâve ve umumi binalar tesis ettiler. Tebrîz meyve bahçeleri, şehrin güneyinde yer almış *Sehend dağı*'ndan doğan *Mihrân Rûd* ile sulanırdı. Tebrîz'in çevresinde, birçoğu kendi akarsularının adlarıyla adlandırılmış yedi bölge bulunuyordu. Bu adlar, yakın köylerle birlikte Mustevfî

tarafından teferruatlı olarak verilmiştir, fakat bir çok özel isimlerin okunuşu pek belirsizdir. Tebrîz'i 730 (1330) yılında ziyaret eden İbn Battûta şehrin dışında bulunan, mescid ve Gazan Hân tarafından yaptırılmış güzel medresesiyle, Şâm mahallesiinden bahseder. Bağdâd kapısından şehre giren [İbn Battûta], Gazan çarşısı ile satışa arz edilmiş değerli taşların bol bulunduğu Kuyumcular çarşısı'nı kayd eder. Onun yanında Misk ve Amber pazarı bulunuyordu. Cuma câmii'nin, Gilânlı Vazir 'Alî-şâh tarafından yaptırılmış olduğunu; avlusunun mermer ile döşetildiğini, şadırvana suyun bir kanalla getirildiğini söyler. Duvarlar perdahlı çini (Kâşânî işi) ile kaplı idi ve caminin sağ ile solunda, bir tarafında bir mescid ve diğerinde bir medrese bulunuyordu (c).

Adları ayrı ayrı verilmiş iki ırmak, Tebrîz'in dış mahallelerinden akan Mihrân Rûd ile, yine onun gibi Tebrîz'in güneyindeki Sehend dağı'ndan kaynağını alıp güney-batıya doğru akan *Serd Rûd* (Soğuk ırmak) her ikisi de şehrin kısa bir mesafe kuzeyinde, *Serâv* ırmağına katılırlar. Serhâb ırmağı diye de adlandırılan Serâv Rûd, Tebrîz'in doğuya doğru 200 mil [322 km.] ötesindeki Erdebîl'e hakim *Seblân Kûh* [Sebelân dağlarından] doğar. Peşpeşe tuzlu bataklıklardan geçerek ve bir çok kollar alan, Serâv ırmağı, Tebrîz şehrinin batıya doğru 40 mil [64.360 km.] kadar ötesindeki bir noktada Urmiye gölü ne dökülür. Sehend ile Seblân dağlarının ikisi ve buralardan doğup akan ırmaklar, Mustevfî tarafından teferruatlı olarak anlatılır. Adını ırmağa veren *Serâv* veya *Serâb* (8) şehri, Tebrîz'den Erdebîl'e giden yol üzerindedir ve Mustevfî'ye göre, dört nahiyeye; *Verzend*, *Derend*, *Berâgûş* ve *Sekhîr* ile çevrilmiştir. İlk Arab coğrafyacıları, şehrin adını, Serât (Serâb yerine) yazarlar ve İbn Havkal, orayı, bol hububat ve meyvenin yetiştiği tarlalar ve meyve bahçeleri ile çevrili, bir çok değirmenleri ile güzel bir yer olarak tasvir eder. Serât'da pek çok hanlar ve mükemmel çarşılar bulunuyordu. Bu adı Serâv veya Serv diye harekeliyen Yâkût, halkının pek çoğunun boğazlandığı 617 (1220) yılın-

---

(c) Mukaddelesi, 378; Yâkût. I, 822; Kazvîni. II, 227; Mustevfî. 153 - 155; *Cihan-nûma* [nşr. İbrahim Efendi, İstanbul 1145 (1732)]; aynı eserin bir kısmı M. Norberg tarafından Lâtinceye tercüme edilmiştir, Lund 1818], 380; İbn Battûta [Arapça metin Fransızca tercümesi ile birlikte nşr. Defremery ve Sanguinetti Paris, 1874-1879], II, 129.

daki Moğol istilasıyla buranın harabeye çevrildiğinden bahseder. Buna rağmen bir asır kadar sonra, Mustevfî - eserini yazdığında şehir yine kendini toplamıştı - oranın Tebrîz'den üç ve Erdebîl'den iki günlük yürüyüşte olduğunu ilâve eder.

Serâv ırmağı'nın sol (güney) kıyısından aldığı bir kolun üzerinde, *Miyâne* (9) yolunun Tebrîz'den on fersah ötesinde *Avcân* veya *Ûcân* (10) kasabası yer alır. Burada VII. (XIII.) yüzyılda bulunan *Yâ'kût*, *Ûcân*'ı, çok iyi bir çarşısı bulunan, sûrla çevrilmiş bir şehir olarak tasvir eder. Bununla birlikte burası, Moğollar tarafından yıkılmış olup, Mustevfî'nin zamanında, bir sıralar burada konaklıyan Gazan Hân tarafından tekrar inşa ettirilmiştir. O, burayı *Şehr-i İslâm*, «İslâm Şehri» olarak yeniden isimlendirdi ve çevresini 3.000 kademlik horasan harçlı taştan inşa edilmiş bir sûrla çevirtti. Pamuk, hububat ve bol meyve yetiştiren çevre nahiyeleri çok münbit idi. *Âb-ı Ûcân* denilen ırmağı, *Sehend dağı*'nın doğuya bakan bir burnundan doğar. Bu dağın güney-batısında ve Tebrîz'den aşağı-yukarı 60 mil'de [96.540 km.], göl kıyısından dört fersah uzaklıkta, *Farslar*'ın *Dih Huvârkân* olarak (11) yazdıkları, İbn Havkal ve Arab coğrafyacılarının ise harekeledikleri gibi, büyük *Dâherrekan* köyü bulunuyordu. *Yâ'kût*, değişik bir okunuş şekli olarak *Dih Nahircân*'ı Pers hükümdarı *Husrev*'in mâliye nazırı olan *Nahircân*'ın köyü (*Dih*) anlamında açıklayarak, verir. Mustevfî burayı, bol miktarda meyve ve hububat yetiştiren, mevkufât ve sekiz köyle çevrili küçük bir kasaba olarak tasvir eder (ç).

Marâga şehri, Tebrîz'in aşağı-yukarı 70 mil [112.630 km.] güneyinde, *Sehend dağı*'ndan, güneye doğru akan ve sonra batıya kıvrılıp, göle ulaşan *Sâfi ırmağı* [*Sâfi-Rûd*, Acı - çay] üzerindedir. *Karyeü'l-Marâga*'nın (*Merâ köyü*) bir kısaltması olan *Marâga*'ya *Farslar* tarafından *Efrâze Rûz*, denildiği söylenir. IV. (X.) yüzyılda *Marâga*, İbn Havkal tarafından, o sırada *Azerbâycân*'ın başta gelen şehri *Erdebîl* büyüklüğünde bir şehir olarak tasvir edilir; ayrıca *Marâga*'nın zâten bir süre için, *Erdebîl*'e devamlı naklinden önce, devlet hazinesi ve dairelerinin yerleştiği evâlet merkezi bile olduğunu ilâve eder. *Marâga*, dışında, mahsuldar meyve bahçeleri bulunan, bir sûr ile çevrilmiş pek hoş bir şehir olup, burada yetişen bal tadında, dışı yeşil ve içi kırmızı, kokulu mahalli bir kavun çe-

(ç) *İştahri*. 190; İbn Havkal. 248, 253; *Yâ'kût*. I, 131, 198; II, 425, 636; III, 64; Mustevfî. 155, 158, 204, 205, 217, 218.

şidi ile meşhur idi. Mukaddesî, kalesinden ve istihkâmlarından, ve bunların dışında yayılan büyük bir dış mahalleden bahseder. Yâ'kût istihkâmların Hârûn er-Reşid zamanında yaptırıldığını ve Halife Me'mûn tarafından tamir ettirildiğini kayd eder.

Yukarıda görmüş olduğumuz gibi, Moğollar'ın ilk zamanlarında Marâğa, Azerbâyçân'ın başşehri oldu ve Mustevfî burayı, bir kısmının adlarını verdiği, bir çok akarsularla bol bol sulanan sayısız ve münbit nahiyelerle çevrili büyük bir şehir olarak tasvir eder. Marâğa'nın dışında, Hülegû'nun emri ile meşhur İl-Hânî cedvellerinin hesaplandığı ve yayımlandığı, astronomi bilgini Nâşr ed-Dîn Tûsî tarafından inşâ ettirilmiş büyük bir rasathâne de vardır. Bununla birlikte, harabeleri hâlâ duran bu rasadhâne, Mustavfî VIII. (XIV.) yüzyılda [eserini] yazdığı sırada bile, bakımsızlıktan harap olmuş idi. Kazvîni, Marâğa'dan üç fersah mesafede bulunan, iki tarafından bir akarsuyun geçtiği ve kale içinde, kendi sarnıcı ile sulanan *Umîdâbâd* denilen bir bahçenin bulunduğu, *Ruvîn Diz* (12) kalesinden bahseder. Buradan bir fersah uzaklıkta, birçok fevkalâdelikleri anlatılan sıcak bir su menbaına [ılıca] sâhib *Cenbezek* köyü bulunuyordu.

Marâğa'nın batısında göle dökülen Şâfi çayının suları, taşma sırasında *Cagtû çayı* [Cigatun Zarina - Rûd] ve kolu *Tagtû* [*Nagatu*, bk. V.Minorsky, «Savuç Bulak», *İA.*, X, 256]'nunkiyle karışır. Bunların her ikisi, Mustevfî tarafından tasvir edilmiş olduğu gibi, Kürdistan dağlarından doğar ve gölün bütün güney kıyısı, bunların taşmasıyla geniş bir bataklık halindedir. Burada, kıvrıla-kıvrıla akan ırmaklar ile çevrilmiş, küçük *Leylân* (13) (veya *Neylân*) kasabası, mahsuldâr meyve bahçeleri arasında bulunuyordu ve Mustevfî zamanında, Moğollar tarafından iskân edilmişti. *Yolboyu cedvelerinde* verilmiş mesâfelere göre, *Leylân*'ın biraz güneyinde, *Sisâr* (14)'dan (Cibâl eyâletinde) doğru gelen yolun ikiye ayrıldığı yerde, *Berze köyü* (15) vardı. Yollardan sağ taraftaki, kuzey-doğuda Marâğa'ya giderken, solda ise gölün batısında Urmiye'ye giden yol uzanırdı.

Gölün güney kıyısından elli mil [80.450 km.] ötede, Farslar'ca *Pesevâ* [olarak] telâffuz edilen. Yâ'kût'un ziyaret ettiği *Besvâ* (16) bulunuyordu ve o, zamanında ahâlisinin çoğunluğunun hırsız olduğunu beyan eder. Mustevfî, mahsuldâr meyve bahçelerini metheder ve oranın kuzey-batısında, İbn Havkal zamanında Kürdler ile iskân edilmiş olan *Uşnu* (17) kasabası yer alır. IV. (X.) yüzyılda,

Uşnu, Mezopotamya'nın komşu şehirleri, bilhassa Musul ile büyük bir at ve sığır ticareti yapardı. Toprakları çok münbit idi ve koyun otlakları meşhurdu. Burayı ziyaret eden Yâkût, güzel bahçelerinden söz açar ve bu adı Uşnûye olarak yazan Mustevfi, kendisinin *Din Kiyâhân* dediği dağlık bölgenin, orta büyüklükte bir şehri olarak tasvir eder (d).

Adını göle veren Urmiye şehri, onun batı kıyısından kısa bir mesafede yer alır. Bir rivâyet Urmiye'yi, Zerdüş't yani Zoroaster'in doğduğu yer olarak, ileri sürer. İbn Havkâl'a göre, kasaba, IV. (X.) yüzyılda Marâğa ile aynı büyüklükte, güzel bir yer olup, bağlar ile çevrilmiş idi; çarşıları ticarî eşya ile iyice dolu olup, bu sonuçlar arasında Cuma câmii'nin olduğu yerde elbiseciler çarşısı bulunurdu. Urmiye tahkim edilmiş olup bir kale ile savunulurdu, ve bir akarsu buradan geçerek, aşağı-yukarı bir fersah mesafede bulunan göle akardı. VIII. (XIV.) yüzyılda, şehrin çevresi 10.000 kadem gelen sûruyla, koca bir alan tutmak üzere genişlemiş ve bir çok köyler mevkufâtı olmuştu. Urmiye'nin kuzeyindeki ana-yolda ve gölün kuzey-batı köşesinden bir miktar mesafe ötede, *Selmâs* (18) vardır. Mukaddesî, burayı, güzel çarşıları ve taştan yapılmış bir Cuma câmii ile hoş bir kasaba olarak, tasvir eder; yerin ahali, IV. (X.) yüzyılda Kürd menşeli idi. Yâ'kût, VII. (XIII.) yüzyılda *Selmâs*'ın büyük kısmının harabe halinde olduğunu söyler, fakat Mustevfi ertesi yüzyılda, Moğol Gazan Hân'ın hakimiyetinde, Vezir Ali Şâh'ın surunu, çevresi 8.000 kadem olarak, yeniden yaptırdığını ve kasabanın böylece tekrar önceki ehemmiyetini kazandığını kaydeder. Havası soğuk idi ve batıdaki dağlardan doğan bir ırmak göle doğru içinden akardı.

Gölün kuzey kıyısında, görünüşte bugünkü Turse ile aynı olan *Tarûc* veya *Tasûc* (19) denilen kasaba vardı. Mustevfi, yukarıda söylendiği gibi, sık-sık *Tasûc* veya *Tarûc*'un Tuz gölü'nden bahseder ve böylece bu su tabakasına kendi adını vermek şerefini Urmiye ile paylaşır. VIII. (XIV.) yüzyılda *Tasûc* önemli bir merkez olmalıdır, göle pek yakın bulunmasıyla Tebriz'den daha sıcak ve daha rutubetli, bağ ve meyve bahçeleriyle çevrili idi. *Selmâs*'ın kuzey-doğusunda *Hoy* diye telaffuz edilen *Havi* (20), Kuzeye Aras (Araxes) ırmağına doğru akan bir akarsu üzerindedir. *Havî*, mün-

---

(d) İştahrî, 181; İbn Havkâl, 238 - 239; Mukaddesî, 377; Yâ'kût, I, 284, 564, 626; IV, 476; Kavîni, II, 350, 358; Mustevfi 158, 159, 218.

bit topraklar ile çevrili ve fevkalâde dîbaları ile ünlü, Yâ'kût ve Kazvinî'ye göre, kuvvetle tahkim edilmiş bir kasaba idi. Burada kışın sıcak ve yazın soğuk akmasıyla ün kazanmış bir kaynak da vardı. Mustevfi, kasaba surununun 6.500 kadem ölçüsünde bulunduğunu ve ahalisinin, Hatâi (Çinli)'ler gibi, beyaz bir ırktan olduğunu söyler. Seksen köy mevkulâtından idi.

Hoy'un doğusunda yer alan *Merend* (21) şehri, Hoy ırmagının bir kolu üzerinde olup Mukaddesî tarafından IV. (X.) yüzyılda câmisi ve bir dış mahallede bahçelerle çevrili bir pazarı olan küçük bir kale olarak tasvir edilir. Yâ'kût buranın Kürtler tarafından tahrip edildiğini ve ahalisinin şehrin yağmasından sonra, sü-rüldüğünü söyler. Mustevfi'nin, kendi zamanında *Merend*'in eski genişliğinin ancak yarısına sahip olduğunu, fakat hâlâ kırmızı boya yapımında kullanılan Kırmız böceği ile meşhur olduğunu ve şehir çevresindeki atmış köyün mevkufâtından olduğunu yazar (e).

Aras nehrinin kuzeyinde bulunan *Nahçivân* (22) veya *Nakcavân* genellikle Azerbâyecân eyâletinden sayılırdı. Arap coğrafyacıları Neşevâ olarak isimlendirdikleri ve menazil-nâmelerde sık sık verdikleri bu şehir hakkında hiç malûmat vermezler. Nahçivân önemini Moğollar zamanında kazanmıştır ve Mustevfi tarafından kerpiçten inşa edilmiş büyük bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Bunun doğusunda, yakın bir mesafede *Alancık* kalesi vardır ve kuzeyinde *Mâst Kuh* denilen karla kaplı bir dağ vükselir. Nahçivân'da Selçuklu sultanı Melik-Şâh'ın meşhur veziri Nizâm el-Mülk'ün oğlu Ziya el-Mülk tarafından yaptırılmış bir türbe vardır ve Ali Yezidi Ziya el-Mülk'un, aşağı-yukarı Nahçivân'dan 15 mil (24 km.) uzaklıkta, Merend yolu üzerindeki *Kerker* kalesi'nde, Aras'ın üzerinde yaptırmış olduğu meşhur köprüyü (harabeleri hâlâ mevcuttur) tasvir eder.

Aras'ın biraz aşağı kısmında yer alan *Culfa* (23), diğer bir yazılışıyla *Câlûla* [Safevi hükümdarı] Şâh Abbâs tarafından 1014 (1605) yılında, İsfahan'ın güneyinde inşa ettirdiği, adını da Aras üzerindeki eski Culfa'dan Culfa koyduğu bu yeni dış mahalleye eski merkezin Ermeni ahalisini naklettirdiği zaman, tahrip ettirilmiş

(e) İştahrî, 181; İbn Havkal, 239; Mukaddesî, 377; Kazvinî, I. 180; II. 354; Yâ'kût, I. 218; II. 502; III. 120; IV. 508; Mustevfi, 156, 159, 218

tir. Aras nehri kıyısındaki diğer şehirler arasında, Mustevfî'nin bahsettiği *Urdûbâd* (24) (hâlâ mevcuttur) güneyden bir nehrin Aras'a karıştığı yere yakın bir mesafededir ve bu nehrin kıyısında ise, Yâ'kût'un da bahsettiği *Dizmâr* kalesi yer alır. Aras'ın yine aşağı kısmında *Murdân Na'im* bölgesinde *Zengiyân* (25) yerleşmiştir, Aras üzerindeki, bugün bile var olan ikinci köprü buradadır. Bu köprü Farca'da *Pûl-i Hudâ-Âferîn* «Allahın takdis ettiği köprü» olarak isimlendirilmiştir ki Mustevfî bu köprünün 15 (636) yılında Hz. Muhammed'in arkadaşları tarafından inşa edilmiş olduğunu söyler. Murdân (veya Murâd) Na'im bölgesi dahilinde 30 köy mevcuttu (f).

Erdebîl Şehri, Mustevfî tarafından ismi *Enderâb* olarak verilen nehrin yukarı kısmındadır ve Erdebil nehri ise biraz aşağı kısmında sol taraftan *Âher* (26) nehri ile birleştikten sonra, Hudâ-Âferîn köprüsünün kısa bir mesafe alt kısmında Aras nehrine akar.

Erdebîl ve Âh'ar nehirleri, zikredilen sıra ile Erdebil'e hakim meşhur *Seblân Kûh* [Sebelan] dağının doğu ve batı yamaçlarından, doğarlar ve yine bu dağın güney yamacından doğan, daha önce bahsedilmiş olan, *Serâv* nehri batıya doğru akarak Urmiye gölüne dökülür. IV. (X.) yüzyılda İbn Havkal Seblân dağından bahsederken, yanılarak bu dağın *Tîhrân*'dan birkaç mil kuzeyde olan *Demâvend* dağından daha yüksek olduğu zannına kapılmıştır. Yamaçları ağaçlarla kaplıdır ve burada Mustevfî tarafından sayılmış birçok köy ve kasaba yerleşmiştir. Mustevfî ilâveten, Seblân dağının 50 fersah uzaklıktan görülebildiğini, zirvesinin daima karla kaplı olduğunu, tepeye yakın bir yerde de üst su tabakasının her zaman donuk olduğu bir pınarın bulunduğunu söyler. Seblân dağına yakın iki dağ daha vardır. Bunlardan biri Âher'in kuzeyindeki *Kûh Serâhend*, diğeri *Siyah Kûh* [Karadağ]'dır. Bu sonuncu dağın korulukları arasında inşa edilmiş küçük bir yerleşme merkezi olan *Kelenter*'in bir kalesi olup civardaki birçok hububat tarlalarını sulayan bir de nehir buradan geçer.

Erdebîl, daha öncede bahsedilmiş olduğu gibi, IV (IX.) yüzyılda Azerbâyçân'ın başkenti idi. İstahrî tarafından yapılan tasvir

(f) Yâ'kût. IV, 262, 767, 784; Mustevfî, 157, 159, 206; °Ali Yezidi [Zafer-nâme, Farsca metin, Bibliotheca Indica, Kalküta. 1887, Petis de la Croix tarafından yapılan Fransızca tercümesi, *Histoire de Timour Be*, Paris 1722], I, 398,399; II, 573.

de: Bu şehrin surla çevrili olduğu ve bu surun her cephesindeki duvarı bir fersahın üçte ikisi uzunluğunda olduğu, şehrin evlerinin pişmiş tuğla ve kilden yapıldığı ve o zaman ordunun burayı garnizon olarak kullandığı, belirtilmektedir. Balı ile çok meşhur olan Erdebîl'in kendisine bağlı çevre toprakları da çok münbit idi.

Mukaddesi kaleden ve birbirleriyle keşişen dörtyol içindeki Erdebil çarşısı ile bu kavşakta yer alan Cuma camiiinden bahseder; Dış mahalleleri ile çok geniş bir sahaya yayılmış idi. Erdebîl 617 (1220) yılında Moğollar tarafından yağma ve tahrip edilerek harap bir hale getirilmişti, fakat bundan kısa bir müddet evvel, Yâ'kût'un burada bulunduğu zamanlarda, çok kalabalık bir şehir idi. Eskiden Erdebîl Farsca adıyla, *Bâzrân Firûz* olarak bilinirdi. VIII. (XIV.) yüzyılda Mustevfî eserini kaleme aldığı zaman, Azerbâycân'da Erdebîl'den daha büyük bir şehrin olmadığını düşünmüştür, o eski ihtişamının ekseriyetini tekrar kazanmış ve X. (XVI.) yüzyılda, bahsedildiği gibi, yeni kurulmuş Safevi idaresi altında, önce Tebrîz takiben İsfahan'dan önce, bir müddet bütün İran'ın başkenti olmuştu.

İlk Arap coğrafyacılarının listelerinde yer alan Âher şehri Erdebîl'in 150 mil (241.350 km.) batısında, *Âher ırmağı* üzerindedir ve Yâ'kût tarafından güneyinde Serâhend dağının yer aldığı güzel inşa edilmiş bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Tepenin meyilli sırtı üzerinde yerleşmiş hem Yâ'kût ve hem de Mustevfî tarafından kaydedilen bir çok küçük kasaba ile çevrilmiştir fakat bu kasabaları tesbit etmek veya tanımak şimdiki durumda çok güçtür. Buranın çevre bölgesi VIII. (XIV.) yüzyılda bölgeye hakim olan ve burayı geliştiren bir sülaleye atfen *Pîşkîn* (27) (bugünkü *Mîşkîn*) olarak bilinirdi. Pîşkîn kasabası Âher'den bir günlük yürüyüş mesafesinde idi ve aslen *Verevî* ismi ile tanınırdı. Mustevfî. Enderâb çayı üzerinde, Âher suyunun kendisine karıştığı yerin biraz üst kısmında, Moğol hükümdarı Gazan Hân'ın veziri Ali-şâh tarafından yaptırılmış güzel bir köprünün olduğunu söyler (g).

Sefir Rûd yani Beyaz Nehir, kolları ile beraber Azerbâycân'ın bütün suyunu kendine çeker. O, uzunluğunun büyük bir kısmı ile

---

(g) İştahîrî, 181: İbn Hâvkal, 237, 238, 240, 266: Mukaddesî, 374, 377: Yâ'kût, I, 197, 367, 409, 461: IV, 918: Mustevfî, 156, 157, 204, 205, 217.

Azerbâycân ve Cibâl eyâleti arasında bir sınır teşkil ederek akar ve sonunda Gilân eyâletini de geçerek Hazar denizine dökülür. İstahri ve diğer Arab yazarlar [bu nehre] *Sebîd-rûz* adını verirler. Mustevfi ise, kendi zamanında Moğollar'ca Hûlân Mûlân (daha doğrusu Ulân Mören) olarak bilindiğini, bunun Moğolca «*Kızıl nehir*» manasına geldiğini ve bugün Sefid Rûd nehrinin bir kısmı Türkçe «*Kızıl ırmak*» manasına *Kızıl Uzen* [Kızıl Özen] olarak tanındığını söyler. Mustevfi, Sefid Rûd'un Kürdistan'ın dağlık bölgesinden, *Penc Engoşt* (Farsca) yani Beş parmak dağından doğduğunu yazar. Sefid Rûd kuzeye doğru akarken ilk olarak sağ kıyısından aynı isimli, bundan sonraki fasılda tasviri verilecek olan şehirden gelen *Zencân suyunu* alır, sonra sol taraftan, batıdan aşağıya doğru [doğuya] akan sularla karışmış bir şekilde olan Miyânic ırmağı ile birleşir. Sefid Rûd, Miyânic şehrinin kuzeyinde batıya döner, sol tarafından Erdebil'in güneyindeki Halhâl'dan (28) aşağıya [güneye] doğru gelen *Sencûde* ve *Gedîv* sularını alır ve tabiken Halbâl'in *Şah Rûd* bölgesinde *Şal* ırmağı buna karışır. Aşağı kısımdan, Cibâl eyâletinden (XV. fasılda tasvir edilecektir) gelen *Tarum* suyu Sefid Rûd ile sağ tarafından birleşir ve Batiniler'in topraklarından gelen Şâh Rûd nehri (yukarıda bahsettiğimiz Şâh Rûd bölgesi ile karıştırılmamalı) bunu takip eder ve nihayet dağ maniasını da aşan Sefid Rûd Gilân eyâletindeki Kevtem'de Hazar Denizine ulaşır.

Bahsedilmiş olduğu gibi Miyânic ırmağı Sefid Rûd'un sol kıyısından aldığı en önemli kol idi. Ucân'ın güneyindeki bölgeden doğarak batıya akardı ve *Germ Rûd* (29) bölgesinde sol taraftan Serâv'ın güneyindeki tepelerden doğan, Germ Rûd (sıcak nehir) suyunu alırdı. Miyânic şehrinin aşağı kısmında da, [Sefid Rûd] sağ kıyısından, kaynakları Marâğa'nın doğusundaki tepeler olan, *Heşt Rûd*'un Miyânic'le birleştiği yerde otuziki kemeri bulunan büyük bir taş köprü vardı.

Miyânic veya Miyâne şehri bütün bu nehirlerin kavşağında kurulmuş ilk zamanlardan beri önemli bir merkez idi. İbn Havkal buranın IV. (X.) yüzyılda kalabalık bir şehir olduğunu ve havâlisinde -sonraları *Germ Rûd* adı altında bilinir- bol miktarda meyve yetiştiğini yazar. Mukaddesî, burayı yeni ismiyle, Miyâne olarak verir ve bir eşya ambarı olarak gösterir ve yine VI. (XII.) yüzyılda burayı ziyaret eden Yâcûkûd da, buranın durumunu metheder. Bunu takip eden yüzyılda Mustevfi eserini yazdığı zaman, bu şeh-

rin büyük bir kasaba seviyesine düştüğünü fakat Moğollar tarafından başlatılmış yol güzergâhı üzerinde önemli bir menzil olduğunu kaydeder. Şehrin iklimi sıcaktır ve böceklerin sebebiyet verdiği hastalıklar çok çeşitlidir (Miyâne tahta biti bugün de seyyahlara dehşet verir), bununla beraber, bol miktarda mahsul veren topraklara sahip, yüzden fazla köy Germ Rûd bölgesi mefkûfatındadır.

Kuzeyden, Halhâl bölgesinden aşağıya doğru gelen üç nehir, Sencide, Gediv (veya Kedpû, Cihan-nüma'da böyle) ve Şâl, Sefîd Rûd ile birleşir. Halhâl aynı zamanda bu bölgenin en önemli şehrinin adıdır, menazil-nâme'lerde Erbil'in oniki fersah güneyinde olarak verilir. Geçmişte önemli bir yer işgâl etmiş olan ve karla kaplı tepelerin ortasında bir sıcak su menbaı da bulunan *Firûzâbâd* (30) şehri, Mustevfî'ye göre, eskiden şehir valisinin ikamet yeri idi fakat harabe haline geldiği zaman Halhâl şehri onun yerini aldı. *Firûzâbâd*'ın gerçek yerini bulmak bugün imkânsızdır. Bugünkü haritalarda görülen *Kalûr* ve *Şâl* (31) gibi küçük merkezler *Şâh-Rûd* (32) bölgesinde olup *Şâl* tepelerinden doğan *Şâl* ırmağı (bugünkü küçük *Şâh-Rûd*) üzerindedir. Mustevfî Halhâl bölgesinde bugün tesbit edilemiyen birçok yer isimleri daha verir (ğ).

Azerbâycân'ın birkaç mahsülü, takip eden faslın sonunda tasvir edilecektir ve bu eyâletten geçen yolların kısa bir özeti de Cibâl eyâleti verildikten sonra XV. fasla bırakılmıştır. Bu yollar meşhur Horasan yolu üzerinde değişik yerlerden başlarlar ki bundan sonraki eyâlet tasvirinden incelenecektir.

(ğ) İştahrî. 189: İbn Havkal. 246, 253: Mukaddesî. 378: Yâ'kût. I, 239: IV. 710: Mustevfî. 156, 158, 198, 215, 218: *Cihan-nüma*. 384, 388.

NOTLAR (*)

- (*) Bu notlar, tercüme eden tarafından hazırlanmıştır.
- (1) ERDEBİL, ARDABİL, Azerbâyecân'da Aras ırmağının Karasu çayına dökülen Balıhlu-su (Balıkçay) kenarında, 40° 20' şark tülü ile 38° 20' şimal arzında 1520 m. irtifaında her tarafı dağlarla çevrili dairevî bir ovada ve tarihi ticaret yolları üzerinde bir Türk şehridir (Mirza Bala, «Erdebil», *İA.*, IV, 289 - 293).
  - (2) TEBRİZ, Urmiye gölünün kuzey-doğu kıyısına hafifce meylli ovanın (takriben 55×30 km.) doğu köşesinde yer alır.
  - (3) MERÂGA, MARÂĞA, Sehend dağının (3547 m.) güney mâilesi üzerinde, 1400 m. yükseklikte kâindir. Bu dağ Meraga'yı Tebriz şehriden ayırmaktadır (V. Minorsky, «Merâga», *İA.*, 731 - 738).
  - (4) İSFAHÂN, İŞFAHÂN, İran'da 32° 39' 34" Kuzey arzı ile 51° 40' şark tülünde, 1550 m. yüksekliğindeki geniş bir yaylada, Zanda-Rûd (bugünkü Zâyanda-Rûd) ırmağı üzerinde vâkî tarihi bir şehrin adı ve aynı adı taşıyan bir vilâyetin merkezidir (Mirza Bala, «İsfahan», *İA.*, V, 2, 1068-1072).
  - (5) URMİYE, Batı Azerbâyecân'da, ismini verdiği Urmiye Gölü'nün batısında kâindir.
  - (6) TARÛC veya TASÛC, Urmiye Gölü'nün kuzey kıyısında yerleşmiş bir kasaba olup şimdi Tursa adı ile bilinir.
  - (7) ŞÂM, V. Minorsky'nin bir köy olarak bahsettiği Şam, Tebriz şehrinin batısında Acı Çay'ın sol kıyısında, (eski Farsca şekli Şanb).
  - (8) SERÂV veya SERÂB, Tebriz'in doğusunda, Miyâniç'in ise kuzeyinde olup Tebriz'den Erdebil'e giden yol üzerindedir.
  - (9) MİVÂNE, MİYANIÇ, Maraga'nın doğusunda Zencan - Tebriz yolu üzerinde bir merkezdir.
  - (10) ÜCÂN, Urmiye gölü ile Sehend dağının doğusunda Tebriz-Miyâne-Zencan yolu üzerinde ve Tebriz'in 10 fersah güney doğusundadır. Gazan Hân tarafından «şehr-i İslâm» olarak da adlandırılmıştır.

- (11) DÎH HUVÂRÂN, Dâherrekân köyü veya Dih Nehircân, Sehend dağının güney-batısından ve Tebriz'den aşağı-yukarı 96540 km. mesafededir.
- (12) RUVÎN DÎZ, Revândiz, Büyük Zâb ırmağının sol tâbilerinden Rûbâri Ravândiz vadisi kenarında Musul-Tebriz yolu üzerindedir Revândiz veya Ravanduz, şark kaynaklarında bâzen Ravândiz, Rû'indiz şeklinde zikredilir (B. Darkot, «Ruvindiz», *İA.*, IX, 715-717).
- (13) LEYLAN (NEYLAN) kasabası Meregâ'nın güneyinde, Berze-Meregâ yolu üzerindedir.
- (14) SÎSÂR, SÎSER, bugünkü Sanna, İran'da Hemedan, Dînever ve Azerbâycân ile hem hudud olup Arap coğrafyacıları Sisâr'ı Doynavor-Maraga -yolu üzerinde-'ın kuzeyinde 20-22 fersah (3 konak) mesafede olarak gösterirler (V. Minorsky, «Siser», *İA.*, X, 714-715).
- (15) BERZE (Barze) köyü, Urmiye gölünün güneyinde Merâga-Siser yolu üzerindedir.
- (16) BESVÂ, PESEVÂ, Urmiye Gölünün güney kıyısından 80 km. mesafede olup, Farslarca Pesevâ olarak telaffûz edilir.
- (17) UŞNU, UŞNUYE, Urmiye şehrinin doğusunda ve gölün güney ucunun batısında olup göl kıyısına aşağı-yukarı 50 km. mesafededir.
- (18) SELMÂS, SALMÂS, İran Azerbâcân'ında bir idarî bölge olup, Urmiye gölünün kuzeybatısında kâindir. Güneyde Avgân (Afgan) dağ silsilesi ile Vergeviz geçidi (yüksekliği 1999 m.) Selmâs'ı Urmiye idarî bölgesinden ayırır (V. Minorsky, «Selmas», *İA.*, X, 461-462).
- (19) TARÛC, TASÛC, Urmiye gölünün kuzey kıyısında yerleşmiş bir kasabadır.
- (20) HAVÎ, HOY, HUVAYY, İran hakimiyeti altındaki güney Azerbaycân'da 38° 37' kuzey arzı ve 45° 15' doğu tülü arasında, Urmiye gölünün kuzey-batısında ve meşhur Çaldıran ovasının güney-doğusunda kâin bir Türk şehridir (Mirza Bala, «Hoy», *İA.*, V, 1, 571-573).

- (21) MEREND, Tebriz'in 60 km. kuzeyinde Tebriz ile Aras arasında yarıyolda (Merend Culfa arasındaki mesafe 60 km.) bulunmaktadır. 10 km. kadar genişlikte ve hafifce batıya meyilli bir ovanın doğu köşesini işgal eder. Güneyde Savâlan dağlarının batıdaki devamı olan Mişov silsilesi burayı Tebriz ovasından ve Urmiye gölünden ayırır (V. Minorsky, «Merend», *İA.*, VIII, 759-760).
- (22) NAHÇIVÂN, Nesevâ, Nahçuvân veya Nahıçevân, güney Kafkasya'da bir şehir olup Aras ırmağının kuzey (sol) tarafında bulunur ve ırmak vasıtasıyla İran'dan ayrılır (V. Minorsky, «Nahçıvan», *İA.*, IX, 34-35')
- (23) CULFA, CÛLÂLÂ, biri Azerbâyçân'da diğeri güney İran'ın İsfahan bölgesinde olmak üzere bu adı taşıyan iki kasabadan birincisine Azerbâyçân Culfa'sı ve ikincisine İsfahân Culfa'sı denilmektedir.
- a. Azerbâyçân Culfa'sı, 39° kuzey arz dairesinin biraz altınma Alınca Çay'ın Aras'a döküldüğü yerdedir.
- b. İsfahan Culfa'sı yahut «Yeni Culfa» güney İran'ın İsfahan bölgesinde Zâyanda-Rûd suyu üzerinde I. Şâh °Abbâs (1586-1628) tarafından kurulmuş bir kasabadır (Mirza Bala, «Culfa», *İA.*, III, 225-226).
- (24) URDÛBÂD, ORDUBAD, Azerbâyçân Culfa'sının doğusunda, Aras nehrinin kuzey (sol) kıyısında kâindir.
- (25) ZENGÎYÂN, Aras'ın güney (sağ) kıyısına yerleşmiş olup Azerbaycan Culfa'sının doğusuna düşer.
- (26) ÂHER, EHER, Tebriz'in kuzey-doğusunda, Kaledere'nin güneyinde olup, Tebriz-Berzend yolu üzerindedir.
- (27) PİKİN, MİSKİN, Âher'in hemen kuzeyini kapsıyan bir bölge olup İlhanlılar zamanında yedi şehirden ibaret idi.
- (28) HALHAL,, Halhal (eski Firûbâbâd), Güney Azerbâyçân'da Erdebil'in güneyinde, Miyânic'in şarkında ve Gilân hududunda, 37° 38' kuzey arzı ile 48° 49' doğu tülleri arasında Kızıl-Özen ırmağı kollarının suladığı münbit ve madence zengin bir arazi dahilinde merkezi Hiroâbâd (Hirâbâbâd) olan muhtelif Türk boy ve uruğları ile meskûn bulunan bir vilâyetin adıdır (Mirza Bala, «Halhal», *İA.*, V, 2, 127-129).

- (29) GERM RÛD, Ucan - Serâv ve Miyânic merkezleri arasında kalan bölgedir.
- (30) FÎRÛZÂBÂD, bk. not 28.
- (31) ŞÂL, Hâhhal'ın güneyinde, Sefîd Rûd'un Cilân eyâletine girdiği yerin hemen kuzeyinde bir köydür.
- (32) ŞÂH-RÛD, Hâhhal'ın güneyinden başlayıp güneyde Sefîd Rûd, doğuda Gilân eyâleti ile çevrili bölgeye verilen addır.

H O R A S A N (*)

Çeviren : Dr. İsmail AKA

Arîler'in İran'ın doğu bölgelerinden batı kısmına göçlerinin hangi tarihte ve nasıl vukua geldiği hususunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Medler'in (Ameda ve daha sonraları Medai) adı ilk defa olarak m.ö. 835 tarihinde Asur kralı II. Salmanasar'ın kitabesinde zikredilir. Ayrıca Medler'in kendileri Arî ırkından mıdır, yoksa fatih olarak buraya gelmiş olan Arîler memleketin eski ahalisinin adını mı almışlardır; bu da henüz bilinmemektedir. Arî asıllı özel isimler de sadece Sargon (m.ö. 721-705)'un kitâbelerinde görülmektedir. Ayrıca yine Arîler'in göçlerinin sadece kuzey yolu, yani Medler'in gittikleri yoldan mı, yoksa Siistan'dan Kirman'a ve oradan Fars'a giden güney yolundan mı olmuştur onu da bilmiyoruz. İkinci ihtimal, doğruya daha yakın gibi görünmektedir. Zira Herodot tarihinde (1) Hedroslar (asıl metinde Derosyayuy) ve Kirmanlar (asıl metinde Kirmanioy), Fars bölgesinde yaşayan İranlıların bir cüzü olarak sayılırlar. Yani bugünkü İran'ın güneyinin tamamını, kendilerini Pars diye adlandıran İranlıların bir kolu işgal etmişlerdi. Medler'in tarih sahnesine çıkışları, İranlılardan daha önceki bir tarihte meydana gelmiş olmasından dolayı büyük bir ihtimalle göçler öncelikle kuzey yolundan vuku bulmuştur.

(*) Bu yazı Wilhelm Barthold'un «İstoriko geografiçeskiy obzor Irana» (İran'ın tarihi coğrafyasına bakış), St. Petersburg 1903 adlı serinin, Hamza Serdadver tarafından yapılan farsça tercümesinin (Tezkire-i coğrafya-yi tarihi-i İran), Tehran 1308 h.ş. (1930 m.) 140-167. sayfeleri arasındaki kısmından dilimize çevrilmiştir.

(1) Herodoti Historiarum libri IX (ed. H.R. Dietsch, ed. altera, curavit H. Kallenberg, Lipsiae 1885) c. I, s. 125.

Arîler'in hareketleri İran'ın kuzey taraflarından eskiden Batı Asya'dan doğuya giden ana yoldan olup, İran plâtosunun kuzey sınırını meydana getiren dağların uzantısının güney eteklerinden olmuştur. Batı hatların seyrine bakılarak bu yolun bir kısmının, eski zamanlarda daha kuzeyden geçtiği tahmininin doğmasına yol açmıştır. Öyle ki İzidor Haraksi'nin ifadesine göre, Damgan ve Simnan vilâyetlerini de içine alan Kumisneh (Arablar Kumis derler)'den gelen yol, kuzeye doğru Hirkanya'ya yani Hazar denizine dökülen Gûrgan suyu sahillerine doğru uzanır, oradan da Partlar ülkesine yönelirdi. Onların en eski başşehirleri Astaka veya Arsaka şehri olup, Arablar zamanında Habuşan ve bugünkü Kuçan'ın olduğu yerde bulunuyordu. Arablar'ın Nesa dedikleri Nesaya ve harabeleri bugün Aşkâbâd yakınlarında görünmekte ve bunlar daha sonraları kullanılmağa başlanan ana yolun kuzeyinde kalmaktadırlar. Arîler'in göçlerinin Gûrgan sahilleri ile de münasebetinin olmuş olması muhtemeldir. Hirkanya kelimesi (aslî Wrkâna olup, gürk tavukları ülkesi anlamına gelmektedir) özbeöz Arî asıllı bir kelimedir. Arîler oradan göçlerini, dağların güney eteklerinden devam ettirmişlerdir. Zira Hazar Denizinin güney kıyıları, İran asıllı hükümetler zamanında da, hâlâ Arî asıllı olmayan milletlerin işgali altında bulunuyordu. Hirkanya yolu cümlesinden olarak bugünkü ana yolun adını da zikrederler. Meselâ Arriani'nin ifadesine göre (2), Hirkanya, Medya'dan Part ülkesine giden yolun sol tarafında bulunuyordu.

Bilindiği gibi Herodot : Partlar, Harizmliler, Soğdlular ve Arîleri bir satraplık altında toplar. Bütün çiviyazılı kitâbelerde, eyaletlerin adlarının zikredildiği yerde, Part ülkesi Harizm'den ayrı olarak sayılmış olup, Harizm'in, Soğdiyana ve Aryana ile irtibatı yoktu. Darius'un saltanatının ilk yıllarında Part ülkesinin Satrabı Darius'un babası Keştasb olup, m.ö. 518 yılında Partlar ve Hirkanyalılar'ın ayaklanmasını bastırmağa mecbur kaldı (3). Ahamenidler zamanında bu ülke büyük bir ehemmiyet taşımıyordu. Strabon'un ifadesine göre, İran hükümdarları kendi ülkeleri dahilinde gezinti ve seyahatları sırasında, Part ülkesinden mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde geçmeğe gayret ederlerdi. Zira adıgeçen

---

(2) Anabasis, Arriani Anabasis et Indica, yay. Tr. Dübner, Paris 1846, III, 231.

(3) J. Menant, Les Achemenides et les inscriptions de la Perse, Paris 1872, s. 114.

belge, fakirliği ve hiç bir şeye sahip olmamasından dolayı, Şahlar'ın kalabalık maiyyetlerinin azığını temin etmeğe muktedir olamamakta idi. Fakat bu fakirlikleri yüzünden ve göçebelere saldırılarını savma lüzumundan ötürü, Partlar, Doğu İranlılar'ın sahip oldukları basit yaşayış tarzı ve savaşçılık vasıflarını korumuşlar, Ahamenidler devletinin yıkılışından sonra sağlam bir unsur olarak ortaya çıkıp, yeniden İran asıllı kudretli bir devlet kurmağa muvaffak oldukları gibi, Roma İmparatorluğunun saldırılarını da başarıyla bir şekilde defetmişlerdir. Ulu- ve Kiçi-Balhan dağları, Görendağ, Kopetdağ ve bugün Rusya ile İran arasında sınır teşkil eden Horasan dağları, Türkistan ile Hazar Denizi havzası arasında tabii bir hudut teşkil ederler. Curzon'un ifadesine göre, bu dağlar karanlık bir manzara arz ediyor, üzerinde işe yaramaz bazı bitkilerden başka birşey görünmüyor, sadece birkaç kaynak bulunduruluyorlardı. Eskiçağlar ve aynı şekilde Ortaçağlarda buralardaki ovaların halkını, dağların etekleri uzantısı boyunca İranlılar teşkil ediyordu. Ancak bilineceği üzere, adigeçen bu ovalar, coğrafi konumlarından dolayı çaresiz olarak ekseriyetle Türk göçebelere sayısız hücumlarına maruz kalarak, onların tasarrufuna geçmiş ve bu tarihten itibaren bu bölge türkçe Etek veya daha doğru olarak dağ eteği bölgesi anlamında Etak diye adlandırılır olmuştur.

Ortaçağlarda bu bölge vilâyetlerinden olarak Nesa ve Âbiverd'den, bölgenin diğer vilâyetlerinden daha fazla olarak bahsedilmektedir. Nesa şehri, bugünkü Aşkabâd'ın yakınında bulunuyordu. Âbiverd ise, Aşkabâd'a 110 verst uzaklıkta küçük bir köy olarak, bugün hâlâ mevcuttur. Tâhirîlerden Abdullah'ın IX. yüzyılda inşa ettirdiği Feraveh (Efraveh) Ribatı, birbirine bitişik üç kaleden meydana geliyordu (Bugün Kızıl Arvat'ın bulunduğu yer). Ribat, Nesa vilâyetinde, şehirden 4 günlük mesafede bulunuyordu. Bu ribattan eski Hive hanları mülkünün kuzeyinde bulunan bugünkü Köhne-Ürgenç yakınlarındaki Gürgenc şehrine, çölün ortasından dosdoğru bir yol gidiyordu. Âbiverd vilâyetinde ayrıca Mehne veya Meyhene şehrinin adı da zikredilir. Bugün de aynı adda bir köy, demiryolunun güneyinde ve Rusya-İran sınırında mevcuttur. Mehne'nin şöhreti, XI. yüzyılın ünlü sufilerinden Ebu Said-i Meyhenî'nin memleketi ve defnedildiği yer olmasından gelmektedir. Âbiverd'den doğrudan doğruya Merv'e bir yol mevcuttu. Yukarıda, Etek'in coğrafi mevkiinden dolayı Orta Asya göçebelere akınlarına maruz kaldığı söylenmişti. Buna ilâve olarak,

Orta Asya hâkimleri yani Hârizm hükümdarları, Etek'in en yakın komşuları olmaları hasebi ile, bu şehre hâkim olmak için daima gayret gösteriyorlardı. Herodot'un eserinde biz, henüz ikna edici bir şekilde açıklanmamış olmakla beraber bir haber okuyoruz (4). Bu haber, dağlarla çevrili bir ova hakkında olup, beş geçidi bulunuyor ve Akses nehri ortasından akıyordu. Hârizmliler, Hirkanyalılar, Partlar, Serenkan ve Temaniler arasında kalan bu ova, başlangıçta Hârizmliler'e ait bulunuyordu. Yukarıdaki haberden anlaşıldığına göre, Ahamenidler devletinin kuruluşundan çok önce-leri, sahranın güneyindeki dağlık bölgeye kadar Hârizmliler'in hakimiyeti uzanıyordu.

X. yüzyılda Samanoğullarından Nuh b. Mansur, Nesa'yı Hârizm'in kuzey kısımlarının hâkimi olarak Memun'a; Abiverd'i ise, Hârizm'in güney kısımlarının hâkimi olarak Abdullah Hârizmşah'a verdi. Lâkin, Abdullah, Hırasan emiri olan Ebu Ali Simcurî'nin muhalefeti yüzünden, bura hâkimliğine nail olamadı (5). X. yüzyılda Hârizm bölgesinin Hârizmşahî lâkabını almış olan Memun'un idaresi altında birleşmesinden sonra, Nesa ve Ferâveh, Hârizmliler'in tasarrufunda iken, Gazneli Sultan Mahmud zamanında 1017 yılında zaptedildi. Bilâhire 1030 yılında Selçuklular'ın idaresi altında Türkmenler, Hırasan'a hücum ettiklerinde, Gazneli Sultan Mes'ud, Nesa ve Ferâveh'i onlara bırakmak zorunda kaldı (6). XII. yüzyılda yeni bir hanedan olarak Hârizmşahlar'ın kuvvet kazanmaları üzerine Nesa şehri, Hırasan'ın diğer bütün şehirlerinden önce onların hâkimiyeti altına girdi (7). Bu devre tarihinde, Hârizm'den Nesa'ya giden yolun başında, Nesa'dan bir fersah uzaklıkta, çölün kıyısında Şehristan adlı bir diğer şehrin adından bahsedilir. 1220 yılında burada bulunan Yakut'un anlattıklarına göre (8), çöle yakın olmasından ötürü, Şehristan havalisinde bağ-bahçe bulunmuyor, otlaklar ise şehirden biraz uzakta yer alıyordu.

Hârizm bölgesi, Mogol tahribatından sonra, eğer XIV. yüzyılda kısa bir zaman hesaba katılmaz ise, XVI. yüzyıl başlarında Özbek istilâsına gelinceye dek, müstakil bir hanedan görmemiştir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Etek bölgesi, umumiyetle Hârizm Öz-

(4) C. III, s. 117.

(5) W. Barthold, Turkestan v epochu Mongolskago naşestvija, s. 274.

(6) Turkestan, s. 274.

(7) The Tarikh-i Baihaki, yay. Morley, Calcutta 182, s. 611.

(8) Mucemü'l-Büldan, yay. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866 - 1870, c. III, s. 343.

beklerinin idaresi altında idi. Ebulgazi Bahadır Han'ın ifadesine göre, onun zamanında Etek'in teşhisi için «Dağboyu» (dağ tarafı) kelimesi kullanılmakta olup, bu kelime «Suboyu» (Özboy) kelimesinin karşılığı olarak kullanılıyordu ki Ceyhun sahilleri yani Harizm, kelimenin aslî anlamı ile bu adla tanınıyordu.

Aynı zamanda Hive Hanları da devamlı bir şekilde ,Türkmen taifesini kendilerine itaat ettirmek gayreti içinde bulunuyorlardı. XVI. yüzyılda Gürgan'a kadar Hazar Denizi'nin bütün doğu sahillerine hâkim olan adıgeçen bu taife, daha sonraları İran Şahları ile Hive Hanlarının kudretlerinin zaafa uğraması sonucu, gitgide kendi hâkimiyetlerini doğuya doğru Merv'e dek genişlettiler. Hernekadar halefleri Özbek Hanlarını kendilerine ismen tâbi ve vergi veren kimseler olarak kabul etmekte idiler ise de, Şah Abbas (1587-1628) hakikatte, Etek'ten sarfınazar etmişti. Şah Abbas, memleketi Türkmen ve Özbekler'in akınlarından korumak için, Kürdleri ülkenin batı yörelerinden bu taraflara göçürmeğe karar verdi. Bu karar sonucu olarak, Astarabad'dan Çenaran'a kadar baştanbaşa sınır boyunca Kürdler'in oturduğu beş vilâyet meydana getirdi. Adı geçen bu beş vilâyetten bugün üçü, yâni Bucnurd, Kuçan ve Derguz henüz mevcut olup, bunlardan Derguz'da hüküm süren Beg âilesinin soyu Kürd olmayıp, muhtemelen Türk idi (9). Buradaki hâkimlerin en muktediri Kuçan hâkimi olup, türkçe «İlhan» lâkabını taşıyordu. Hernekadar Mukaddesî'nin eserinde (10) Hucan şeklinde görülmekte ise de; Kuçan, Ortaçağlarda Habuşan adı ile adlandırılıyordu. Şehir, X. yüzyılda Ustuva yöresinin en mühim merkezi idi. Ustuva, İzidor Haraksi'nin zikrettiği Astabne veya Astasne'nin olduğu yerdir. XII. yüzyılda, Harizmşahlar devletinin yükselme devrinde Kuçan şehri, Horasan'ın merkezinde yolun başında bulunan en mühim noktalardan biri idi. Bu şehrin ehemmiyet kazanması, coğrafi konumuna ilâve olarak, çevresinin verimliliğinden ileri geliyordu. Curzon'un ifadesine göre (11), İran'ın kuzey bölgelerinde arazinin verimliliği ve iyi bir şekilde sulanması hususunda Kuçan'dan daha iyi bir yer bulunmuyordu. Kürdler'in göçürülmüş olması da, Türkmenler'in akınlarını önleyemedi. Birbirine yaraşır bu iki rakipten hiçbirisi kesin

(9) C. E. Yate, *Khurasan and Sistan*, Edinburgh and London, 1900, s. 165.

(10) Ahsenü'l-tekasim fi marifeti'l-ekalim, *Bibl. Geogr. Arab.* yay. M. J. de Goeje, III, *Lugd. Batav.* 1877, s. 319.

(11) G. N. Curzon, *Persia and Persian Question*, London 1892, c. I, s. III.

bir muzafferiyete nail olamıyorlardı. Kürdler sadece Etek tarhalarını tahrib etmek sureti ile Türkmenler'in yağma akınlarının in-tikamını alabiliyorlardı. Kuçan hâkimi, Nadir Şah Afşar'ın Semerkand ve Buhara üzerine icra etmiş olduğu bir sefere katılmış ve Y. B. Fraser'in ifadesine göre (12) o, Semerkand'dan Timur'un türbesinde bulunan ve torunu Baysungur tarafından yazılmış olan el yazması bir Kur'an nüshası getirmişti. Bu nüshayı Kürdler yap-rak yaprak ayırdılar. Bilâhare adı geçen hâkimin oğlu, o yaprak-lardan bazılarını, Kuçan'da bulunan İmamzâde türbesine koydur-du. Fraser, bu Kur'an'ın birkaç yaprağını görmüşti. Onun ifade-sine göre, hat san'atının en güzel örneklerinden olan bu Kur'an'ın muhafazasına onlar pek o kadar ehemmiyet vermiyorlardı. Nakle-dildiğine göre bu nüsha Kuçan'da meydana gelen en son zelzelede (1895 yılı) ortadan kaybolmuştur (13). Kuçan yakınında bulunan ve bugün halâ Nadir Tepe adı ile bilinen tepede Nadir Şah Afşar 1747 yılında öldürüldü. Kuçan şehri «İlhanî» fitnesinin yokedil-mesi için uğraşan Abbas Mirza'nın 1833 yılındaki harekâtı ve daha sonra 1851 ve 1872 yıllarındaki zelzelelerden epeyce zarar gördü. Bu tarihten sonra, Curzon'un ifade ettiğine göre (14), şehrin nü-fusu 12.000 kişiye bile ulaşmıyordu. 1895 yılı zelzelesi şehri oldu-đu gibi harabetti. Yeni Kuçan, eski şehre 12 verst mesafede kurul-muştur.

Nadir Şah'ın adı ile sıkı sıkıya ilgili bir diğer sınır noktası da mühim bir kale olan Kelât'tır. Orada tabiat erişilmesi güç, dağdan bir kale inşa etmiştir. Burası yaklaşık olarak deniz sevi-yesinden 2500 ayak yükseklikte olup, uzunluğu 20 İngiliz mili, ge-nişliği de 5 ilâ 7 İngiliz miline erişmekte, her taraftan tabiî duvar-la çevrili bulunmakta, ova sathından ise 700 ilâ 1000 ayaklık bir yükseklik teşkil etmektedir. Bu duvar sadece iki dar geçit ver-mekte, fakat bunlara ilâve olarak dağın tepelerinde dar birkaç yol bulunmakta ve bunlar vasıtası ile kaleye girilebilmektedir. Ovayı sulayan suyun kaleye dahil olduğu ana kapı, düzbir taş üzerine ve bânisinin adının zikredildiği Argunşah Derbendi adı ile tanınmak-tadır. Curzon ve diğerleri bu Argunşah'ın İran Mogollarından Ar-gun Han (1284-1291) olarak kabul ederler ve Argunşah hakkında

(12) J. B. Fraser, Narrative of a journey into Khorasan, London 1823, s. 574.

(13) Bugün Meşhed'de İmam Rıza'nın türbesine bitişik müze ve Kur'an-ı Kerimler kısmında bu nüshadan 5 - 6 yaprak teşhir olunmaktadır (Ç.).

(14) C. I, s. 109.

birkaç hadise de kaydederler. Buna göre, o tahta oturmadan önce amcası Ahmed karşısında yenilgiye uğrayarak Kelât'a sığınmıştı. Lâkin kale onun zamanında harab bir durumda idi. Ahmed'in askerleri kaleye yaklaştıkları zaman Argun hiçbir mukavemet göstermeden Ahmed'e teslim oldu (15). Daha doğru gibi görünen tahmin odur ki, burada adından söz edilen Argunşah mahallî bir hâkim olup, Timur ile savaştan Ali Beg'in babası idi.

1382 yılında Timur kaleyi kuşattı. Kalenin kuşatılmasının anlatılması meyanında, birkaç kapının adı da sayılır ki, bunlardan biri Argunşah Derbendidir (16). Ali Beg başlangıçta itaat etti ise de, daha sonra Timur'a ihanette bulundu. Timur, Kelât'a mukabele olarak Âbiverd ile Kelât arasında, bugünkü demiryolu kıyısında Kahkaha istasyonunun bulunduğu yerde Kahkaha kalesini inşa ettirdi (17). Nadir Şah, kalenin bu erişilmezliğinden tam anlamı ile faydalandı ve onun zamanından itibaren kale bugünkü adı ile Kelât-ı Nadirşah (veya Nadirî) diye adlandırılır oldu. Curzon'un ifadesine göre, Nadir Şah burada fethedilmesi mümkün olmayan bir kale ve Hindistan'dan getirmiş bulunduğu hazinelerin muhafazası için emin bir yer tesis etmek istiyordu. Kelât kalesinin tarif ve tafsilâtı, Nadir Şah'ın çağdaşı Yunanlı seyyah Vasile Vatace'nin eserinde mevcuttur. Adı geçen seyyahın sözlerine göre (18), Nadir Şah benzeri olmayan, bütün şehir ahalisinin istedikleri herşeyi dışarıdan getirtilmeksizin orada bulabilecekleri bir şehir kurmak istiyordu. Şehrin tesisinde harcanmak üzere Hindistan'dan getirilen ganimet kullanıldı. Kayalar içten ve dıştan tıraşlanarak, saldırının gelebileceği yerlere nöbetçi kuleleri inşa etmişlerdi. Nadir Şah'dan sonra Kelât 1885 yılına gelinceye dek ismen İran'a bağlı küçük bir Hanlık merkezi olup, 1881 yılında Rus-İran sınırının tesbitine kadar Âbiverd ve Etek'in diğer bazı noktaları bahsedilen bu Hanlığın sınırları içinde kalıyorlardı.

Curzon Horasan'ın dağlık kuzeybatı kısmının genel manzarasını şu şekilde anlatmaktadır (19): Kuzeybatıdan güneydoğuya

---

(15) D'Ohsson, Histoire de Mongols, La Have et Amsterdam, 1834, III, 594 - 595.

(16) Şerefeddin Ali-i Yezdi, Zafernâme, yay. Mevlevî Muhammed İlähdâd, Calcutta 1887 - 1888, c. I, s. 337.

(17) Şerefeddin, c. I, s. 343.

(18) E. Legrand, Voyage de Vasile Vatace en Europe et en Asie (Nouveaux melanges orientaux), Paris 1866, II, 809-814.

(19) C. I, s. 142.

doğru paralel birkaç dağ silsilesi uzanır. Kuzeydeki sıradağları, derinliklerinde suların çağladığı derin ve dar dereler birbirinden ayırır. Derelerin güney yakasını ovalar kaplamıştır. Dağlardan gelen sular bu ovalar arasından akar. Buralarda birçok köyler bulunmaktadır. Bazen kuzeyde Kuçan ovası ve güneyde Nişabur ovası gibi geniş ve bereketli ovalar görülür. Sıradağları, uzantıları boyunca (bazen dik açışeklinde) dereler keserler ve bu dereler aynı zamanda vadiler arasında irtibat sağlarlar. Umumiyetle çok güzel tabii bir manzara arzeden bu dereler erişilmesi güç yerler görünümüne sahiptirler. Dünyanın herhangi bir yerinde devamlı kar ile kaplı olup, dağın vahşi tabiatının güzelliğinden bu derece güzel örtüler bulunması güçtür. Sıradağların en yüksek noktalarında dağ bitkilerinin en cılızı bile pek nadir görülür. Ziraat sadece vâdilerin derinliklerinde mümkün olup, bu da sularını arazinin sulanması için elverişli hale getirdikleri az miktardaki kaynaklara bağlıdır. Her köy, çölün rengini almış bir vahadır. Lâkin Nişabur civarında dağ eteklerinde de tarıma elverişli arazi mevcuttur ve dağ eteklerinden vâdiye doğru kaynaklar akar. Ferrier'in ifadesine göre (20), en yüksek noktalarda bile ziraat yapılmaktadır. Dağ eteklerindeki tarım yapılan arazi küçük parçalara bölünmüş olup, köy halkı suyun fazlalığından ötürü bu vâdide başka yerlerden daha kalabalıktır. İran'ın diğer yerlerinde olduğu gibi, burada da baştan başa yeşillik arazi görülmez. Bayındır yerleşme yerleri birbirinden çok kısa aralıklarla yer almışlardır. Nişâbur'un kıyısından akan ırmak, suyunun tuzlu ve acı tadından ötürü «Şurerûd» diye tanınmaktadır.

Zaman zaman zelzele felâketine duçar olan Nişâbur'un bugünkü hali de genişlik ve nüfus bakımından Ortaçağ Horasan'ının merkezinden o kadar farklıdır ki, buranın plânını tesbit ve araştırma büyük bir güçlük arzeder. İslâmiyetten önceki eski Nişâbur hakkında şu kadarı bilinmektedir ki, Ebrşehr (Arab Coğrafyacıları Ebrşehr'i ra harfinin harekesini üstün olarak telâffuz ediyorlardı) diye tanınıyordu. Şehrin bugünkü adı Sasanî hükümdarlarından biri yâni I. Şapur (III. yüzyıl) veya II. Şapur (IV. yüzyıl) ile ilgilidir (21). Bu sonuncu ifade, genellikle kabul edildiği üzere

(20) J. P. Ferrier, Voyages et aventures en Perse dans l'Afghanistan le Beloutchistan et le Turkestan, Paris 1870, C. I, s. 199.

(21) Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur zeit der Sasaniden, aus der arabischen chronik des Tabari übersetzt, Leyden 1879, s. 59.

yani Nişâbur'un Partlar'ın Nesaya'sı olduğu hakkındaki fikri redetmektedir. Sasanîler zamanı ve ilk Arab emirleri devresinde Horasan'ın en mühim şehri Merv idi. Nişâbur ancak IX. yüzyılda Tahirîler hanedanı zamanında bir başşehir olabilecek önemi kazandı.

Nişâbur'un şöhretini duyurması, Horasanı ilk defa bayındır hale getiren Abdullah b. Tahir (830-842)'in iyi şöhreti ile sıkı sıkıya bağlıdır. Ben kendi Doktora tezime olan «Mogol istilâsı sırasında Türkistan» adlı eserimde üstün vasıflara sahip bu emirin hayat ve ahlâkını yazmağa çalışmıştım (22). Tarihçi Yakubî'nin ifadesine göre, O Horasanda daha önce hiçkimsede görülmeyen bir şekilde hüküm sürmüştü. Onun köylünün menfaatını ve diğer ahalinin ekmeğini temin bakımından bir düşünceye sahip olduğunu ifade etmeliyim. Yine onun emri ile arazinin sun'i olarak sulamasının yapılabilmesi için bir kaideler külliyyatı tertip edilmişti. Bilâhare Abdullah ilmin ehemmiyeti hususundaki nazariye ve akidelerini kendi zamanından fersahlarca ileri götürdü. Onun akidesince, arzu eden herkes ilmi kolaylıkla elde etme imkânına sahip olmalı ve lâyük olan ile lâyük olmayanın ayırımı bizzat ilmin huzuruna terkedilmelidir.

873 yılında Tahirîler'in saltanatına son veren Siistanlı bir süläle olan Saffarîler başşehirlerini Nişâbur'a naklettiler. Saffarîlerden Amr b. Leys'in 900 yılında, Saman-Oğullarından İsmail b. Ahmed'e karşı yenilmesinden sonra, Horasan Saman-Oğulları ülkesinin bir parçası oldu. Bilindiği gibi Saman-Oğullarının başşehri Buhara idi. Amuderya (Ceyhun) nehrinin güneyinde kalan arazi Sipahsalar lâkabını taşıyan ayrı bir emîrin idaresinde bulunuyor ve bu emîr Nişâbur'da oturuyordu (23). Coğrafya yazarları, Samanlılar devri Nişâbur'unu geniş bir şekilde tasvir etmişlerdir. Şehir ovada, fakat dağın yakınında bulunuyordu. İbn Rusta'nın ifadesine göre (24), şehrin hemen yanında bir tarafından yüksek bir dağ yükselmekte idi. Şehrin uzunluğu ve genişliği bir fersah kadar olup, Orta-Asya'nın bütün diğer büyük şehirleri gibi Nişâbur da, Kuhendiz yâni kale; bizzat şehrin kendisi olan Şehristan ve dış şehir yâni rebezden ibaretti. Kale, Şehristan'ın bir parçası olmamakla beraber, onunla Şehristan arasında sadece bir hendek

(22) s. 219.

(23) Turkestan, s. 238.

(24) Kitabu'l-alâk el-nefise, BAG., yay, M. J. de Goeje, VII, Lugd. Batav. 1892, s. 171.

bulunuyordu. X. yüzyılda ticaret ve san'atın gelişip ilerlemesinden dolayı şehir hayatı tamamıyla şehir dışına, güney taraflarına doğru taşı. İstahrî (25), Nişâbur'un pazarlarından bahsederken, şehrin kuzey kısmındaki pazarın ta «Rasu'l-Kantara» ya dek uzandığını yazmaktadır. O bundan önce, diğer büyük şehirlerde olduğu gibi dört kapısı bulunan Şehristan'ın kapılarının bir cüzü olarak Rasu'l-Kantara kapısının da adını saymaktadır (26). Dış şehrin kapı sayısı epeyce fazla olup, Mukaddesî'nin bildirdiğine göre (27), elliden fazla idi. Pazarın merkezi «Meydan-ı Çiharguş-i Buzurgî» (Murabbaatu'l-Kebire: büyük dört köşe meydan) diye adlandırılıyordu. Bu meydandan itibaren dört tarafa, doğuya Mescid-i Cami'nin arkalarına; kuzeye Şehristan'a; batıya Meydan-ı Çiharguş-i Kuçek (Murabbaatu'l-Sagire: küçük dört köşe meydan)'in ötelere ve güneyde Hüseyin evlâdının kabirlerine kadar sıra sıra dükânlar ve hanlar uzanmakta idi. Batı tarafında Meydan-ı Kuçek'in yakınlarında «Meydanu'l-Hüseyniyin» de Amr b Leys küçük bir köşk yaptırmıştı. Köşkün hemen bitişiğinde hapishane bulunuyordu. Yazıldığına göre Mescid-i Cami ordugâhda bulunuyordu. Mukaddesî (28), bu binanın durumu hakkında izahatta bulunmuştur. Mescid-i Cami altı bölümden ibaret bulunuyordu. Mescidin esas bölümü minberin bulunduğu kısım olup, onun bir kısmını VIII. yüzyıl ortalarında, Abbasiler saltanatının müsebbibi olan Horasanlı Ebu Müslim; diğer kısmını da, IX. yüzyıl sonlarında Saffarîlerden Amr b. Leys inşa ettirmişti. Ebu Müslim'in inşa ettirdiği kısım tahta sütunlara, Amr b. Leys'inki ise yuvarlak tuğla sütunlara dayanıyordu. Bu bölümün etrafında üç revak inşa etmişlerdi. Bunun ortasında onbir kapı ve rengârenk mermer sütunlar ihtiva eden «Beyt-i Muzahrefî» (herhalde burada kastedilen Künbed olmalıdır) bulunuyordu. Büyük bir ihtimal ile, Yakubî'nin Abdullah b. Lahir'in inşa ettirdiği eserlerden biri olarak saydığı minare de Mescid-i Cami'e ait bulunuyordu (29).

Şehre su taşıyan künkler ekseriyetle yer altından çekiliyordu. Aşağıdaki suya erişebilmek için basamak sayısı bazan 100'e varı-

---

(25) Kitabu'l-mesalik ve'l-memalik, BAG., yay. M. J. de Goeje, I, Lugd. Batav. 1849, s. 255.

(26) İstahrî, s. 254.

(27) S. 316

(28) S. 316.

(29) Kitabu'l-Büldan, BAG., yay. M. J. de Goeje, VII, Lugd. Batav, 1892, s. 278.

yordu. Şehrin dışında su toprak üzerinden akıyor ve arazinin sulanması için de kullanılıyordu. Şehir, ipekli ve iplikten imal edilmiş kumaşları ile meşhurdu. İstahri'nin söylediğine göre (30), bu kumaşları İslâm ülkelerinden başka yerlere de ihraç ediyorlardı. Mukaddesî'nin sözlerine bakılır ise (31), Nişâbur, Fars, Kirman, Hindistan gibi güney bölgelerinin ve aynı zamanda Rey, Curcan ve Harizm'in ticaret emtiasının depolandığı yerdı. İbn Havkal'ın ifadesine göre (32), Nişâbur'un bütün dükkân ve konaklama yerleri çeşitli sınaî mamulleri ile dolu idi. Şehir civarında bakır, demir, gümüş, firuze ve diğer madenler elde ediliyordu. Nişâbur'un 36 mil (yaklaşık olarak 50 verst) kuzeybatısında, Kuçan yolu başındaki dağlardan çıkarılan firuze madeni bugüne gelinceye dek ehemmiyetini muhafaza etmiş olup dünyada işlenmesinden gelir sağlanan biricik firuze madenidir

Nişabur, Gazneliler ve daha sonra Selçuklular zamanında, hernekadar Selçuklu hükümdarlarından bazıları Merv'i tercih etmişler ise de, yine de Horasan'ın en mühim şehri idi. 1153 yılında şehir Sultan Sencer aleyhine ayaklanmış bulunan Guzlar'ın yağmalarına maruz kaldı. Guzlar şehri temellerine varıncaya kadar yağmaladılar. Şair Hakani'nin biraz da mübalâgalı ifadesine göre, şehir halkı, düşmanlar çekildikten sonra şehre döndükleri vakit kendi evlerini bulamamışlardı. Yeni şehir, eski şehrin batı tarafında Şedyah (33) diye adlandırılan yerde kuruldu. Şadyah olarak adlandırılan bu yer daha önceleri de mevcut olup, burasını Abdullah b. Tahir tesis etmişti (34). Şadyah'da, üzerine bir kale inşa edilmiş bulunan büyük bir tepe bulunuyordu. Daha hemen aynı yüzyılda Nişâbur, coğrafi mevkiinin sağladığı imkân ile büyük bir canlılık ve terakkiye mazhar oldu. Binalar ve duvar tepeden başlayarak eski şehre dek yayıldı. Yakut'un ifadesine göre (35), Nişâbur yeniden A'meru bilâdillah (Allah'ın ülkelerinin en mamuru) vasfını kazanmış, en zengin ve en kalabalık şehir halini almıştır. Yakut, şehrin çabucak imar edilip yenilenmesini onun coğrafi mevkiine atfetmektedir. Nişâbur «Dehlizu'l-maşrik» hükmünde olup,

---

(30) S. 255.

(31) S. 315.

(32) Kitabu'l-meşalik ve'l-memalik, BAG., yay M. J. de Goeje, II, Lugd. Batav., 1873, s. 311.

(33) Bazan Şaykan şeklinde de görülür. Bk. İbn Havkal, s. 312.

(34) S. 278.

(35) Mucemu'l-Büldan ,c. IV ,s. 858.

kervan sahipleri kıyısından geçip, şehre uğramadan edemiyorlardı. 1221 yılı katliâmı sonuçları bakımından daha da vahim oldu. Bu olaydan altı ay önce Çingiz Han'ın güveyisi bir oka hedef olarak öldürüldü. Bu yüzden Çingiz Han'ın oğlu Tuluy şehri kuşattı. Hernekadar şehir halkı yalvarıp yakararak af edilmelerini rica ettilerse de, hiçbir tesiri olmadığı gibi, reddedildi. Şehir yağmalanıp, sadece esir edilmiş olan 400 kişilik bir san'atkâr kafilesi harîç tutularak herkes öldürüldü. Şehirde bulunan bütün binalar tahrib edilip, yerini sürdüler. Katliâm ve yağmalama sırasında gizlenmiş, kılıç artığı ahaliyi yoketmeleri için 400 Mogol askeri vazifelendirildi (36). Çingiz Han'ın Mogol birlikleri devamlı olarak Horasan'da kalmadılar. Bundan ötürü onun halefleri memleketi yeniden fethetmek zorunda kaldılar. Hiçbir fayda sağlamayan mukavemet hareketleri Mogol hamlesinin ülkede açtığı yaraların iyileşmesine mani ve Horasan'daki şehirlerin Maverâünnehr'dekilerden daha fazla harab bir durumda kalmasına sebep oldu.

Harizmşahlar hanedanının ortadan kalkmasından sonra, Horasan önce Mogollar'ın müşterek mülkü kabul edilen hususî bir emirlikti. Horasan hâkimini büyük Han tayin ediyordu. Ayrıca Han'ın hanedan azasından bâzı temsilciler de hâkimin yanında bulunuyordu. Mogollar'ın İran'da ayrı bir sülâle teşkil ettikleri XIII. yüzyıl ortalarında Horasan da İran'a dahil edildi. Ancak, Hamdullah-ı Kazvinî'nin sözlerine göre (37), iç işleri ve malî idarede özel bir idare tarzına sahipti. Buranın geliri İran Mogolları (Hülâgu Oğullarının) genel gelirlerinin bir kısmı olarak hesap edilmiyordu. Hülâgu Oğulları ile Çağataylar arasında sınır Ceyhun nehri idi. Lâkin genellikle adı geçen bu hududu bilhassa Çağatay şehzadeleri ihlâl ediyorlardı. Horasan'ın Hülâgu Oğulları ülkesinin bir parçası olduğu zamanda, bu bölgede hânedanın temsilcilerinden biri ve çoğu zaman İlhan'ın oğlu veya tahta vâris olacak olan şehzade hüküm sürerdi.

Mogol hâkimleri umumiyetle Tus ve Binalud Kuh dağ silsilesinin kuzeyinde bulunan Keşfrûd (Herirud'un kolu) vâdisini Nişâbur'a tercih ediyorlardı. İran Mogollarının ortadan kalkmasından sonra, XIV. yüzyılın 30. yıllarına doğru, Sebzvar'da teşekkül etmiş olan Serbedarlılar sülâlesinin hâkimiyet bölgesi içine girdi ve 1381 yılında sülâlenin son temsilcisi iyi niyet gösterip Timur'a

---

(36) Türkistan, s. 483.

(37) Nuzhetu'l-Kulûb, yay. G. L. Strange, Leiden 1913, s. 147.

itaat ettiğinden Nişâbur bu cihangirin gadrine uğramadı. Herat'ın Timurlular devrindeki canlı hayatı ve Safevîler zamanındaki dinî ehemmiyetinin Nişâbur'u da muhakkak tesiri altında bırakması gerekirdi. Herşeye rağmen XVIII. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar Nişabur Afganlı Ahmed Şah tarafından tahrip edilmesine dek, mühim bir şehirdi. Naklettiklerine göre, bu tahrip ve yağma hareketinden sonra şehirde oturulabilecek tek bina kalmamıştı. Ahmed Şah, şehri şehzade Abbaskulu Han'a terketti ve o da şehrin imarı için epeyce faaliyete bulundu. Aynı yüzyılın sonlarında Nişâbur, Kacar hânedanının tasarrufuna geçti. Abbaskulu Han ve diğer bâzı kimselerin şehrin imarı hususundaki çalışmaları da bu raya eski önemini iade edemedi. Fraser'in ifadesine göre (38), 1821 yılında surlarının uzunluğu 4000 adım geliyordu. Eğer bu sahanın içi tamamen meskûn idi ise, buranın nüfusu 30-40 bin kişiye varırdı. akat, şehrin mühim bir kısmı harabe halinde idi. İranlılar şehirde meskûn olan ev sayısını yaklaşık olarak 2000 kapı kadar kabul ediyorlardı. Buna rağmen şehrin onun üzerinde uyandırdığı tesire bakarak, Fraser (39), şehir nüfusunun 5000 kişiyi aşmıyacağını tasavvur etmektedir. Şehirde dokunan kumaşlar sadece mahallî ihtiyaçları karşılamak için dokunuyordu. Dışarıya ihraç edilen yğâne mal firûze idi. Şehir, aşağı yukarı aynı tesirleri 1845 yılında Ferrier üzerinde de uyandırmıştı (40). Onun zannınca, şehrin nüfusu 8000'i aşmıyordu. Balçıktan yapılmış duvarları harap ve kötü durumda, hendeğinde ise su bulunmuyordu. Kalesine gelince ,harabe halini almıştı. Pazarlar ve Mescid-i Cami pek öyle geniş bir saha kaplamıyordu. Curzon'un seyahatı sırasında (41); şehir için tamamen faydasız olan duvarlarının tamiri ile uğraşmalarının sebebi bilinmemektedir. Curzon, kendi zamanında şehrin nüfusunun 10.000 kişiye varacağına ihtimal vermektedir.

Nişâbur'un eski eserlerine dâir etraflı bir inceleme elde mevcut değildir. Bu hususta Fraser (42) ve son zamanlarda da Yate (43) bir miktar malûmat vermişlerdir. Tarihî bilgilerden ve şehrin bugünkü durumuna bakarak sadece şu anlaşılmaktadır ki, şehir

---

(38) J. B. Fraser, Narrative of a journey into Khorasan, London 1825, s. 404.

(39) Journey, s. 405.

(40) C. I, s. 201.

(41) C. I, s. 261.

(42) Journey, s. 397 - 401.

(43) Khurasan, s. 410 - 412.

Merv ve Belh'de olduğu gibi gitgide doğudan batıya doğru kaymıştır. Bugünkü şehrin doğusunda aralıksız olarak harabeler görülmekte olup, bir kısmı balçık, bir kısmı da kerpiçten yapıldır. Nakledilenlere göre, eski şehrin kalesi burada idi. Burada herhangibir yükseklik olup olmadığını Fraser yazmamaktadır. Yate'in tarifine bakılır ise bahsedilen harabeler artık mevcut değildir. Eski şehrin kalıntıları bugünkü şehre bir İngiliz mili mesafede ve güneydoğu istikametinde başlar. Sözü edilen harabelerin güneybatı köşesinde yüksek bir tepe üzerinde bir kale bulunmaktadır. İranlılar, Fraser'e Sasanîler devrinde inşa edilmiş olan eski Nişâbur kalesinin burada olduğunu söylemişlerdi. Ancak ne varki, bunun doğru olduğunu kabul etmek güçtür. Şehrin Mogollar tarafından işgali sırasında öldürülen meşhur sufî Ferideddin-i Attar'ın türbesi kalenin güneydoğu tarafındadır. Üzerinde farsça kitâbesi bulunan siyah mermerden bir taş tuğla duvarlar arasında yer almaktadır. Bu türbe, Ortaçağ Nişâbur'undan kalma biricik eserdir ve inşa tarihini doğrulukla tesbit etmek mümkündür : Bu türbeyi, XV. yüzyıl sonlarında, Sultan Hüseyin Baykara zamanında Fars ve bilhassa Türk edebiyatında meşhur bir isim olan, ilimseverliği ile tanınan şair ve vezir Mir Ali Şir Nevaî inşa ettirmişti (44). Yine XVI. yüzyılda Şah Tahmasb'ın inşa ettirdiği Hz. Ali soyundan birinin türbesi de bunun yakınlarındadır. Nakledildiğine göre, Meşhed'deki kabri İran'ın en mühim ziyaretgâhı olan Ali b. Musa el-Rıza'nın kardeşi İmamzâde Muhammed Mahruk burada defnedilmiştir. Elbetteki doğrulukları şüpheli olan bu imamın akrabalarının türbeleri İran'ın mühim şehirlerinin hepsinde gösterilir. Bu mukaddes mahallin yanında, ağaçları birbiri içine girmiş, yabani otların göze çarptığı bir bahçe ortasında, XII. yüzyıl başlarının serbest düşünceli şair ve astronomu Ömer Hayyam'ın türbesi bulunmaktadır.

Yüksek Binalud sıradağları Nişâbur'u Keşfrûd vâdisi ile Horasan'ın bugünkü merkezi ve eski Tus'un 25 verst güneydoğusunda bulunan Meşhed şehrinde ayırmaktadır. Arab Coğrafyacıları Nişâbur ile Tus arasındaki yolu tarif ederler ve ikisi arasındaki mesafeyi zikrederlerken, dağlar arasından geçen yollardan birini de nazarı itibara alırlar. Son zamanlar seyyahlarının birçoğu da, o yoldan geçmişlerdir. Bugünkü posta yolu kavis çizerek geçer ve

---

(44) İsfizarî, Ravzatu'l-cennat fi evsaf-i medinet-i Herat, Leningrad Ktb., Nr. 588,70a.

sıradağları kıyısında bırakıp, sadece pek o kadar yüksekliği bulunmayan engebeler üzerinden aşip gider. Tus adı, X. yüzyılda Nukân, Tâberan şehirleri ve Senâbâd köyü ile birlikte bir bölgeye itlak olunuyordu. 809 yılında ölen Harun el-Reşid ile 818 yılında ölürek burada gömülen Şiî imamlarından Ali b. Musa el-Rıza burada yaşamışlardı. Me'mun, Şiîler'e karşı hoş görünmek maksadı ile İmam Rıza'yı kendi tahtına vâris olarak gösterdi. Ancak aradan bir müddet geçtikten sonra, denildiğine göre, onun emri üzerine ağılandı. Ortaçağ Tus'unun durumu hakkında elimizde malûmat yoktur. Arab Coğrafyacıları zamanında Tus, Nişâbur'un canlılığı ve terakisinden ötürü pek okadar büyük bir önem taşımıyordu. Tus da, Nişâbur gibi Çingiz Han'ın oğlu Tuluy tarafından tahrib ve Çingiz Han'ın halefi Ögedey zamanında yeniden imar edildi. Bundan sonra birçok defa Mogol hâkimlerinin makarrı olan şehir, İran Mogollarının sükûtunu takip eden zamanlarda Kuçan, Kelât, Âbiverd, Nesa ve Merv ovası ile birlikte Cun Gurbanî taifesinin reisi Emir Argunşah'ın kurduğu küçük devletin sınırları içine dahil oldu. Argunşah'dan sonra oğulları Mehmed Beg ve Ali Beg kendisine halef oldular (45). Ali Beg, 1382 yılında Timur'a itaat etmek zorunda kaldı. Onu daha sonra Fergana'ya gönderip, ertesi yıl öldürdüler.

1389 yılında pek yaygın bir hal almıyan bir ayaklanma üzerine Tus katliâma uğradı ve yaklaşık olarak 10.000 kişi öldürüldü. Şehrin kapılarının önünde, âdet olduğu üzere öldürülenlerin kellelerinden kuleler yapmışlardı (46). Tus kalesinin tamiri ancak Timur'un ölümünden sonra 1405 yılında mümkün oldu. Daha sonraki devrelerde Tus'un adı daima Meşhed'inki ile birlikte zikrediliyordu. Meşhed, arzettiği dinî ehemmiyetinden dolayı, gitgide etrafındaki şehirleri de tesiri altına alarak, Horasan'ın merkezi oldu. Nadir Şah'ın çağdaşı olan Hintli seyyah, Tus halkının tedrici olarak Meşhed'e göçlerinden bahsetmektedir. İran devlet ricalinden Sani^c ud-devle (daha sonra İtimadu's-saltana lâkabını almıştır) Hintli seyyahın sözünü Matla^cül-şems diye adlandırdığı eserinde nakletmiş ve bugünkü Tus harabelerinin durumunu geniş bir şekilde bu eserde anlatmıştır. Harabeler arasında üzerinde tarih ihtiva eden bir tek eser yoktur. Sani^c ud-devle, bir fersah uzunluğundaki şehrin duvarlarını, kuzeydoğu tarafında bulunan kaleyi, şehre dahil bulunan ve Mescid olması muhtemel olan büyük bir bina-

(45) Hafız-i Abrû, coğrafya, Dorn, nr. 290,276a.

(46) Şerefeddin, c. I, s. 469.

yı tarif etmektedir. Duvarlar, burçlar ve diğer bina kalıntılarının hepsinin uzunluğu, genişliği ve yüksekliği kaydedilmiştir. Kale içinde, sun'î bir tepe üzerine inşa edilmiş küçük bir iç kale bulunuyordu. Adı geçen kitapta Mescid'in şekli de çizilmiştir. Bu bina İranlılarca Nekkarehâne olarak bilinmektedir. Tus'dan bahsederken, küçük bir minare (Mescid yakınında) ve şehrin dışında güneydoğu kapısı yakınlarında, Firdevsî'nin mezarından daha yukarılarda küçük bir künbedden söz etmektedir. Nakledildiğine göre, bu künbedin inşasını XVI. yüzyılda buraya hâkim olan Buharalı Ubeydullah Han'a nisbet etmektedirler. Khanikoff'un buralara seyahatta bulunduğu 1858 yılında, artık künbed mevcut değildi (47). Şairin kabrinin bulunduğu yere ise tahıl ekmişlerdi. 1890 yılında Profesör Jukovskij, adı geçen yere gittiğinde, üzeri yer yer kazılmış bir tepe görmüştü. Bu tepe hiç şüphe yok ki harap olmuş bir binadan kalmış olan tuğla, tuğla parçaları ve çini parçaları kalıntılarında meydana gelmişti. Bu bina büyük bir ihtimal ile Fraser'in görmüş olduğu bina olmalıdır. Köylülerin ifade ettiklerine göre, bu tepeyi eski Horasan valisi Asafu'd-devle kazmış, etrafına bir duvar çekip üzerine bir bina inşa ettirmek istemişti. Ancak iş daha sona ermeden hayata veda etti. Bir zamanların meşhur iki imamı, yani İmam Ahmed ve meşhur İhya-yi ulûmu'd-din kitabının yazarı İmam Muhammed-i Gazalî'nin kabirleri Firdevsî'nin kabri yakınında bulunuyorlardı. Muhammed-i Gazalî'nin kabri XIV. yüzyılda İbn Batuta'nın seyahatları meyanında zikredilmiştir (48). Ancak bugün artık tamamen yokolmuş ve hiçbir izi kalmamıştır .

Tus, Keşfrûd suyunun kuzey tarafında bulunmaktadır. Tus'un güneydoğu kapısının yakınlarında Meşhed yolunun başında ırmak üzerine sekiz gözlü bir köprü inşa etmişlerdi. Adı geçen köprü, zamanımızda yarı harap bir durumda bulunmaktadır. Fraser ve Sani' ud-devle, her ikisi de bu köprüyü tavsif etmişlerdir. Bilhas-sa, Sani' ud-devle, gözlerden herbirinin aralıklarının mesafesini bile kaydetmiştir. Kelât ile Meşhed yolu başlangıcının biraz aşağısında (Meşhed'den 5 mil uzaklıkta) Keşfrûd suyu üzerinde inşa edilmiş olan bir köprünün ise onbir gözü olup, daha iyi bir du-

---

(47) N.de Khanikoff, Memoire sur la patrie meridionale de l'Asie Centrale, Paris 1861, s. 110.

(48) Voyages d'Ibn Batoutah, texte arabe, accompagn  d'une traduction, D. Defr mery-Sanguinetti, Paris 1858 - 1858, c. III, s. 57.

rumda kalmıştır. Ancak tamamen kusursuz olmadığı halde adı geçen köprü «Pul-i Şah» (Şah köprüsü) diye meşhurdur. Curzon'un ifadesine göre, ırmağın yatağının genişliği (25 ayağı aşmıyordu) adı geçen köprünün büyüklüğü ile hiçte uygunluk arzetmemektedir.

Yukarıda görüldüğü üzere Meşhed şehri, Tus'a dört fersah mesafedeki Senâbâd köyünde, Harun el-Reşid'in kabri yanına gömülü olan, İmam Ali b. Musa el-Rıza'nın türbesi etrafında teşekkül etti. X. yüzyılda, İbn Havkal zamanında (49), adı geçen köy berkitilmiş bir duvara sahip bulunuyor ve türbe mukaddes bir yer olarak kabul ediliyordu. Aynı yüzyılda «el-Meşhed» kelimesi Mukaddes'in eserinde görülmektedir (50). XIV. yüzyılda, Hamdullah-ı Kazvinî zamanında Meşhed bir şehir durumunda idi. Aynı yüzyıl seyyahlarında İbn Batuta türbe üzerine inşa edilmiş olan yuvarlak bir künbedi tavsif etmektedir (51). Burasını ipekli örtüler ve altın şamdanlar ile süslemişlerdi. Aynı künbedin altında İmam Rıza'nın kabri karşısında, üzerinde Şamdanların yandığı Harun el-Reşid'in kabri bulunuyordu. Lâkin, İmamın kabrini ziyaret eden Şii ziyaretçiler Abbâsî halifesinin kabrine tekme-tokat atıyorlardı. Ziyaretçi sayısının, Safevî hanedanının Şii mezhebini İran'ın resmî mezhebi olarak ilânı üzerine XVI. yüzyılda gitgide daha da artması tabii bir şey idi. XVII. yüzyılda, Şiilerce mukaddes sayılan diğer yerlerin yani Necef'de Hz. Ali'nin ve Kerbelâ'da Hüseyin'in kabri kat'i olarak Osmanlı hakimiyeti altına girince, İmam Rıza'nın kabri İran'da Şii'lerin en mühim mukaddes yeri haline geldi ve her yıl yüzbinlerce ziyaretçi onu ziyarete gelmektedirler. Ziyaret yerleri daima aynı zamanda ticaret merkezlerini teşkil etmişlerdir. Seyyahların söylediklerine göre, Meşhed pazarları çeşitli doğu milletlerinden meydana gelmiş canlı bir dünya görünümünde idi. Şehir, pazarları ve mukaddes yerinin sağladığı servetten ötürü birkaç kere Özbekler'in yağmalarına maruz kaldı.

Şimdiki Meşhed'in etrafına balçıktan bir duvar çekilmiş ve üzerine burçlar konulmuştur. Şehrin çepeçevre duvarlarının uzunluğunu, ihtilâf olmakla beraber 4,5 ilâ 6 İngiliz mili kadar hesap ediyorlar. Haritaların yanlış olmalarından ötürü doğru bir ölçek tayini güçtür. Meşhed'in Herat ve diğer şehirlere farkı şudur ki,

(49) S. 313.

(50) S. 352.

(51) C. III, s. 78 - 79.

birbirine dik olarak iki cadde şehri bölmemektedir. Sadece kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan ana cadde şehri bölmektedir. İmamın kabri bu caddenin ortasında her tarafından binalarla çevrilidir. Adı geçen bu cadde «Hıyâban» adı ile tanınmaktadır. «Hıyaban» kelimesi X. yüzyıl Arab Coğrafyacılarının eserlerinde görülmemektedir. Ancak kelime Timur ve Timurlular devrinde kullanılıyordu. XV. yüzyıl sonlarında kitabını yazmakla meşgul bulunan İsfizarî, Herat Hıyâban'ını zikretmiş olup, buradaki ifade XIV. yüzyıl olaylarını yazarken kaydedilmiştir (52). Curzon'un ifadesine göre, Meşhed Hıyâban'ı İranlılar nezdinde büyük bir şöhrete sahipti. Hernekadar takdire değer bir şekil arzeder ise de, caddenin iki tarafında dikilmiş olan ağaçlar büyük bir ilgisizlik içindedir. Caddenin ortasında kanal veya daha doğru bir ifade ile, hem içme suyu, hem giyeceklerini yıkadıkları yer ve hem de hayvanların leşlerini attıkları bir su olarak kullanılan pis bir hendek kazmışlardır. Meşhed'in suyu içime asla müsait değildir. Curzon, bir gece usturasını suda bıraktığını ve ertesi sabah usturanın tüfek namlusu gibi simsiyah olduğunu yazmaktadır.

Şifler'in mümkün olduğu kadar İmam'a yakın olarak gömülmeye heves ve rağbetlerinden dolayı Meşhed'de ve hattâ şehrin içinde mezarlık oldukça fazladır. Ölenlerin cesetlerini yüzlerce kilometrelik mesafeden bu şehre getirirler. Buna rağmen bura halkının sıhhati İran'ın diğer şehirleri ahalisinden daha iyidir. Bunun sebebi ise, şehrin yerinin uygun oluşudur. Zira, kuzeyde sıradağlar mevcut olup, şehir çölün sıcak rüzgârlarından korunmaktadır.

Şehrin merkezinde bulunan mukaddes mahal bugüne kadar müslüman olmayanlara kapalı tutulmuştur. Avrupalı seyyahlar nadir de olsa kendilerini büyük tehlikelere atarak içeriye girebilmişlerdir. Bütün binalar çepeçevre kilden bir duvar içine alınmıştır. Ana cadde giriş eyvanının önüne kadar biraz daha (yaklaşık olarak 45 sajen) uzanır. Ticaret merkezi olan pazar buradadır. Duvarı geçerek mukaddes yere giren bir ziyaretçi sığınma hakkından istifade eder ve artık onu tutup oradan çıkaramazlar. Pazarın arkasında başka bir yüksek kapı bulunmaktadır. Buradan «sahnı köhne» (atik) diye bilinen ana avluya geçilir. Bu avlunun uzunluğu yaklaşık olarak 65 sajen, genişliği ise 30 sajenden fazladır. Avlunun dört tarafında, İran'daki büyük diğer medrese ve cami-

---

(52) Ravzatu'l-cennat, 139b.

lerde olduğu gibi, iki katlı hücreler inşa edilmiştir. Aşağı kattaki odaları Fraser zamanında ticaret ile uğraşanlara dükkân olarak kiraya veriyorlardı. Hücrelerin ara duvarları ve tavanları çini ile döşenmişti. Dört tarafın herbiri ortasına birer eyvan inşa edilmiş olup, küfi yazısı ile birer kitâbe ihtiva etmektedirler. Avlunun ortasında altın kaplamalı sekizgen şeklinde bir şadırvan inşa edilmiştir. Kapının batı tarafında Şiîler'in minare yerine kullandıkları yüksek kule vardır. Güney kapısı ziyaret mahalli ile sona erer. Diğer kapılardan bir farkı olması için bu kapıyı yarısına kadar altın kaplamışlardır. Buranın altın kaplanması Nadir Şah'a ait olup, bu iş için Hindistan'dan ganimet olarak getirdiği altınlar kullanılmıştı. Aynı şekilde havuzun inşasını da Nadir Şah'a nisbet etmektedirler. Bunlara ilâve olarak, ana avlunun iki minaresi daha mevcut olup, ziyaret mahalli tarafından olan biri XVI. yüzyılda inşa edilmiş ve XIX. yüzyılda tamir edilmiş (1834 yılından sonra) ve ötekisini ise karşı medhalin bitişiğinde Nadir Şah inşa ettirmiştir. Bakır kaplamalı minarelerin alem kısımları uzaktan ateş gibi parıldır. Minarelerin yukarısında İran'daki mimariye uygun olarak kafesli şerefe yer almaktadır. Bütün avlu zemini, burada gömülmüş olan zengin kimselerin kabir taşları ile örtülmüştür.

Kabrın bulunduğu kısmın girişinde, bütün tabanı mermer ve kıymetli halılar döşenmiş büyük bir hol inşa edilmiştir. Duvarlar Arab harfleri ile yazılı çinilerle tezyin edilmiştir. Binanın üzerine ise ziyaretçilerin çok uzaklardan görebildikleri altın kaplamalı bir künbet bina edilmiştir. Her ne kadar Curzon'un ifadesine göre bunun yüksekliği 11 sajani aşmıyor idi ise de, büyük künbedin altında İmamın kabrine ilâve olarak Abbasi halifesi Harun el-Reşid ile 1834 yılında Meşhed'de ölen Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza'nın kabirleri de bulunuyorlardı.

Türbenin güney tarafında, daha önce bahsedilen Herat'taki camiin yaptırıcısı, Şahruh Mirza'nın hanımı Gevherşad'ın 1418 yılında inşa ettirdiği ve XVII. yüzyılda tamir edilen ulu bir cami yer alır Camiinin de, İmamın türbesi gibi avlusu vardır. Camiinin sadece bir künbedi ve iki tarafında minarelerin yer aldığı yüksek bir eyvanı bulunmaktadır. Camiinin künbedi, İmamın türbesinin künbedinden daha yüksek ve daha geniştir. Künbedin üzeri parça parça ve sıra sıra, mavi, yeşil ve turuncu renklerde çinilerle süslenmiştir. Bâzi yerlerinde zaman aşımından ötürü bu sıralar bozulmuştur.

Fraser (53), Gevherşad camimi, İran'da gördüğü binaların en yücesi ve en güzeli olarak vasıflar. Binaya doğu tarafından bitişik olan üçüncü avluyu (sahn-ı nov) XIX. yüzyılda Feth Ali Şah inşa ettirmiştir. Bütün avlu ve binaların şekilleri Sani^c ud-devle'nin kitabında yer almaktadır ve Yate de bu kitaptan almıştır (54). Bunlara ilâve olarak birkaç medrese ve bir kütüphaneden de bahsederek. Bu kütüphanenin durumunu 1858 yılında Khanikoff yazmıştır (55).

Meşhed'in üzerinde bulunduğu ova, Ferrier zamanında 1845 yılında Özbek, Afgan ve Türkmenler'in yağma ve akınlarından ötürü tamamen ziraat yapılamaz halde idi. Halbuki Fraser (56), 1822 yılında Meşhed'den Tus'a giden yol üzerinde birçok bayındır arazi görmüştü. Bugün artık, Etek bölgesinin Ruslar tarafından işgal edilmiş olmasından dolayı, Türkmenler'in yağma ve akın tehlikesi kalkmıştır. Elbette, Keşfrüd vadisi eskisine göre daha bayındır halde bulunmaktadır. Aynı vâdi içinde, Tus'un yukarılarında Kuçan yolu üzerinde mühim bir köy olarak Râdkân veya Râykân yer almaktadır. X. yüzyıl Arab Coğrafyacıları da bu köyün adını kaydederler (57). Râdkân'ın güneydoğusunda, buraya yarım fersah uzaklıkta mahrutî şekilde kulesi bulunan, Mil-i Râdkân adını taşıyan eski bir burç bulunmaktadır. Bu burcun tavsifi, şekli de ilâve edilerek Sani^c ud-devle'nin eserinde yer almaktadır. Burcun içi sekizgen şeklinde, dıştan 36 yuvarlak sütun görünüşündedir. Sütunlarla mahrutî kule arasında kûfi yazılar görülmektedir. Sani^c ud-devle bu burcu Ortaçağın hükümdar veya ileri gelenlerinden birinin türbesi olarak kabul etmekte ve aşağı yukarı Bûye Oğulları devrine, yâni X. veya XI. yüzyıla nisbet etmektedir. Diğer bâzı tahminlerde de bulunulmuş olup, bu cümleden seyyah O'Donovan'ın kanaatına göre bu binanın mesken veya makbere olmasına imkân yoktu (58). Bununla beraber büyük bir ihtimalle, bu burcun ne maksatla kullanıldığı ve bunun inşa edilmiş tarihi hakkında Sani^c ud-devle'nin kanaatı doğruya yakın olmalıdır. Esasen bu husus, aynı burcun Gürgân suyunun güney kıyısındaki sekiz köşeli burc ile yakın benzerliğinden anlaşılmaktadır. Tarihi

---

(53) S. 447.

(54) Bu hususta bk. s. 332.

(55) S. 100 - 102.

(56) Journey, s. 517.

(57) İstahri, c. I, s. 257.

(58) Curzon, c. I, s. 120.

kayıtlar ve bilgilerde malûm olduğu üzere Gürgân'daki burc, hiç şüphesiz oranın hâkimi Kabus b. Veşmgir'in daha kendi zamanında hicrî 397 yılında inşa edilmiş olan makberesidir.

Arab Coğrafyacılarının tarif ettikleri yollardan Nişâbur'u Herat, Serahs, Hazar Denizi sahilleri, Batı İran ile Kevir yolundan güney şehirlerine bağlayan yollar, Horasan ve Sebzvar ile Hüsrevcird şehirlerinden meydana gelen Beyhak vilâyetinden İran'ın batı taraflarına giden yoldan ana yol olarak daima daha fazla öneme sahipti. Sebzvar bugüne kadar gelmiş olup, etrafı kerpiçten bir duvar ile çevrilidir. Kale harabeleri şehrin kuzey tarafında bulunan bir tepe üzerinde görünmektedir. Sebzvar İran tarihinde şu bakımdan da dikkati çekmektedir ki, Şiî taassubunun ocağı olup, hattâ bu şöhretine Selçuklular zamanında bile sahip bulunuyordu. Daha önce söylendiği gibi, XIV. yüzyılda Şiî Serbedarlular sülâlesi ortaya çıktı. Bu sülâlenin son temsilcisi 1381 yılında Timur'a karşı koymayarak boyun eğdi. Bugünkü şehri XIX. yüzyılda Allahyar Han Yağı kurmuştur. Fraser (59), yanılarak, bir zamanlar XIII. yüzyıldan önce Sebzvâr ve Hüsrevcird'in tek bir şehir teşkil ettiklerini zannetmişti. Arab Coğrafyacılarının ifadelerinden anlaşıldığına göre, X. yüzyılda Hüsrevcird ile Sebzvâr arasındaki mesafe bir fersah idi (60). Bu mesafe tamamen Sebzvâr ile Ortaçağdan kalma en incelenmeğe değer binalardan Hüsrevcird kulesi arasındaki mesafeye uymakta idi. Kûfi yazılardan anlaşılacağı üzere, Hüsrevcird kulesi Selçuklular zamanında h. 505 yılında (m. 1111-1112) inşa edilmiştir. Kulenin tasviri Curzon'un eserinde görülmektedir (61).

Yolun geri kalan kısmında, bugün dahi mevcut bulunan Mihr, Mezinân ve Behmenâbâd köylerinin adları sayılır. Behmenâbâd'dan, Horasan'ın en batı şehri olan Esedâbâd'a kadar 6 fersah hesap ediyorlardı. Buna göre Horasan'ın batı sınırı, bugünkü Esedâbâd köyü yakınlarından geçmekte idi.

---

(59) Journey, s. 380.

(60) Mukaddesî (s. 318) bu şekilde yazmaktadır. İstahrî'nin ifadesine göre (s. 284) yaklaşık olarak 2 fersah mesafe vardı.

(61) C. I., s. 270.

SA'DÎ VE İBN-İ TEYMİYE'DE HÜRRİYET PROBLEMİ

Doç. Dr. M. Nazif ŞAHİNOĞLU

İnsanın hür olup olmadığı meselesi, antik çağda, eski şark dünyasında ve hıristiyanlık âleminde olduğu gibi (1), İslâm câmiasında da en çok tartışılan bir konu olmuştur. Ne yazık ki bu hususta herkesin kabul edeceği ve tatmin edilebileceği müşterek bir sonuca varılamamıştır. İslâm ilâhiyatçıları akıl, nakil ve keşif'ten birini ön plâna alarak üç büyük kola ayrılmışlardır. Gerek Sa'dî'nin, gerekse İbn Teymiye'nin tuttuğu yol, ikincisi yani kelâmcıların yoludur. Her ikisi de hürriyet meselesine bu açıdan bakmış ve kendi çapında inandıklarını ve düşündüklerini dile getirmiştir.

Hürriyet probleminde ve «Kaza-Kader» (2) meselesinde Sa'dî'nin görüşleri, sanıldığı kadar açık ve tutarlı değildir. Şâir; irade, kaza, kader ve takdir kelimelerini çok kullanır (3). Ancak kelâm kitaplarında olduğu gibi ve bir kelâmcı edâsı ile bunların hiç biri-

-
- (1) Alfred Weber, Felsefe Tarihi, Çv. H. Vehbi Eralp, İstanbul 1949, s. 166-168; M. Gökberk, Felsefe Tarihi, İstanbul 1961, s. 181-199, 379-411. Krş. Eralp (H. V.), «Determinizm ve Hürriyet Üzerine Düşünceler», Felsefe Arkivi, İstanbul 1960, c. V, sayı I, s. 1-6; Heimsoeth (H.), Kant'ın Felsefesi, trc., İstanbul 1967, s. 145-150.
  - (2) Değişik tanımları için bk. İA, madde «Kader» ve «Kaza».
  - (3) Ku., B., s. 381/16; 341/9,12,19; 342/6,10,17; 389/18-19; 391/4; G., s. 99/14; Kaşîda-i fârsî, s. 430/1; Tayyibât., s. 585/8,17; 644/6; 650/7; Havâtîm, s. 779/4,17; 780/8; Badâiy°, s. 723/8; Rub°iyât, s. 883/6; v.s.

nin tanımını yapmaz; «irade-i cüziyye» deyimi yerine «ihtiyar» kelimesini ara sıra kullanarak mezkûr konu ile ilgili fikirlerini ifadeye çalışır. Allaha kulluk etmede, ahlâklı olmada, hukuk kaidelerine riayette, eğitim ve öğretimde yani çalışmanın ve didinmenin gerektiğine, tedbirli davranmanın ve esbaba tevessül etmenin lüzumuna dikkati çekmek istediği zamanda, insanı hür ve güçlü farzeder; onu bu farazî hürriyet ve kudret ölçüsünde sorumlu tutar (4).

(4) در این بحر جز مرد دلی نرفت گم آن شد که دنبال دلی نرفت

Bu tevhid denizinde ancak çalışan insan amacına vasil olmuş, çobanın (mürşidin) arkasından gitmeyen kimse yolunu kaybetmiştir (Ku., B., s. 225/23).

رسد آدمی بجایی که بجز خدا نبیند بنگر که تا چه حد است مکان آدمیت

Nefsini ve hırslarını yenen insan oğlu, Allah'dan başka kimsenin bilemeyeceği bir yere vasil olur. İnsanlık mertebesinin ne kadar yüksek ve üstün olduğunu gör işte (Ku., Tayyibât, s. 563).

ابرو باد و مه و خورشید و ظک در کارند تا نتوانی بکف آری و بهکشت نخوری
همه از بهر تو سرگشته و فرمان بردار شرط انعام نباشد که تو فرمان نبری

Çalışmaksızın ve gafletle ekmeği eline alıp yemeyesin diye; bulut, rüzgâr, ay, güneş ve gök çalışmaktadır. Hepsi senin için dönerek, dolaşarak Tanrı'nın buyuruğunu yerine getirirken, senin emri terkedip çalışmaman insafa sığmaz (Ku., G., s. 71/16-17).

تا برده رنج گنج میسر میشود مزد آن گرفت جان برادر که کار کرد
هر که عمل نکرد و عنایت احد دانست دانه کاغذت ابله و دخل انتظار کرد

Zahmet çekmeksizin hazine ele geçmez. Canım kardeşim, gündelik ancak çalışan insan alır. Amel edip iş görmeden Tanrı'nın yardım ve mükâfatını ümit eden kimse, tarlaya tohum ekmeden ondan hasılat bekleyen aptaldan farksızdır. (Ku., Kaşida-i fârsî, s. 437/21-22).

گنج خواهی در طلب رنجی بپر خرضی می بایدت نخس بکار

Hazine istiyorsan, onu elde etme hususunda zahmet çek. Sana harman lâzımsa, tohum ek. (Ayn. esr., 448/14).

تا نه پاشی نعم طاعت در دخل میبشی بر رنگری رنج بین و گنج باب

Fakat tevhd, tevekkül, rızık, ecel ve benzeri konularda, hatta yer yer yukarıda sıralanan mevzularda dahî bu farazî hürriyeti insanın elinden alır; bazan bir cebriyeci (5), bazan da mufrit bir eş'arî gibi hareket ettiği görülür (6).

Bir yandan insanın temiz ve pâk yani günahsız olarak dünyaya geldiğini (7); her şeyin bir sebebe bağlı bulunduğunu (8) ve kulun kendi gayreti ile yükselemeyeceği ve erişemeyeceği bir mutluluğun bulunmadığını (9); melekten öteye, Allah'ın celal perdesine kadar yaklaşabileceğini söyler (10). Diğer taraftan «arkadaş, elinden geldiği kadar tehlikeden kaç, fakat kaza ile sakın pençe-

---

İtaat tohumunu ekmeyince, hayat için hasılatı elde edemezsin; zahmet çek, hazineyi elde et! (Ku., Tayyibât, s. 529/15 v.d.; krş. ayn. esr., s. 530/14,537/son 3; Kaşîda-i fârsî, s. 475/son; B., s. 283/15-20; 350/11 v.d.; Badâiy^c, s. 693/19; G., s. 153-154).

- (5) Bu kelimenin daha fasihi «ceberiye»dir. Cabarîya, insandan sudur eden ihtiyarî fiillerin bile onun iradesine tâbi olmayıp Allah tarafından önceden ve değişmez bir şekilde tesbit edildiğine, tesbit edildiği tarzda vukû bulacağına ve beşerin iradesiyle asla değiştirilemeyeceğine kail olan bir mezhebin adıdır.
- (6) İA, mad. Ceberiye ve mad. Eş'arî.

- (7) چو پاک آفریدت بهش با شو پاک که تنگست نا پاک رفتن به خاک
تو پاک آمدی بر حذر باش و پاک که تنگست نا پاک رفتن به خاک

Allah seni temiz ve pak olarak yarattı; aklını başına al ve temiz ol; çünkü toprağa kirli olarak gitmek ayıptır (Ku., B., s. 375/7. Krş. Ayn. esr. s. 391/9-10).

ز هجران طغی که در خاک رفت چه نالی ؟ که پاک آمد و پاک رفت

- (8) bk. s. 1, not 3'teki yerler ve not 4.
- (9) Ku., B., s. 225, 396, 397/4; Tayyibât, s. 563/2-9.
- (10) بدره بقین پردمهای خیال نماند سرا پرده الا حلال

O makamda elde ettiğin yakîn (kesin inanç) ile, hayal perdeleri yırtılır ve Cenab-ı Hak ile senin aranda sadece Celâl perdesi kalır.

leşme!» (11) demek suretiyle gitmek istediği yolu gösterir ve «yuv-
varlanan koca taşın önünden kaçan ârif değildir» (12) diyerek
kadere teslim olmak gerektiğine dikkati çeker. Esbâba tevessülün
bile fayda vermiyeceğini (13); devlet ve saadetin iş bilmek ve di-
dinmekle değil, Tanrı'nın lütfu ve inâyetiyle elde edilebileceğini;
bahtı kötü olanın hünerlerinin hiç bir işe yaramıyacağını teren-
nüm eder (14). Sa'dî'ye göre insan kendi kendini idare etmiyor,
O Tanrı tarafından yöneltiliyor (15). Bostanında (16) «İyi kimse-
lerin yolunda gitmek gerekir ve bu saadeti kim dilerse bulabilir»
demesine rağmen, aynı eserin bir başka yerinde kendimi mutlu
kılacak hürriyet (ihtiyâr) bana verilmedi.» (17) diyerek gerçek
yönünü ortaya koyar. Daha ileri giderek Allah'ın vermediği bir
saadetin, pazu kuvvetiyle ele geçmiyeceğini; onun yol gösterdiği
kimsenin, asla yolunu kaybetmiyeceğini; fakat onun sapıtıp yolu-
nu kaybettiirdiği bir şahsı, kimsenin rehberlik edip yola getiremi-
yeceğini (18); şükür veya şikâyet yolu ile insanın ağızından bin
inilti ve bin âh çıksa bile, yazılan alın yazısının bozulmuyacağını
ve rızık için çalışmağa, ölmek için çare aramağa gerek olmadı-

(11) Ku., B., s. 381/21

ز بهین خطر تا توانی گریز
ولیکن مکن با قضا بنجه نیز

(12) Ku., G., s. 134

اگر ز کوه فرو ظلمد آسما سنگی
نه عارف است که از راه سنگ بر خیزد

(13) Ku., Şâhıbiya, s. 833; Rubâ'îyât, S. 878/son; B., S. 381/10
v.d., 404/6-9.

(14) Ku., G., s. 148/4

کس نتواند گرفت دامن و دولت بزور کوشش بی ظاهه است و سعه بر ابروی کور
v.d. Krş. ayn. esr., s. 109, 150; B., S. 336, 338, 404.

(15) Ayn. eser., s. 215-217, özellikle s. 217/9-10.

(16) Ku., B., s. 397/4.

بی نه که مردان بهاید - شتافت که هر که این سعادت طلب کرد یافت

(17) Ku, B., S. 341/9-10 v.d.

نگردند در دست من اختیار
مر خویشتن را کند بختیار

Krş. ayn. esr., s. 342/4-7, 16-18; 389/18-19; G., s. 99/14;
Havâtîm, s. 779/4,14, 780/8; Badâyi' s. 723/8.

(18) Ku., G., s. 216/11 v.d.

ğını iddia eder (19). Şâire göre rahat da mihnet de halktan değildir. Dostun dostluğu, düşmanın düşmanlığı insanlardan değil, Allah'ındır (20) Âdil, onun bir lütfü; zâlim ise, onun bir gazabıdır (21) Cennet çalışmakla ele geçmez (22). Bazı hallerde insanın istediğini edle etmesi, bir kâide değil, bir tesadüf eseridir (23). Tanrı yar-dım etmezse, kul günahattan kaçamaz ve ibadete koşamaz. Önceden yazılmamış bir mutluluk çalışmakla ve uğraşmakla elde edilemez (25). Kaderde yazılı olmayan bir şey, ele geçmez; yazılan ise, insan nerede olursa olsun, ona ulaşır (26). Tanrının iradesi, birini hükümdarlık tahtından indirir; bir diğerini balığın karnında muhafaza eder (27). Müellifin; Gülistan adlı eserinde «Allah lütfedip göz ucu ile dahi bakıverince, kötülere iyiler mertebesine ulaştırır» (28) tarzında beyanda bulunmasına rağmen, diğer eserlerinde insanların bahtiyarlık ve bedbahtlık kalemlerinin, daha onlar ana rahminde iken çalındığını (29); artık kötü yıldızı iyi yapma-

(19) Ayn. esr., s. 221, 215/10-14; B., s. 339/3-19, 340; Krş. G., s. 178-179. Tayyibât, s. 585/8; Kaşîda-i Fârsî, s. 430/1-2 v.d.

(20) **گرگرفت رسد ز خلق مرغ که نه راحت رسد ز خلق نه رنج**
از خدا دان خلاف دشمن دوست که دل هر دو در صورت دوست

Eğer halktan sana bir üzüntü, bir keder erişirse, üzülme; zira halktan ne iyilik gelir ne de kötülük. Düşmanın düşmanlığını, dostun dostluğunu Allah'dan bil; çünkü her ikisinin kalbi onun tasarrufundadır. (Ku., G., s. 102/5-6 Krş. B. 308/1-6.

(21) Ku., B., s. 250/19-22, 252/15-17, 255/3 ve 280/11-12 v.d.; 386/14-19.

(22) Ayn. esr., s. 266/3.

نو حاصل نگردی نگوش چندان خدا در جووی بنی - بنی
Cenneti kendi çalışmanla elde etmedin. Tanrı sende cenneti elde etme huyu yarattı da ondan cennetlik oldun.

(23) Ku., G., s. 154, Krş. B., s. 375/12.

(24) Ku., B., s. 404/9 v.d., krş: ayn esr., s. 382/12-13; R-2, s. 16/13-15.

(25) Ku., Kaşîda-i Fârsî, s. 457/son 4-5, Krş. ayn. esr. 430/1-4, 438/8. Rubâîyât, s. 880/8-9.

(26) Ku., G., s. 211; krş. Tayyibât, s. 585/8.

(27) Ayn. esr. s. 215/16-17 krş. Kur'an, 3/26, 37/142.

(28) Ayn esr. göst. yer v.d.

(29) Ku., B., s. 340/12 v.d. Krş. ayn. esr. s. 351/6 ve Tayyibât s. 585/7-15; Kaşîda-i Fârsî, s. 430/1-3..

nın mümkün olamayacağını dile getirir (30). Ona göre kısmetine râzı olmayan kimseden Allah'da razı olmaz (31). Çocukları ana karnında tasvir eden Tanrı, onların ömürlerini, rızıklarını da yazmıştır (32).

Sa'dî; Allah'ın, çocuklarını döven ve bir oğluna daha çok verip diğerinin nafakasını kısan bir baba gibi telâkkî edilmesini ister ve «ey akli başında olan adam, Allah'a şikâyet et; fakat ondan şikâyet etme. Çünkü babaya neden beni dövüyorsun» denmez» (33) der. Şâire göre Tanrı'nın «niçin», «neden» ve nasıl yaptığı sorulmaz, o istediğini dilediği gibi yapar. Çağırır, fakat yol vermez. Firavn misalî insanın gözünü kapar, sonra ona «gör» diye emreder ve «neden görmedin» diyerek onu cezalandırır. Babaya zâlim denmeyeceği gibi Allah'a da zulüm isnat edilmez.

Ancak, yazılan alın yazısı değişmeyeceğine göre(34), Allah'dan tevfiik ve inayet istemenin (35) ona yalvarıp rızık açıklığı ve el genişliği talep etmenin (36) ne faydası olur. İyi işlerimiz, hayırlarımız, cömertliklerimiz, doğru yoldan gidişimiz, inanç ve ibadetlerimiz, kötü olmayışımız ve kötülük yapmayıştığımız, hülâsa sâlih veya fâsik oluşumuz, ârif veya avamdan bulunuşumuzda (37) bi-

- (30) Ku., Maşnavîyât, s. 856/8 v.d. Krş. Rubâ'iyât, s. 878/son 2; B., s. 339/1-2.

حال ننگه به رانی عمر ای سه که تنان اختره با نگر کی

- (31) Ku., B., s. 350/son 1.

که اوله ار آن بنده خرمنه نیت که رانی بقم حد اوله عیبت

- (32) Ayn. esr., s. 351/6. Krş. ayn. esr., s. 342/18.

نگارنده کودک اندر تنگم
نویسنده عمر و روز بست هم
چکن بیچد یا دیده هر دست کسی که بختنده پروردگار امت و بس

Ey Sa'dî kimsenin eline bakma! Çünkü veren ve bağışlayan Tanrı'dır; o kadar.

- (33) Ku., B., s. 340/17-19.

- (34) Ku., B., s. 404/6-9; Maşnavîyât, s. 856/8 v.d. Sa'dî bunu böyle kabul eder.

- (35) Ayn. esr., s. 381/14-16; Krş. ayn. esr. s. 404/9 v.d., 382/12-13; R-2, s. 16/13-15.

- (36) Ku., B., s. 342/9-14 Sa'dî bunların istenmesini ısrarla söyler.

- (37) Ku., B., S. 382/son 1-4, 386/10-12; Rubâ'iyât, s. 768/2-5; Krş. Şâhıbya, s. 823, 824; 833.

zim hiç bir tesirimiz yoksa; Tanrının iradesi, tevfiğ ve inayeti olmaksızın bir şey istememiz mümkün değilse (38); diğer bir ifade ile ne olup ve nasıl davranacağımız ana karnında iken, hatta ezelden yazılmışsa ve yapılanın aksini yapmak elimizde değilse (39); O bizi, fiillerimizi hür olarak yaptığımızdan dolayı değil de, sadece kul olduğumuz için sorumlu tutmuş olmuyor mu?

Sa'diye göre insan, Tanrının çizdiği plânı onun istediği şekilde uygular; ona hiçbir şey ilâve edemez ve onu değiştiremez (40). Hâlimiz iyi olsun, kötü olsun onu nakşeden Tanrının tedbir elidir. Şu halde biz her şeyi şundan bundan veya kendimizden değil, sadece ondan bileceğiz. Bizi oynatan perdenin arkasındakidir; yani Tanrı'dır. Gerçeği görmediğimiz ve göremediğimiz için, iyilik ve kötülüğün başkasından veya kendimizden geldiğini sanırız (41). Yukarıda zikredildiği gibi, her şey onun tevfiği ve yardımı ile olur. Canabı Hak insana gerçeği kabûl edecek kalb vermeseydi, hak ve hakikat onun kulağına batılın ta kendisi gibi gelirdi (42) Onun, gayb âleminde hamuruna iyilik yapma hassasını koyduğu kimseden, kötü iş ve davranış meydana gelmez (43). Kimi, Yüce Tanrı diler ve ona inayet ederse, lütfu ile onu çekerek götürür (44). O, her şeyi yerli yerinde yapar ve her kese lâyük olanı verir (45), mutluluğu da mutlu olmayışı da bahşeden Kazâ'dır (46), çalışmak

(38) Ku., B., s. 386 göst. yer v.d. 404/9,15-16, Kaşîda-i fârsî, s. 430/1-2, 432-433, 438/8, 450-451, 457/son 4-5 Tayyibât, s. 585/7-15; Kıtâât s. 862/14-15; Şâhibîya, s. 822/12-13.

(39) yk.bk. ve Krş. Kaşîda-i Fârsî, s. 430/1-4 v.d.

(40) Ku., B., s. 342/9 v.d.; Kaşîda-i Fârsî, s. 430, 438, 450-451, 457; Tayyibât, s. 585/7-15; Maşnavîyât, s. 856/8 v.d.

(41) Ku., B., s. 342/9-14 ve yk-bk.

(42) Ayn, esr. s. 386/20.

(43) Ayn. esr. s. 386/16.

تسایه در حوی بولگردار رشت

جو در عهد مگو بهارات حزینت

(44) Ayn. esr. s. 381/15.

(45) Ku., Maşnavîyât, s. 855/15-18.

هرکس را آنچه لایق بود داد
هر که را بنی جنان باید که هست

آنکه هفت اقلیم را عالم نهان
گر توانائی و کر کوتاه دست

(46) Ku., Rubâ'iyât, s. 880/8.

در و هم نباید که چرا می بخشد

هر دولت و بخت که هفت می بخشد

ve zahmet çekmekle ancak kazanın bahşettiği ve kaderin istediği şey ele geçer, başkası değil (47).

Sa'dî ibadet eden insanı ele alır; onun ibadet etmesini ve iyi davranışlarda bulunmasını şöyle açıklar: Önce canâb-ı Hak bir kulunun gönlüne sevgi ve isteme arzusu koyar; sonra kul ibadete başlar. Eğer yüce Tanrı bir kuluna iyilik yapmak tevfiğ ve ihsan etmeseydi, o kuldan kimseye hayır gelmezdi... Canâb-ı Hak, kulu nu yoktan vücuda getirdi; eline cömertlik, başına secde etmek kabiliyetini verdi. Eğer o, bu kabiliyetleri vermeseydi, el nasıl cömertlik eder ve baş nasıl seçde ederdi? Eğer dile söylemek hasasını vermeseydi, gönlün sırrını anlatmak nasıl mümkün olurdu? Şâyet kulağın câsus gibi malûmat toplama duyusu olmasaydı, akıl sultanına haber nasıl götürürdü? Dil ile kulak pâdişahın iki hâcibi (vekili ve sırdaşı) gibidirler; bunlar akıldan gönle (dimağ a) ve gönülden akla haber götürürler. Bana tatlı söyleyen dili, sana anlıyan kulağı canab-ı Hak vermiştir. «İşlerim iyidir» diye kendine paye ayırma! İyi bak, gör ve anla ki, o iyi işler hep yüce Tanrı'nın tevfiğiyle meydana gelmiştir. Bizler fiillerimiz ve amel-lerimizle âdeta pâdişahın bahçesinden onun sarayına hediye olmak üzere gül ve yemiş koparıp götüreren bahçivana benzeriz (48). Fakat, aceba biz bu yemiş ve gülleri hür olarak mı koparıp götürüyoruz, yoksa mecburî olarak mı? «Hür olarak koparıp götürüyoruz» şeklindeki bir cevabı, Sa'dî'de bulmak imkânsızdır (49).

Hülâsa Sa'dî; insanları, irâdeleri olup olmama konusunda, daha doğrusu hürriyetsizliklerinde sümenat'da gördüğünü söylediği, perde arkasından birinin çektiği gizli ipe bazı hareketler yapan ve acayıp sesler çıkaran bir puta benzetir. Ona göre hayır ve itaat kapısı açıktır; fakat herkes iyi iş ve itaat yapmağa kadir değildir. Kaderin anahtarı kimsenin elinde değildir. Kâdir-i mutlak

(47) Kıta'ât, s. 866/14-15.

وان صبر سود بکوشش و رنج که قضا بخشد و قدر خواهد

(48) Ku., B., s. 382/12 v.d.; krş. R-2, s. 16/13-15 görüldüğü gibi Sa'dî, hiç bir zaman bir insanın elindeki cömertlik edip etmeme ve başındaki secde edip etmeme kabiliyetinden bahsetmez. Ona göre eline cömertlik konan kimse cömertlik eder, verir; eline cimrilik konan kimse de yemez ve vermez.

(49) yk-bk.

Allah'dır o kadar. İyilik yapma kabiliyeti üzerine yaratılanlar iyilik yapar; kötülük yapma yeteneğine sahip olanlar da kötülük (50). Sa'dî bize bu kabiliyetleri yenme veya değiştirme imkânını da tanımaz (51). Şâire göre, hür insan sadece Allah'ın fermanına köle olan insandır (52). Fakat, Allah'ın fermanına köle olmak bizim elimizde değilse, ne yapalım ve bu hürriyeti nasıl elde edelim? Yukarıda belirtildiği gibi bütün iyi davranışlarımızın yanında talihsizliğimizin, başarısızlığımızın, yenilgimizin zenginlik ve fakirliğimizin hatta iyilik ve kötülüğümüzün gerçek nedeni Tanrı ise; çalışmak, gayret göstermek ve didinmekle durumumuzu değiştirmek elimizde değilse; hatalarımızdan, suç ve günahlarımızdan neden sorumlu tutuluyoruz? Cebriyecilerin ve müfrit eş'arîlerin iddia ettiği gibi sırf kul olduğumuz için mi? Cevabın «evet» olacağı muhakkaktır. Çünkü Sa'dî; çağının olaylarından oldukça etkilenmiş, moğol istilası ve onun neticesi ortaya çıkan her türlü buhranın tesiriyle aslında Eş'arî'nin pek değeri olmayan «besb»ine bile pek az yer vermiştir. Onun bu tarzdaki irâde, kaza ve kader anlayışı; ahlâk, eğitim v.b. konularda da kendini göstermiştir.

Aralarında 37 sene bir fark olmasına rağmen, Sa'dî'nin çağdaşı olan arap asıllı İbn Teymiye, topluma bir yön verme arzusu, özellikle toplum içindeki fakir ve yoksul halk kitlesinin haklarını savunması, bir çok dinî konuları işlemesi, İslâm'da hürâfe, ifrat ve tefrit sayılan davranışlarla mücadele etmesi ve Moğol idaresi altındaki islâm dünyasının dertlerini dile getirmesi yönünden Sâ'dî'ye benzer ve bir çok hususlarda onu aşar. 10 rebiülevvel 661 (22 Ocak 1263) yılında Harrân'da dünyaya gelen ve 20 zilhicce 728 (26 eylül 1328)'de Şam'da zindanda iken hayata veda eden müellif, sâdece yazar ve ahlâkçı olarak değil, aynı zamanda bir kelâmcı ve bir hukukçu olarak da sahneye çıkar.

Ibn Teymiye, «irade» anlayışında da sünnet ehli çerçevesi

(50) Hu., B., s. 386/10-12 v.d.

گید قدر نیست در دست کسی توانای مطلق خداست و هر

Krş. Şâhibîya, s. 822/12-13, 823/son 2; Kıta'ât, s. 862/14-15.

(51) Ku., B., göst. yer ve yk-bk.

(52) Ku., Kaşida-i Fârsî s. 433/13.

رضا بحکم قضا اختیار کن سعدی که هر که ندۀ فرمان حق شد آزاد است

içinde kalır; Cebriye ve Kaderiye (53) arasında kendine has yerini alır. Eş'arî ve Matürîdî'nin hürriyet problemi hakkındaki görüşlerini ve bilhassa birincisinininkini hiç tatmin edici bulmaz (54). Kelâm alanında da uzlaştırmacılığı kendine prensip edinir. Bununla beraber «irade» konusunda da muhataplarını sert bir şekilde eleştirir. Eş'arî'nin «Kesb» kavramını çok tuhaf ve tutarsız bulur.. O bu konuda, «Allah'ın sebepsiz ve hikmetsiz hiç bir şeyi yaratmadığı ve emretmediği» görüşünden hareket eder. Bu görüşün sırf kendine ait olmadığını, aksine bunun bütün fıkıh imamlarına, ümmetin öncülerine, önderlerine ve çoğunluğuna ait bir görüş olduğunu da ilâve eder (55).

Ibn Teymiye Allah'ın «irâde» sıfatına çok önem verir ve üzerinde hassasiyetle durur. Eski kelâmcıların aksine, Allah'ın bu sıfatına ön sırada yer verir ve onun hayat sıfatından sonra geldiğini kabûl eder (56). Ona göre Kur'an; Allah'ın her şeye kâdir olduğunu, ilminin her şeyi kuşattığını, onun bilmediği, istemediği ve emretmediği bir şeyin vücûd bulamayacağını, dilediğini dilediği şekilde yoktan meydana getirme işinin sadece ona ait bulunduğunu haber verir. Yine Kur'an, Allah'ın mutlak iradesi ve ilmi ile görünüşte bağdaşamaz gibi sanılan (57) adâlet, lutuf, rahmet, hikmet ve muhabbet gibi sıfatları da ona yani Allah'a atfeder. Keza

(53) İA, mad. Ceberiyeye ve Kaderiye.

(54) İbn Taymiya, Minhâc as-Sunan, Kahire 1321-1322, II, 51; Krs. Laoust (Henri), Essai sur les doctrines sociales et politiques d'İbn Taymiya, Kahire 1939, s. 166-167.

(55) İbn Taymiya, M. Fatâvâ..., nşr. °Abd ar-Rahmân b. Muḥ. al-°Aşimî an-Nacdî, Rıyâd 1381-86 (1961-66), XIV, 144, 146-147; XVI, 130, XXII, 347.

ان الله لم يخلق ولم يأمر الا لحكمة كما لم يخلق ولم يأمر الا لسبب و

القصود ان كلما امر الله به امر به لحكمة وما نهى عنه نهى لحكمة . وهذا مذهب ائمة الفقهاء طائفة و سلف الامة و ائمتها وعاضتها ...

(56) Minhâc, II, 29 v.d.; Krs. İbn Taymiya MRK: Macmû'at ar-Rasâ'î al-kubrâ, Kahire 1386/1966, II; 72-85; ayn. müellif, al-°Akîdat al-Işfahanîya... s. 3-8.

(57) İbn Teymiye'ye göre Şer'at (Kur'an v.s.) in manaları arasında bir çelişme bulunmadığı gibi, lâfızları arasında da bir çelişme yoktur (MRK. II, 252).

Kur'ân insanın bütün ihtiyarî fiillerinin kaza-kader çerçevesi içinde cereyan ettiğini söylemekle birlikte, onun (insanın) hür ve bütün fiillerinden sorumlu olduğunu da bildirir (58).

Ibn Teymiye'nin konu ile alakalı görüşleri gözden geçirilirse, onun hürriyet (irâde) problemini bir kelâmcı olarak ele almaktan çok, bir hukukçu ve bir ahlâkçı olarak çözümlemeyi denediği görülür. Nazarî olarak da konuya eğilir ve meselelerini eleştirir; fakat onun pragmatik tutumu, problemin bilgi ve teorik yönünü, fiil ve pratik yönünden ayırır. Müellife göre insan, dini tefekkürle yani Allah'ın yukarıda sıraladığımız mutlak iradesi, mutlak ilmi ve mutlak kudreti açısından düşününce koyu bir cebr'in kendinde gitgide derinleşen duygusunu iktisap eder. Fakat insan dinin pratiği, yani içtimâî ve ahlâkî hayatın zarûretleri yüzünden de hürriyetinin varlığından emin olmak mecbûriyetindedir. Fert, hukuk ve ahlâk karşısındaki sorumluluğu kadar hürdür; fakat o bu hürriyeti, ancak hür olarak itaat ettiği kanun ve ahlâkî prensiplere uymak sûretiyle elde edebilir (59). İlk bakışta bir birine zıtmış gibi beliren bu durumda, meseleyi nasıl çözümlemelidir?

Müellife göre insanın ihtiyarî fiilleri, kendi kudret ve irâdesi ile meydana gelir. Kesin kudret ve tam bir irada hâsıl olunca, fiilin vücut bulması zorunludur; fakat bunların birisi eksik olunca fiil meydana gelmez (60). İnsandan sâdır olan ihtiyarî fiillerin, onun iradesi olmadan vukû bulduğunu düşünmek imkânsızdır (61). Bu fiiller bizzat kulun fiilidir; Tanrı'nın fiili değildir. Kudret, irâde ve fiil sahibi olan insan, yaptığı işin de hakikî failidir; fakat yaratıcısı değildir. İnsanın ve fiillerinin yaratıcısı Allah olduğu gibi; kudretinin irade ve ihtiyarının da yaratıcısı Allah'tır. Yani insan doğarken bu kabiliyetlerle doğmuştur (62). Bu itibarlardır ki, yüce

(58) M. Fatâvâ, VIII, 235-236, 459, v.dd.; Krş. ayn. esr., s 148-150 ve Essai, s. 165.

(59) aş-bk. ve. krş. Essai, s. 167.

(60) İbn Taymiya, al-Cavâb as-Sahîh, IV, 28; 109; krş. Minhâc, I, 113, 114.

فإن الإنسان لما خلق عليه بارئته وهو قادر على الإرادة والعبادة و

القدرة التامة يجب وجوب المقدور و إذا تعدد أحدهما امتنع.

(61) M. Fatâvâ, XVI, 341, krş. 142;111,323-324; al-Cavâb, göst. yer.

والذي يبين ذلك أن الأفعال الاختيارية لا تتصور إلا بإرادة تقوى

بنفس الإنسان... فالفعل الاختياري يمتنع أن يكون بمعير اختيار

Tanrı kulun iradesi ve isteği olmadan onun hiçbir ihtiyarî fiilini yaratmaz (63). Çünkü her şeye kadir olan, mutlak bilgi ve iradeye sâhip bulunan Tanrı, şah eseri olan insanı böyle yaratmıştır yani onu canlı, güçlü, bilgili, siyah, beyaz, uzun ve kısa yarattığı gibi; şahsının var olmasını isteyecek hiçbir iradesi yok iken, irade ve ihtiyara mâlik olarak yaratmıştır. Böyle bir varlığı da ancak o yaratabilir (65). Zira o, manasız (abasan), sebepsiz ve hikmetsiz bir şey yaratmaz. Onun şânına lâyük olan, kulunu iradesiz yaratıp onu icbar etmesi değil, aksine onu hür yaratıp sorumlu tutmasıdır (66).

İnsanın kudreti müessir bir kudrettir. Fakat yukarda belirtildiği gibi bu, tek başına kâfi ve yeterli değildir. Kudretle beraber, azimli bir iradenin bulunması da zarûridir. Çünkü sebep, müsebbebin meydana gelmesinde tek ve bağımsız değildir. Diğer sebeplere ve şartlara da ihtiyaç vardır. Kudret, sebeplerden sadece bir tanesidir. İrade sebebine ve Allah'ın inayetine de lüzum vardır (67). İnsan; fiilinden önce de, fiili esnasında da hem kudrete hem iradeye sahiptir. Fiilden önce ayrı ayrı var olan bu kudret ve irade, fiili işlerken müştereken var olurlar ve o zaman daha kesin ve

(62) M. Fâtâvâ, II, 118-119, III, 148-150, 323; VIII, 62, 118, 122, 124, 267, 459, 464; Minhâc, I, 27, 214, 266; II, 7, 17, 22; MRK, II, 93-94; I 405.

(63) Mnâc, II, 51.

(64) MRK, I, 278; Minhâc, göst. yer.

(65) M. Fatâvâ, VIII, 464, 482.

Krş. Minhâc, I, 58; II, 51; MRK, I, 278;

... ان الله جعله (اي الانسان) مختاراً بغير ارادة منه سابقة لان يكون

مختاراً كما جعله قادراً وجعله عالماً وجعله حياً وجعله اسوداً وابيضاً وطويلاً

وقصيراً (ص: ٤٨٢).

(66) M. Fatâvâ, göst. yerl. ve s. 142, 534, 528; Minhâc, I, 34-36; IV, 164 krş. MRK, I, 33; II, 217 ve bk. Kûr'ân sûre 23, âyet 115.

(67) M. Fatâvâ, VIII, 487; Krş. ayn. esr., V, 324; MRK, I, 369

... والله تعالى قادر على احداث ارادة للعبد ولاختياره وجعله فاعلاً

بقدرته وضميئته فهو اعلا واقدر من ان يجبر عبيده ويكرهه على امر نأته منه بل

اذا شاء جعله فاعلاً بضميئته. كما انه قادر على ان يجعله فاعلاً للشيء مع

كراهته له فيكون مراداً له حتى يفعله مع نفسه له...

daha mükemmel olarak bulunurlar (68). Kul istediğini yapar; fakat Tanrı, emrini yapanlara ayrıca yardım eder. Halbuki yasak ettiği şeyleri isteyenlere yardım etmez. Tanrı'nın yardımı, kulu- nun istediği şeyi önceden istemesi ve onu emretmesi, bu şeyin hu- sûle gelmesi için diğer sebepleri yaratması ve engelleri kaldırma- sı şeklinde tezahür eder (69).

Bu takdirde, acaba insan Tanrı'nın istemediği bir şeyi istiyebi- lir mi? isteyemezse, onun hürriyetinden nasıl söz edilebilir? «Tanrı sevdiği insanlar için imanı, sevmedikleri için küfrü yara- tır» şeklindeki sözlerin gerçekle ilgisi nedir? Böyle bir söz, onun âdil ve hakîm oluşu ile nasıl bağdaşır?

Bu soruları cevaplandırmak için Ibn Teymiye bir çok İslâm bilginleri gibi önce Kur'ân ayetlerinden yararlanmayı dener ve Kur'ân'da iki türlü Tanrı iradesinin bulunduğunu söyler (70).

1 — Emrî iradesi ki, buna aynı zamanda şar'î ve dinî irade de der. Bunun sevme ve razı olma anlamına geldiğini sık sık tek- rarlar.

2 — Kevnî iradesi ki, bunu da kadarî ve halkî adları ile zikre- der. Muhabbet ve riza anlamına gelen bu dinî irade, vukû bulsun bulmasın sadece itaat ve emirlere taallük eder; günah ve sapıklık- lara taallük etmez. Kevnî iradesi (fiilin meydana gelmesini iste- mesi) ise, var olan kainatın ve sevsin sevmesin, hoşuna gitsin-git- mesin onda meydana gelen olayların hepsine taallük eder (71). Tanrı kuluna bir şeyi emrettiği zaman onu ondan şer'î ve dinî ira- desini ister. Yani onun yapılmasından râzı olur ve o işi sever. Ka- darî ve kevnî iradesi ile onu istemez (72). Allah'ın izni, kazası,

(68) Minhâc, I, 113-114, 273; M. Fatâvâ, XXVIII, 372-373; Krş. Minhâc, II, 15.

(69) M. Fatâvâ, VIII, 487; XVII, 62, 101-102; Minhâc II, 19/10- 12; Krş. MRK, I, 370; Fatâvâ, V, 118.

(70) M. Fatâvâ, XVIII, 132; II, 300-304; IV, 136; Minhâc, I, 266; II, 29, 34, 36; IV, 20-21.

و التحقيق ان الارادة في كتاب الله نوعان : ارادة دينية شرعية و ارادة

كريمة قدسية . . .

(71) M. Fatâvâ, II, 30-32, 364; MRK, I, 366, 368, 375; Minhâc, I, 4, 20-21, 266; II, 29, 34, 36; III, 103.

(72) M. Fatâvâ, XI, 354-355.

hükümü, emri, kudreti, v.s. de iradesi gibi dinî ve kevnî olurlar (73).

Buna göre olmuş ve olacak olaylar dört kısma ayrılır :

a) Allah'ın her iki irâdesinin taallük ettiği vukû bulmuş sâlih ameller,

b) Yalnız dinî iradesinin taallük ettiği fakat kâfir ve fâcirler tarafından riayet edilmeyen emir ve yasaklar.

c) Yalnız kevnî iradesinin taallük ettiği mubah (ne emredilip ne de yasaklanan, fakat tatbiki caiz olan) ve isyanlar gibi emretmediği fakat vücut bulmasını istediği şeyler ve olaylar.

d) Her iki iradesinin taallük etmediği henüz vukû bulmamış mubah ve yasaklar (74).

Dinî irade bakımından insan, Tanrı'nın dilemediği, yani emretmediği bir şeyi isteyebilir. Tanrı da yaratıcı (kevnî) irade itibarıyla emretmediği bir şeyi dileyebilir, Tıpkı dilemediği bir şeyi emr ettiği gibi (75). Görülüyorki Allah'ın muhabbet ve rıza anlamındaki dinî iradesi, emrine tabidir. Emrettiği bir şeyi sever ve ondan hoşlanır; emretmediği bir şeyi de sevmez ve ondan hoşlanmaz. Yaratıcı iradesi ise, emrine tabi değildir.

Allah'ın, insanın fiilini, kudret ve iradesini yaratması, daha ana karnında iken rızkının ve ecelinin tespit edilmesi, sa'îd (cennetlik) veya şakî (cehennemlik) olacağını belirtmesi ve «Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz» (76) buyurması; insanın ihtiyarî fiillerinin fâili olmadığına ve bu fiilleri işlerken kudret ve iradesinin bulunmadığına delâlet etmez. Fakat Allah'ın herhangi bir şeyi dilemeden, kullarının onu dileyemeyeceğine ve onların dilemesinin Allah'ın dilemesine tabi olduğuna işaret eder (77). Bununla beraber, Tanrı'nın bir şeyi dilemesi otomatikman kulun dilemesini veya o dilemeksizin fiilinin derhal meydana gelmesini gerektirmez. Onun bizatihi kullarına yardım etmesi ve tevfiik vermesi için, onların irâdelerini hayra sarfetmeleri gerekir ve bir olayın vücut bulmasında dört irade rol oynar: beyân, meşîyyet, fiil

(73) MRK, II, 77-78; Krş. M. Fatâvâ, X, 24; VIII, 107 ve 242.

(74) MRK, II, 77-78.

(75) MRK, I, 367-368, 375; II, 77-78; M. Fatâvâ, V, 118.

(76) Kur'ân, 76/30, 81/29.

(77) Minhâc, I, 27; M. Fatâvâ, VIII, 238, 488 v.d.

ve i'âne (78) iradesi (79). Sonra sevmek ve sevmemek Allah ile kulu arasındaki münasebetten meydana geleceğinden ve onun kuluna yardım etmesi ve etmemesi onun (kulun) ihtiyârî fiillerinin meydana gelmesini istemesinden sonra söz konusu olacağından yüce Allah için adaletsizlik düşünülemez. O, kâfirleri ve günahkârları sevmez; yoksa sevmediklerini sevmediği için kâfir veya günahkâr yapmaz (80).

Saadet ve şakavetin ana rahminde iken yazılması, insanın cennetlik veya cehennemlik olmasını icap ettirmez. Çünkü bu durumun tesbiti, ilerde vukû bulacak şeyi haber verme kabildendir: yani «cennetlik olacak» veya «cehennemlik olacak», «rızkı ve eceli bu kadar olacak» şeklinde yazılmıştır. Yoksa «mümin olsun» kâfir olsun» v.s. tarzında yazılmamıştır. İman edip iyi işler işlemeyenin ve kulluk görevini yerine getirmeyenin cennetlik (saîd) olamayacağı gibi, küfre dalıp kötü işler işlemeyen de cehennemlik (şakî) olamaz. İşte sadece bu manâdadır ki, saîd şakî ve şakî saîd olamaz. Hz. Muhammed'e tabi olan ve onun yolunda gidenler cennetlik, onu tanımayan ve onun yolunda gitmeyenler de cehennemliktir (81). Fiilen esbaba tevessül etmek, emir ve yasaklara riayet etmek lâzımdır. Cinsî münasebette bulunmayan bir karı-kocadan - çocuk yapma kâbiliyetleri olsa da - çocuk dünyaya gelmesi imkânsızdır ve umumî prensip budur. Allah bir şeyi takdir ederken onun sebeplerini de takdir etmiştir (82).

(78) Bayân iradesi, bildirme, emretme, razı olma iradesi; maşiyat irâdesi yaratıcı irade, kevnî irade; fiil iradesi, insanın fiilin olmasını istemesi; i'âne iradesi, meşru işin olmasını kolaylaştırma, Tanrı'nın kuluna yardım etme isteği.

(79) M. Fatâvâ, XVI, 81.

(80) MRK, I, 366, 375; II, 77-78; M. Fatâvâ, V, 118.

(81) MRK, II, 92; M. Fatâvâ, VIII, 281, 282, 286-287; I, 32, 171; XXII, 320-321; Minhâc, III, 175, 257.

(82) MRK, II, 92.

الوجه السادس ان يقال ان الله علم الامور وكتبها على ما هي عليه فهو سبحانه قد كتب ان فلانا يؤمن ويحط عملا صالحا فهدى الله الجنة و فلانا يفسق ويعصى فيدخل النار كما قد علم وكتب ان فلانا يتزوج امرأة ويطؤها فيأتيه ولد و فلانا يأكل ويشرب فيمنع و يروى . . . فمن قال ان كتبت من اهل الجنة فانا ادخلها بلا عمل صالح كان قوله قولاً باطلاً متناقضاً لما علمه الله و قدره . ومثاله من يقول انا لا اطأ امرأة فان كان الله قاصي له بولد فهو بولد

Çünkü Allah, saîd veya şakî olmayı kendine ve elçisi Hz. Muhammed'e tâbi olup olmamağa bağlamıştır (83). Müellife göre Allah'ın kitabında ve Peygamberimizin sünetinde insanların iyi olsun, kötü olsun her takdir edilen ve her yaratılan fiillerine riza göstermelerini emreden bir âyet ve bir hadis yoktur. İnsanlar için gerekli olan, sadece Allah'ın emrettiği şeylere riza göstermek ve onları hoş karşılamaktır (84). Yukarıda değinildiği gibi Allah iyiliği ve iyi kulunu sever; Kötülüğü ve kötü kulunu sevmez. Kul iyilik yapmak istediği zaman, Allah iyiliği sevdiğinden onu iyi kulunun kalbine ilham eder. Kötülüğü sevmediği için onu iyi ve kötü kulunun kalbine ilham etmez. İşte yalnız bu manâda «iyilik Allah'dan kötülük sendendir» denir (85). Bu son görüşünde ve daha pek çok noktalarda ibn Teymiye, yukarıda eleştirdiğini söylediğimiz Abû Manşûr Mâturîdî ile Abû Ca'fer at-Taḥâvînin (86) görüşlerine iştirak eder (87).

Konuyu özetlersek, diyebiliriz ki, İbn Teymiye'ye göre her canlıda kendi cins ve türü gereği bir isteme ve kendi kendini yöneltme yeteneği vardır. Yaratıkların en üstünü ve en mükemmeli olan insanı, iradesiz ve kudretsiz kabul etmek akıl dışıdır ve nakle de aykırıdır. Ayrıca her şeye kâdir olan yüce Tanrı'nın, bazı kayıtlarla

فهذا جاهل . فان الله قضى بالولد قصى ان اباہ يظأ امرأة فحبل و نلد
فاما الولد بلا حبل و وطأ فان الله لم يقدره ولم يكتبه كذلك الجنة . . .

(83) M. Fatâvâ, XXII, 320-321.

فمعلق السعادة والشقاوة بطاعته و معصيته قى قوله "ومن يظع الله
والرسول يدخله جنات تحرى . . .

(84) MRK. II, 78.

ليس فى كتاب الله ولا فى سنة رسوله آية و حديث يأمر العباد ان يرضوا
بلك مقضى و مقدر من الافعال العباد حسنها و سيئها . فهذا اصل حث
ان يحتق و لكن علوى الناس ان يرضوا بما امر الله به طيس لاحد ان يسخط
ما امر الله به . . .

(85) M. Fatâvâ, VIII, 442, 335-336.

(86) Şarḥ al-°Aḳîdat al-Taḥâvî; İbn Abî °Azba, ar-Ravzat al-bahiya fî ma bayn al-Aş°arî va'l-Mâturîdiya; Şahzâde, Kitab Nazm al-fara'id va cam al-fava'id; krş. İA, mad. Tahavî ve matürîdî; İ. İsmail Hakkı, İlm-i kelâm, İstanbul, 1339-1341 h. II, 107-115; Mahdî Muḥaqqık, Macalla-i Dânişkada-i Edebiyat va'ulüm-i insanî, yıl 1351 ḥş., sayı 80, s. 19-42.

(87) M. Fatâvâ, VIII, 524-525; XV, 79; krş. Essai, s. 167.

sınırlı da olsa, insanı hür bir varlık olarak yaratmadığını düşünmek, onun hakim (her şeyi hikmetle ve yerli yerine yapan) ve âdil oluşu ile de bağdaşmaz. İnsanda tabîî bir hak olarak hürriyetin varlığını kabul eden müellif, bu konuda Sa'dî'den ve mensubu bulunduğu Eş'arî ekolünden ayrılır. Ona göre insanın, ihtiyarî fiillerinin meydana gelmesi için, hem müessir bir iradesi, hem de müessir bir kudreti vardır. O, iyiyi de, kötüyü de dileyebilir. İyiliği de kötülüğü de yapabilecek güce sâhiptir. Hayrı veya şerri işleyen o olduğu gibi, yaptığı için gerçek fâili de odur. mümin veya kâfir, itaatkâr veya isyankâr vs. olan, insanın bizzat kendisidir (88). Dindar veya dinsiz bu konuda aynı kâbiliyet ve nimetlere mâliktir (89). Ancak insanı ve onun bütün fiillerini, hatta kudret ve iradesini yaratan Allah'tır. Çünkü ondan başka tek bir yaratıcı yoktur. Allah insanı bu nitelikte, yani kudret ve irade sahibi olarak yaratır (90). Ancak Canab-ı Hakka yönelme ve ona inanma hususunda içinde bir isteği bulunan insana o, yardım eder; hayırlı işinin vücut bulması için engel teşkil eden şeyleri ortadan kaldırır ve ona kolaylık gösterir. İşte sadece bu noktada Allah'ın kendine inanan kuluna yaptığı ihsanı ve verdiği nimeti, inanmayan günahkâr veya isyankâr kuluna yapmaz ve vermez (91). Sa'dî'ye göre bu yönelme ve inanma isteğini, insanın kalbine koyan da yüce Tanrı'dır. O, bunu insanın kalbine koymasa, o ne îman edebilir ne de iyi amel yapabilir. Gerçi İbn Teymiye göre de, doğru yolu bulma Allah'ın yol göstermesiyle hâsıl olur. Başka türlü olmaz (92). Yalnız sonuncusunda, bu yol göstermenin izah tarzı daha değişiktir. Kitap ve peygamberler vasıtasıyla olur bu.

İbn Teymiye, insanı hür bir yaratık kabûl etmekle Sa'dî'den ayrılırsa da, onun bütün fiillerinin «kaza-kader» çerçevesi içinde oluştuğu ve hiçbir olayın «kaza-kader» dışında kalamıyacağı hususunda aynı kanaate sahiptirler. Şu kadar varki, İbn Teymiye'ye göre «kaza-kader» insanın hür olmasına ve hür olarak karar vermesine engel değildir. Her iki müellife göre tam hürriyet, Tanrı'nın kanunlarına itaatla mümkündür, fakat Sa'dî'de bu kânunlara itaat

(88) Yk-bk. ve Krş. M. Fatâvâ, VIII, 238, 240; MRK, I, 405.

(89) Minhâc, II, 15.

(90) Yk-bk ve Krş. M. Fatâvâ, VIII, 238, 240; MRK, I, 405.

(91) Minhâc, II, 19/10-12 krş. İbn Taymiya, Fatâvâ, Kahire Menar Matbaası ts., V, 118.

(92) M. Fatâvâ, XIV, 37.

edip etmememiz de Allah'ın elindedir. İbn Teymiye ise, bunun bizim elimizde olduğunu söyler. Sadî'ye göre biz Tanrı'nın mutlak kudret ve iradesine tabi ve bağlı olarak hareket ederiz. İbn Teymiye'ye nazaran biz Canab-ı Hakkın mutlak kudret ve iradesi içinde hür olarak hareket ederiz. En azından okyanuslara açılmış, kaptanın sevk ve idaresinde ve onun istediği yöne doğru giden bir geminin, hür olarak hareket eden yolcuları kadar hürüz. İbn Teymiye nezdinde bizler, amellerimiz ve davranışlarımızla pâdişahın bahçesinden onun sarayına hediye olmak üzere hür olarak gül ve yemiş koparıp götürün bahçivana benzeriz. Sa'dî'ye göre bu bahçıvan, gül ve yemişleri bile hür olarak koparıp götürmez; pâdişahın iznine bağlıdır. Sa'dî ve İbn Teymiye rızkın, ecelin, sa'îd veya şakî olmanın daha ana rahminde iken tesbit edildiği ve insan hayatının son anlarına itibar edilmesinin esas olacağı gibi noktalarda aşağı yukarı aynı şeyi söylerlerse de, izah tarzları ve varılan neticeler aynı değildir (93). Allah'a inanıp Peygamberimize tabi olanların sa'îd, aksine hareket edenlerin ise, şakî kabul edilmesinde aynı fikre sahiptirler. Hatta pratikteki iyilerin kötü, ve kötülerin iyi olduğunun görülmediği hususunda da aynı kanaati izhar ederler (94). Sa'dî, iradî fiil ve davranışlarımızda Eş'arî'nin müessir almayan «kesb»ine bile çok az yer verirken, İbn Teymiye bu fiil ve davranışlarımızın hem Allah'ın kudret ve iradesinin, hem de bizim kudret ve irademizin iştiraki neticesi meydana geldiğini kabul eder (95).

Netice olarak diyebiliriz ki, İbn Teymiye de konuya tam bir açıklık getirememiştir. Daha önce ilgililer tarafından söylenen ve ileri sürülen fikir ve sözlerin bir sentezini yapmayı denemiş ve orta yolu bulmağa çalışmıştır. Ona göre insan, Tanrı'nın dinî (aynı zamanda şer'î ve emrî) iradesine uyup uymamakta hür ve serbesttir. İnsanın irâdesi, Tanrı'nın yaratıcı (kevnî) irâdesine; Tanrı'nın yaratması ise, insanın iradesine tabidir. Yalnız, yukarıda da deği-

---

(93) İbn Teymiye'ye göre kötü tâlihini yenip onu değiştirmek insanın elindedir. Sa'îd şakî ve şakî sa'îd olabilir. İstiyerek müslüman olan bir kimse, yine istiyerek İslâmiyetten uzaklaşabilir. Müslüman olunca sa'îd, mürted olunca da şakî olur.

(94) Yk-bk. ve Sa'dî, Ku., Şâhibiyya, s. 284/2 ve R-2, s. 26/son.

(95) Yk-bk. ve krş., M. Fatāvâ, VIII, 12, 130-131, 236, 238, 242-243, 488-489; III, 150; XIV, 37.

nildiği gibi, Canab-ı Hak istemeden biz istiyemiyorsak ve O hidayet vermeden (96) biz mümin olamıyorsak, bizim hürriyetimizden nasıl söz edilebilir? O neden dünyayı sevdiği ve sevmediği kuluna, fakat îmanı ise sadece sevdiği kuluna veriyor? Bu gibi esasların izahında İbn Teymiye de açık seçik değildir ve çelişmeye düşmekten kurtulamamıştır (97). Bununla beraber, insanın müessir bir kudrete ve müessir bir iradeye sahip bulunduğunu, ihtiyarî fiillerinde gerçek failin bizzat o olduğunu, «Kaza-Kader» meselesini determinizme yer vermiyen sebepler manzûmesi ve neticeleri olarak kabûl etmek gerektiğini, kaza ve kader'e uygun hareketin; her olayın sebebine, hatta varsa sebebinin sebeplerine tevessül ve riayet etmek olduğunu, tam hürriyetin ise, emir ve yasaklara hür olarak uymakla elde edilebileceğini ifade etmiştir. Bu konuda birbirine zıt olan Mu'tezile ve Cebriye duraklarından hareket ederek orta noktaya, Tahâvî ile Mâtürîdî arasındaki noktaya gelmeyi arzulamış, bazan birine, bazan da öbürüne yaklaşmıştır. Sa'dî ise, koyu bir eş'arî olarak kalmıştır.

---

(96) Eğer «hidayet» den, kitap ve peygamber göndermenin dışında başka bir anlam kastediliyorsa.

(97) Fatâvâ, I, 261-262, 358; M. Fatâvâ, I, 135, 146 krş. ayn. esr., VIII, 45, 205, 395; IV, 245-247; XIV, 37; I, 303; XXXV, 107; MRK, II, 335.

KISALTMALAR :

Ayn.esr.,	: aynı eser.
bk.	: bakınız.
B.	: Bostan-ı Sa'dî
d.	: devamı var.
dd.	: devamının devamı.
göst.yer.	: gösterilen yer.
G.	: Gülistan-ı Sa'dî.
İA,	: İslâm Ansiklopedisi.
Ku.	: Külliyyat-ı Sa'dî, nşr. Buhammed Hasan İlmî, İntişarat-Câvîdan, ts. 900 sayfa.
Krş.	: karşılaştırmamız.
K.	: kitap
MRK.	: Macmūat ar-raā'il al-Ḳübra
R.	: risale
yk-bk.	: yukarıya bakınız.

İ B N A L - ' A Z R A K
Hayatı, eserleri ve kaynakları

Ahmet SAVRAN, PH. D.

A — Hayatı :

Tarihi bir eserin değeri, yazarın karakterine, sosyal hayattaki yerine, öğrenimine, faaliyetlerine, kaynak olarak başvurduğu kitap ve kişilere ve eserini kaleme aldığı ülkeye bağlı olduğu bir gerçektir. İşte tarihçi İbn al-'Azrak'ı bu tür yaşantı açısından ele alarak onun hayatını ve eserlerini vermeye çalışacağız.

Artuk oğulları tarihçisi olarak bilinen İbn al-'Azrak'ın adını bize bildiren eserler sadece İbn Hāllikān'ın VAFAYĀT AL-A'YĀN (1) ile Bodleian kütüphanesinde Marsh 333 de kayıtlı yazarı belli olmayan yazmadır (2). Bu son eserin yazarı İbn al-'Azrak'dan aktarmalar yapmış ve onun tüm adını «Ahmed b. Yūsuf b. 'Alī İbn al-'Azrak, Tārīḥ Mayyāfārīḳin ve Āmid'in sahibi» olarak vermiştir (3). İbn Hāllikān da bazı kişilerin hayatlarını anlatırken bu tarihçiden yararlanmış ve adını zikretmiştir. Bu ikisinin ötesinde yazarın hayatı ve eserleri ile ilgili bilgileri kendi kitabı olan «Tārīḥ Mayyāfārīḳin va Āmid» den toplayabilmekteyiz.

İbn al-'Azrak, kendi ifadesine göre, 510 H. (1116) yılının Şev-

-
- (1) *Kitāb Vafayāt al-A'yān*, (Arapçadan İngilizceye çeviren Bn mac Guckin de Slane, Paris 1842) c. 1, s. 158.
  - (2) Bodleian Libr. Cat. 1, No. 945, Oxford. Bu yazma tarafımızdan eleştirilmektedir.
  - (3) Marsh 333, varak 71a.

val ayında Mayyāfārikin (Silvan) da doğmuştur (4). Eserinde babasından fazla söz etmez, ancak kendi açıklamasına göre onun 536 larda sağ olduğu bilinmektedir. Bu arada dedesinin görevi hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre devrin idareci sınıfı bir aileden geldiği anlaşılıyor, çünkü 478 H. (1086) de Sultan Melik Şah'ın kumandanlarından İbn Cahîr Mayyāfārikin'i Mervan oğullarından aldığı sıralarda dedesinin Hısn-Kayfā (Hasankeyf) nazırlığında bulunduğunu (5), daha sonra Erzen valiliğine atandığını (6), hatta Diyarbakır bölgesinin idarecisi olup İbn Cahîr'in yerine atanan 'Abū 'Alī al-Balhī'nin değiştirilmesi için Mayyāfārikin halkı tarafından Sultana gönderilen temsilcilerden birisi olduğunu (7) söylemesi bize böyle bir aileden geldiği kanatını verir. Ancak milliyeti hakkında ne kendisi nede başka kaynaklar bilgi verir.

Mardin Artuklu kolunun kurucusu Nacm al-Dīn İl-Ġāzi döneminde doğan ve onun oğlu Timurtaş ve torunu Alpı yönetiminde yaşayan İbn al-'Azrak, tarihi bir düzen içinde tertiplelediği eserinde, Irak, Suriye ve Doğu Anadolunun çeşitli şehirlerine yaptığı gezileri, görevlerini, tanıştığı önemli kişileri ve tanık olduğu olayları ayrıntılı olarak anlatır. Bu arada kendi yaşantısı ile ilgili bilgileri yeri geldikçe zikretmektedir. Buna göre İbn al-'Azrak 524 H. (1135) de çalışmak için Mayyāfārikin'den Mardin'e gider ve böylece 19 yaşında iken Timurtaş'ın idaresinde ilk halk hizmetine katılmıştır. Hayatının bundan sonraki seyrini eserinin çeşitli yerlerinde veren İbn al-'Azrak, Mardin'den sonra ilk yolculuğunu 531-32 H. (1137-38) de al-Cazir'e ve Musul'a yapar, hatta Musul'da Atabeg Zengi'yi gördüğünü ve üç gün kaldıktan sonra Mayyāfārikin'a döndüğünü söyler (8). Bir yıl sonra, 533 H. (1134) de, Āmid'de bulunan İbn al-'Azrak aynı yılın sonlarına doğru ilk kez Bağdad yolculuğuna çıkar ve 534 de kente ulaşan yazar Bağdad'ta kaldığı altı aylık

(4) Tārīh Mayyāfārikin va Āmid, yazma Br. Museum Or. 5803, varak 160a.

(5) Yazma Or 5803, varak 149a.

(6) Aynı yazma 151 a, aynı eserin Or. 6310 yazması varak 76 b.

(7) Or. 5803, varak 150 a-b.

(8) İbn al-'Azraq, A Critical edition of the Artuqid section in Tārīh Mayyāfāriqin wa Āmid, edited by Ahmet SAVRAN, St. Andrews 1975, Text A, s. 33,36 (Bu eser doktora tezi olarak hazırlanmış ve henüz basılmamıştır).

sürede, 533 de Kara-Sunkur tarafından Sultan Mesud'a baskı yapılarak Kamāl al-Dīn Muhammad b. al-Husayn'ın (9) yerine vezirliğe getirilen Hoca 'Izz al-Mulk'un Halife al-Muktafi'ye biatını görmüş ve hatta Bab al-Hucra'ya giderek Sultan Mesud'un Halife al-Muktafi'nin kızı, Halifenin de Sultanın kız kardeşi Fâtıma ile olan evlenme törenlerinde hazır bulunmuştur. Ayrıca Kādı al-Kudāt al-Zaynabî, hazinedar Kamāl al-Dīn ve Vezir Şaraf al-Dīn 'Alî b. Tırād'ın Sultan adına Halifenin kızına düğün olduklarını belirtir (10). İbn al-'Azrak, bu ziyareti esnasında, kitabında adlarını verdiği hocalardan çeşitli dersler almış, İmâm 'Abû Hanîfe ve Salman al-Fârisî gibi meşhur kimselerin türbelerini de ziyaret etmiştir. Bu arada, Sultan Mesud'a karşı savaş açan Halife al-Mustarşid'in yanında bulunan al-Sa'îd Mu'ayyid al-Dīn 'Abû 'Abdullah Muhammad İbn al-'Anbârî'yi görür ve ondan Halifenin ayaklanmasının nedeni hakkında ayrıntılı bilgiler alır (11). Böylece içinde yaşadığı dönemin olaylarını doğrudan doğruya vermesi yanında, onları görmüş ve bizzat iştirak etmiş kimselerin ağızlarından aktarmak suretiyle bizim daha sağlıklı haberleri öğrenmemizi sağlamıştır. İlk ziyaretini bu şekilde tamamlayan İbn al-'Azrak 535 H. (1141) yılı Muharreminde tekrar Mayyâfârikîn'a döner. Yazar bundan sonraki iki yılda, 536-37, Âmid ve Musul'da bulduktan sonra Husâm al-Dīn Timurtaş'ın, kardeşi Şams al-Davla Süleyman'ın ölümü üzerine, 538 H. (1144) de Mayyâfârikîn'i idaresine aldığında Mardin'de bulunmuş ve 542 de para basacak olan efendisi Timurtaş için Ma'den'e bakır almaya gitmiştir (12).

543 H. (1149) yılında Mayyâfârikîn dışındaki vakıfların müfettişlik görevini elinde bulunduran yazar bir yıl sonra, 544 de, Timurtaş adına Musul'da demir satmaya başladığı sırada, şehir meydanında, Kadı Kamāl al-Dīn al-Şahrazûrî ve kardeşi Tâc al-Dīn'in Ata beg Zengi'nin oğlu Kutb al-Dīn al-Mavdûd tarafından tutsaklıktan kurtarılma törenlerine tanık olur ve bunu eserinde oldukça ayrıntılı olarak işler. Kamāl al-Dīn'e Ca'ber Kalesi kuşatmasında Atabeg Zengi'nin şehit edilmesini sorar ve söylediklerini

-
- (9) Abû al-'Izz Tâhir b. Muhammad al-Barûcirdî, İbn al-'Asîr, *al-Kâmil fî al-Târîh*, Kahire 1929-38, c. 9, s. 63.
(10) *al-Kâmil*, c. 8, s. 363. Yazma Or. 6310 varak 99 b, İbn al-'Azrak, (tez) Text A. s. 37-38.
(11) İbn al-'Azrak, (tez), Text A. s. 19-37.
(12) Aynı eser, Text A. s. 40-41,51. Text B. s. 26.

kendi ağzından aktararak anlatır. Aynı yılın sonlarına doğru Timurtaş'ın Dārā kuşatmasında onun karargahında bulunan yazar şehir düşünceye kadar orada kalmıştır (13).

546 H. (1152) yılına kadar Musul'da kalan İbn al-'Azrak 'Ahlâṭ yolu ile Mayyāfāriḫin'a dönmüş ve aynı yıl içinde ikinci kez Bağdad'a giden Yazar, Kuṭb al-Dīn 'Abbādī'nın (14) vaazlarında bulunmuş ve bu sırada kışı geçirmek için Bağdad'a gelen Irak Selçuklu Sultanı Mesud'u görmüş, onun gelişi ve ölümü hakkında şöyle der : «546 yılında Sultan Mesud Bağdad'a geldi. Bütün kış orada kaldı. Ben onu Bağdad'ta bu yıl gördüm ve (Onun) filini, papağanını ve maymununu gördüm. (sonra) Sultan Hamazān'a gitti. 547 yılının Camādi al-'Avval ayında hastalandı ve Camādi al-Āhir'in onbirine kadar yaşadı, Hamazān kapısında öldü, ve (cesedi) Isfahan'a götürüldü. Ben (aynı) yılın Racab ayının ilk gününe kadar Bağdad'ta kaldım, (sonra) Mayyāfāriḫin'a gitmek üzere yola çıktım, Takrit'e geldiğimizde Sultanın ölüm haberi geldi, halk telaşe kapıldı ve biz Musul'a gittik» (15).

548 H. (1154) yılında İbn al-'Azrak'ın Tiflis seyahatına çıktığını ve uzun bir müddet Gürcü ve Abhazların Kıralı Dimitrus'un sarayında kaldığını görürüz. Yazar, bu ziyareti esnasında Kıralın Alan ve Derbend yolu ile Abhaz'a kadar uzanan yetmiş günlük bir yurt içi gezisine katılır. Hatta bir ara, 515 H. (1121) yılında Kıral David ve oğlu Dimitrus tarafından Bāzvi dağının eteğinde ğafil avlanarak bozğuna uğratılan İl-Ġāzi'nin askerlerinden birinin tutsak bulunduğu Abhaz'daki bir kaleye geldiklerinde Kıral kendisine: «Bu kalede İl-Ġāzi'nin askerlerinden bir adam tutsak bulunmaktadır, yarın git onu gör, nereden olduğunu sor» der. Fakat bir ayaklanma haberinin gelmesi üzerine kıralın o gece oradan ayrılması yazarın bu tutsağı görmesini engellemiştir (16).

İbn al-'Azrak, Kıral Dimitrus'un Tiflis'de yerleşik müslümanları yararına çıkardığı yasaları, kıralın onlara olan iyilik severli-

---

(13) İbn al-'Azrak, (tez), Text A, s. 54,58,59.

(14) al-Muzaffar b. 'Ardaşir, 541 H. de Sultan Sancar tarafından Halifeye gönderilmiştir. 546 da Halife al-Muḫtafi tarafından da Sultan Muhammad b. Mahmud'a gönderildiğinde Hūzistan'da ölmüştür. *al-Kāmīl*, c. 9, s. 16,30.

(15) İbn al-'Azrak, (tez) Text A, s. 61-62.

(16) İbn al-'Azrak, (tez) Text A, s. 6.

ğini ve kentin müslüman kesiminde domuz kesilip satılmaması, kendi adlarına para basmaları, sultan ve halife adlarına hutbe okutmak gibi müslümanların ileri sürdüğü koşulları bizzat gördüğünü ve hatta kıraldan görülen böyle bir saygıyı onların Bağdad'ta bile bulamayacaklarını belirtir, ayrıca kıralın iyiliklerinden söz ederken onun bir cuma günü camiye geldiğini ve namaz sonu cami hayrına 200 dinar bıraktığını da kaydeder. İbn al-'Azrak, Kıral Dimutrus'la birlikte olan gezilerinde Derbend'e doğru yaklaştıklarında, 548 H. (1154) Zil'Ka'de'nin ikinci perşembe günü ölen Timurtaş'ın ölüm haberini işitir ve şöyle der : «549 yılı Muharrem'in 4 üncü günü idi. Kıral beni çağırdı ve : Efendin Husâm al-Dîn Timurtaş öldü, dedi ve haber bana bu zaman ulaştı» (17). Derbend'e vardıklarında yazar, Arapça konuşan kişilerle karşılaşır, uzun tartışmalı konuşmalardan sonra onların Emevi soyundan olduklarını ve Hüseyin'in öldürülmesinden dolayı atalarının Muhtâr b. 'Abi 'ubayd al-Sakafî'den kaçıp buraya geldiklerini anlar (18).

İbn al-'Azrak'ın bu uzun Gürcistan ziyareti 549 H. yılında sona erer ve Anadolu yolu ile 'Ahlât'a doğru yola çıkar, Sivas'a geldiğinde Sivas emiri Nizâm al-Dîn Yağı-Basan (Siyan) b. Danişmand ile görüşür, kalması için Emir'in kendisine ısrar ettiğini ve bunu kabul etmediğini söyler. Aynı yılın 13 Camaziyel'evvel ayında 'Ahlât'a ulaşan İbn al-'Azrak bir kaç gün burada kaldıktan sonra Erciş, Berkeri, Nişabur, Katvar, Hovayy (Hoy), Merend, Tebriz ve Zencan yolları ile Rey'e gider, fakat onun bu gezisi uzun sürmemiştir. al-Kisâi' (19) ve 'Abû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammad b. al-Hasan'ın türbelerini ziyaret ettikten sonra aynı yıl ve aynı yollarla Mayyâfârîkin'a dönmüştür (20).

558 H. (1163) de Sultan Arslanşah, Şah Ermen (Naşır al-Dîn Sokman II), Şams al-Dîn İldeniz ve Erzen beyi Fahr al-Din'in birleşik ordularının Gürcüleri yenmeleri üzerine İbn al-'Azrak'ı tekrar 'Ahlât'da görürüz. Yazar, yoksullara dağıtılmak üzere üçyüz

(17) Aynı eser, Text A, s. 66-67.

(18) Yazma Or. 5803 varak 64 a-b.

(19) 'Abû al-Hsan b. 'Alî b. Hamza b. 'Abdullâh b. Bahmân b. Fayrûz soyadı al-Kisâi' dir. Hârûn al-Raşid'in oğlu al-'Amîn'in öğretmeni idi. 189 H. (804-5) de Rey'de öldü. Buraya Hârûn al-Raşid'in beraberinde gelmişti. İbn Hallikân, c. 2, s. 237.

(20) İbn al-'Azrak, (tez) Tekt A, s. 80-81; *Wafayât al-A'yân*, c. 2, s. 237.

öküzün kurban edilerek kutlanan bu zafer şölenini tarihinde ince-likle işler (21). Dört yıl sonra, 562 H. (1163) de, Mayyâfârîkîn'deki vakıfların müfettişliğine atanan İbn al-'Azrak bir yıl sonra, 563 de, Urfa, Manbic, Halep, Hama, Humus yolları ile Dımeşk'a gider ve Kâdı al-Kūdât Kamâl al-Dîn ibn al-Şahrazürî ile görüşür, Kadı onu Şamdaki vakıfların nazırlığına atar. Burada bulunduğu sırada Suriye'de kuşluk vakti vuku bulan ve Bealbek, Halep, Hama, Humus, Antakya, Diyarbakır ve hatta Azerbaycan'a kadar yayılıp büyük zararlara yol açan bir sarsıntının Dımeşk'ta yalnız bir kişi- nin ölümüne sebep olduğunu zikreder ve yine Dımeşk'ta bulundu-ğu sıralarda, 566 H. (1170) yılının Rabiul'ahar ayında Şams al-davla Tûran Şah'ın, Mısır'da bulunan kardeşi Salâh al-Dîn 'Ayyûbî'nin isteği üzerine, içinde kadın ve çocukların da bulunduğu yetmişbin develik bir kervanla Dımeşk'tan Mısır'a hareketine tanık olur, dün- yada eşi görülmemiş olarak nitelediği bu kervanın güvenlik içinde Mısır'a ulaştığını ve Salâh al-Dîn'in onları karşıladığını yazar (22).

568 H. (1172) de üçüncü kez Bağdad'ta bulunduğunu zikreden İbn al-Azrak 571 H. (1175) yılında Türk kuvvetlerinin gürcülere karşı kazandığı ikinci zafer üzerine tekrar 'Ahlât'a gelir, fakat vezir al-Muvaffîk'in ölümünden dolayı Şah Ermen Sokman II'nin büyük bir yas tuttuğunu hatta bu nedenle şehrin pazarlarını üç gün kapattığını belirtir, bundan da yazarın 'Ahlât'ı bu kez bayram havası içinde görmediği anlaşılıyor.

Bu, Ahlat ziyareti yazarın eserinde zikrettiği son seyahatidir. 572 H. (1177) yılına kadar olan olayları içine alan tarihinin baş ve son kısımlarının yok olması, gerek yazarın ölüm tarihini tes- bit etmek ve gerekse eserin yazılma ve kopye edilme tarihlerini kesinlikle belirtmekten bizi yoksun bırakmıştır. Bununla beraber Dublin'de Chester Beatty'de bulunan Gazâlî'nin İhyâ 'Ulüm al-Dîn (23) yazmasının sonunda bizzat İbn al-îAzrak tarafından ya- zılan bir notta, yazar bu eseri iki kez okuduğunu ve sonuncusunu 26 Safar 577 H. de okuyup kendisi için kopye ettiğini söyler. Buna göre yazarın 577 lerde hala sağ olduğu anlaşılıyor.

---

(21) İbn al-'Azrak, Text A, s. 103,104.

(22) Aynı eser, Text A, s. 135.

(23) Arberry, Arthus John, *A hand list of the Arabic MSS (the Chester Beatty Library)*, Dublin 1956, c. 2, s. 56. Yazma No. 3376, varak 223 a.

B — Eserleri :

Bu gün elimizde yazarın «Tārīh Mayyāfārīkīn va Āmid» adlı eserinin son bölümünün iki yazması vardır. Bunlar da British Museum'da Or. 6310 ve Or. 5803 de kayıtlı bulunmaktadır. Birincisi bu son bölümün özeti niteliğinde olup 560 H. de yazılmışa benziyor. İkincisi ise (5803), birincisinin genişletilmiş hali olup yazarın ifadesinden anlaşıldığına göre, 572 H. de yazılmıştır. Yazarın bu geniş yazmadaki kayıtlarına göre «Tārīh Mayyāfārīkīn va Āmid» in en az üç bölümü olması gerekir. Bunlardan birincisinin yaratılıştan Hz. Muhammed'e kadar olan dönemi, ikincisinin de yalnız peygamber dönemine ait olduğu anlaşılıyor. Bugün elimizde bulunan üçüncüsü ise halifelerden kendi zamanına kadar olan devreyi içine almaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, her iki yazmanın baş ve son kısımlarının yok oluşu eser hakkında edineceğimiz daha bazı bilgilerden bizi mahrum bırakmıştır.

Geniş yazmadan açıkça anlaşıldığına göre İbn al-'Azrak bu eserini hazırlarken Artuklular dönemine kadar olan devre için kitabında adlarını verdiği kaynak eserlerden yararlanmış ve bir çok ravilerden de söz etmektedir, ayrıca eserinin bir yerinde, verdiği bütün bilgileri mutlaka bir kaynağa dayandırdığını ve kaynakta bulunmayan hiç bir şeyi yazmadığını şu cümleleriyle ifade eder :

أما ما ذكره من غير ما ذكره في كتابي...
أما ما ذكره من غير ما ذكره في كتابي...
(24)

Gerek bu satırlar ve gerekse ileride verilecek kaynaklar yazarın çeşitli tarih, coğrafya ve tefsir kitapları okuduğunu gösteriyor, ancak yazar bu kaynaklardan yararlanırken cümleleri olduğu gibi aktarmamış sadece olayları almış ve kendi ifadesiyle anlatmıştır. Buna örnek olarak Tarihinde anlattığı İran Meliki Kubaz ve onun Diyarbakır, Mayyāfārīkīn fetihlerini verebiliriz. Yazar bu olayları «al-'Aḥbār al-Tıwāl» (25) dan almış ve kendisine özge bir anlatımla ifade etmiştir.

(24) Yazma Or. 5803, varak 61 a.

(25) 'Abū Hanīfah al-Dīnawarī, *Kitāb al-Aḥbār al-Tıwāl*, Neşr Ignace Kratchkovsky, Librairie of Imprimerie Ci-devant E.J. BRILL Leiden, 1912, s. 67-68; Yazma Or. 5803, varak 12 a-b.

İbn al-'Azrak, bu eserini kaleme alırken dört ana temele dayanmaktadır :

- a — Yazılı kayıtlar
- b — Sözlü (rivayetler)
- c — Görgü şahitleri
- d — Kendi izlenimleri

Eserinin Artuklular bölümüne kadar olan kısmını yukarıda verilen ilk üç temele dayandırır, kendi zamanı olan Artuklular bölümü ise kaynaklar açısından tamamiyle bağımsızdır, çünkü yazar, bu bölümde olaylara bizzat tanık olduğu veya tanık olanlardan aktardığı için verdiği bilgileri hiçbir yazılı kayıta dayandırmaz.

C — Kaynakları :

- 1 — 'AḤMAD İBN 'ABĪ ṬĀHİR ṬAYFŪR, KĪTĀB BAĞDĀD (26)
- 2 — AL- ŞĪMŞĀTĪ, 'KĪTĀB AL-MAVŞİL (27)

İbn al-'Azrak, Mayyāfāriḳ'in'in gelişmesini anlatırken bu konudaki bilgilere temel olarak «Kitab Bağdād»ı ve «Kitāb al-Maşıl»ı alır ve şöyle der :

كان قد قرأت اصل كتاب بعداد وابتدأ عمارها، وكيف شرع
المنصور في عمارتها على ما سنذكره في موضعه انشاء الله

(26)

Kitab بعداد جزء واحد وهو السادس من تاريخ بعداد
يتضمن سيره المؤلف . بدأ بحوادث سنة ٢٠٤ وحتى سنة
٢١٨ عني بسيرة الدكتور كرم من علماء شرفيات السويسريين
هي نسخة المحفوظ في دار الكتب البريطانية وهو ناقص بعض
نسخة بأخره . لبيسيك ١٩٠٨، ص ٣٨٢ . معجم الطبوعات

(27) Bu kitabın varlığı hakkında bir kayıta rastlayamadık

تعالى وقرأت كتاب الموصل الذي صنفه الشغاطي لهرف
الدولة مرواس بن العفدي الى سنة ما غارب اربعمائة
واربعمائه للمحرر واحصت ان اجمع كتابا وادكر فيه بعينه
سبا تاريخ . (28)

Yazar, Haşimi ailesi, Emevi soyu ve İmam Malik hakkında verdiği bilgileri de yine «Kitāb Bağdad»tan almıştır (29).

3 — KİTAB AL-TAŞ'İŞ

İbn al-'Azrak kitabında Mayyāfārīkīn'in kuruluşu ve adını nasıl aldığı konusunda ayrıntılı bilgi verir. Bu bilgileri o devirde Mayyāfārīkīn'de Malkīta kilisesinde bulunan süryanice «al-Taş'îş» den aldığını ve bir hıristiyanın onu Süryaniceden Arapçaya kendisi için çevirdiğini aşağıdaki parçada anlatır :

فيل ما ذكر في التفتيش الذي في سنة الملكة مافاريس وذلك
انه بلغني من جماعة من اهل بيعة الملكة ان بها كتابا يسمى
الكتاب يدور فيه ادعاء عمارة هذه المدينة والبيعة يا حتمب
بعض ان مقيما بها وسألته عن ذلك فذكر لي شيئا غير المقصود
فأخذت منه الكتاب المذكور واحضرت رجلا من النصارى يسمى
... فقرأ الكتاب بالخراسانية وفسره بالعربية . (30)

العربية والعربية ، يوسف اليان سركيس ، الجزء الأول بمصر

• ١٩٣٨

(28) Yazma Or. 5803 varak 7 a.

(29) Aynı yazma varak 61 a, 83 b, 95 a.

(30) Aynı yazma varak 7 b.

4 — AL- BALĀZŪRĪ, KĪTĀB FUTŪH AL-BULDĀN

Yazar, Kadisiye savaşının tasvirini bu kitaptan almış, buna dayanarak savaşın birinci, ikinci günlerinin adlarını, üçüncü ve, son geceye, de «Laylat al-Hārīr» dendiğini belirtir (31).

5 — 'ABŪ HANĪFAH İBN DĀVUD AL-DĪNAVARĪ, AL-'AĤBĀR AL-TIVĀL

İbn al-'Azrak, Bizansla İnan arasındaki savaşları ayrıntılı olarak anlatırken Mayyāfārīkīn'in Hz. Ömer zamanına kadar İnanla Bizans arasında nasıl el değıştirdiğini belirtir ve sonunda şöyle der : «'Abū Hanifah al-Dīnavarī'nin al-'Aĥbār al-Tivāl'ından okuduğum şey budur» (32).

6 — İBN KUTAYBA, °UYŪN AL-'AĤBĀR, KĪTĀB AL-MA°ĀRĪF

Yazar, Yazid b. Mu°āviya ve °Abd al-Malik b. Marvan hakkındaki bilgileri kaleme alırken bu eserlerden yararlanmışır (33).

7 — ŞA°LABĪ VE İBN °ABD AL- VĀHĪDĪ'NİN TEFSĪRLERĪ

İbn al-'Azrak, Haşimiler, özellikle Ali ve oğulları Hasan, Hüseyin, ile ilgili bilgilere destek olarak bu eserlere yer vermiştir (34).

8 — İBN HİLĀL AL- ŞĀBĪ'NİN TARĪHĪ

Buda Halife al-Kādīr hakkındaki haberler için kullanılmışır (35).

9 — AL-ŞŪLĪ ('ABŪ BAKR MUHAMMAD B. YAĤYĀ), KĪTĀB AL-'AVRĀK

İbn al-'Azrak, Halife al-Mutavakkil'in oğlu için yaptığı sünnet

---

(31) *Futūĥ al-Buldān*, Neşr Şalāĥ al-Dīn al-Munaccid, Kahire 1957, 2. Bölüm, s. 317, yazma Or. 5803 varak 2 a.

(32) *Kitāb al-'Aĥbār al-Tivāl*, s. 68, yazma Or. 5803 varak 12 a-b.

(33) Yazman Or. 5803 varak 22 a, 63 a, 72 a.

(34) Aynı yazma, varak 83 b, 84 a.

(35) Aynı yazma, varak 123 a.

düğünü şölenini o günedek İslamda görülmemiş bir şölen olduğunu bu kitaba dayanarak şöyle ifade eder :

قبل وما ذكره التولى في كتاب الاوردان قال : كانت دعوة

التوكل لما حتن وولده المعتر قد عملها في بركوره ( )

دعوة مشهوره وويل انه لم يعمل في الاسلام دعوة مثلها الا

ما تزوج المأمون بنت الحسن بن سهل ولم تكن مثل هذه .

(36)

10 — 'ABŪ AL- FARAC AL-ISFAHĀNĪ, KĪTĀB AL- 'AĠĀNĪ

Halife Yazid b. Mu'āviya'nın ölümünü ve alışkanlıklarını İbn al-'Azrak bu kitaptan aşağıdaki şekilde aktarır :

وما ذكره انوالعرج الهميهاسي في كتاب الاعاني : ان يزيد حكر

ويطير عرقص فوق علي برأسه فاندب عنقه فمات لارضى الله عنه

خلقه كان له بين المخازي مالا تدر ولا توضع ولم يأت في سي

امية المعنى منه واحده ولا اسبك منه لحرمان الله . (37)

11 — IBN ŞACARĪ'NİN TARİHİ

Halife al-Muktadir ile ilgili bir hikâyeyi yazar bu eserden alır:

(36) Aynı yazma, varak 100 a.

(37) Yazma Or. 5803 varak 61 a.

وقبل ما وراه ابن شجره في تاريخه انه اهدى المقتدر في سنة
ست وثلاثمائة نصف سمكه الاعلى الذي فيه العينان سمكه اكثر
من قائمه وزن بالرطل العراقي وكان وزنه سبعة الف وثلاثمائة
رطل وكان قد جف وكان يقال انه بقى في دار الخلفاء الى زمن
البياسبي و اخرج لهما نهب دار الخلافة . (38)

12 — °UBAYDULLAH B. HORDĀZBAH, KĪTĀB AL-MASĀLĪK
VA AL-MAMĀLĪK

İbn al-'Azraq, bu eseri de yer ve kent isimleri için kullanmıştır.

Tarihi bakımından çok değerli bilgiler veren İbn al-'Azraq dil yönünden ele alınacak olursa bazı eleştirilere maruz kalacaktır. Hernekadar kitabında, Bağdad'ta bulunduğu sırada, tanınmış kişilerden çeşitli dersler aldığını söylerse de Arapçada iyi bir öğrenime sahip olmadığı eserinden anlaşılmaktadır. Arapçası bölgesel konuşulan dilin etkisi altında kalmıştır. Onikinci asır Selçukluları döneminde yazı dilinin Arapça - Farsça olmasına rağmen yönetimdeki Türk halkının Türkçe konuştuğu bir gerçektir, özellikle yazarın idaresinde yaşadığı Artuk oğulları Türkmen beyliğinde Türkçenin yaygın olmadığı düşünülemez, ayrıca bölgede değişik lehçede, Arapça ve belki Farsçanın da konuşulduğu muhakkaktır. Yazarın, bu değişik dil karışımının etkisi altında kaldığı ve bu nedenle halk arasında, bugün Anadolu halkı arasında olduğu gibi, yazı dilinden farklı olarak söylenen bazı Türkçe adların (Taş - Daş, Arslan - Aslan) eserinde yer aldığı görülür Tekil, çoğul, müennes, müzekker gibi birçok dilbilgisi uygunsuzlukları yanında klasik Arapçaya ters düşen cümle yapılarına rastlanmaktadır. Eserinde gördüğümüz bu uygunsuzlukların bir kısmının kopye edene ait olabileceği gibi cümle yapısıyla ilgili uygunsuzluklar da yazarın kaleminden çıkmış olmalıdır.

(38) Aynı yazma Or. 5803 Varak 108a.

İbn al-'Azrak'ın tarihinden kendisinden sonra gelen bazı yazarlar aktarmalar yapmışlardır. Bunlardan İbn Hallikân «Vafayât al-A'yan»ında birçok kişilerin hayatını verirken İbn al-'Azrak'ın eserinden yararlanmış ve adını zikretmiştir. Yazarın adının tümünü veren Marsh 333 ün yazarı da, aşağı yukarı, kitabının üçte birini İbn al-'Azrak'ın eserinden aktararak doldurmuştur. İbn Tağribardi al-Atabeği «al-Nucüm al-Zâhira» (39) adlı kitabında Halife al-Râşid hakkında naklettiği hikâyeyi yazarın kitabından adını zikretmeksizin aynen aktarmıştır. Bunun gibi, Sıbt ibn al-Cavzî de «Mir'ât al-Zamân» (40) ın'da 516 H. yılı altında verdiği İl-Gâzî'nin Gürcü seferini hemen hemen «Târih Mayyâfârikin va Âmid» den almış, yazarın adını vermemiştir, ayrıca aynı yıl altında zikrettiği Cenze depreminde olduğu gibi yazarın eserinden alınmıştır.

Artuklular hakkında çok değerli bilgiler veren İbn al-'Azrak'ın eseri gerek tarihçi ve gerekse biyografi yazarları tarafından kullanılmakla beraber bunlardan hiçbirisi yazarın hayatı hakkında bilgi vermemiştir.

---

(39) Neşr, Mısır Kültür Bakanlığı, c. 5, s. 263.

(40) Neşr, James Richard Jewett, Chicago, 1907, c. 8, s. 62, 63.

KIYMETLİ MİNERALLER

Doç. Dr. Ahmet ACAR

Mineral:

Tabii yollarda oluşan ve bir kimya formülü ile gösterilen, katı arz kabuğunu ait, homojen, anorganik ve katı olan maddelerdir.

Bunlardan bazıları tabiatta az bulunur ve daha önemlisi, Sertlik, Yoğunluk, Parıltı, Saydamlık, Işıkkırma ve Renk gibi fiziki özelliklerine göre, halk arasında Mücevher Taşı adı ile anılarak değerlendirilir.

Başlıcaları:

ELMAS:

Saf karbondur (C). Regüler sisteminde kristallenir. Sertliği 10, özgül ağırlığı 3,52 dir. Bütün mineralerden serttir ve onları çizer. Renksiz, saydam, sarı, gri, kırmızı, mavi ve kara renklerde bulunur. 770 derece kül bırakmadan yanar ve CO₂ meydana getirir.

Ağırlık ölçüsü kırattır (1). Karbonado veya karbon adı verilen ince taneli sıkı yapılı kristallerden müteşekkil agregatlar ile ışınli yuvarlak agregat olan BOL veya BALLAS adlarındaki Elmaslar mücevher olarak kullanılmıya müsait olmadıklarından sondaj, taşcılık, ve camcılık gibi teknik işlerde kullanılır.

---

(1) Bir krat 0,2 gramdır. 10-20 krat ağırlığındaki Elmaslar iri taşlardan sayılırlar.

İşlenmemiş ve ham elmas adı verilen iri elmaslar özel fabrikalarda ve kendi tozları ile maksatlara göre yontularak ışıltımları yükseltir'ki bu yontulmuş, bilenmiş ve güzel görünüşte bir şekil verilmiş parıltılı elmaslara P I R L A N T A adı verilir.

D ü n y a ' d a b u g ü n b i l i n e n ö n e m l i P ı r l a n t a ' l a r :

1. — Culligan (İng. Kraliyet tacı). 9 iri, 95 küçük pırlanta olup, ham elmas halin 3106 krattır.
2. — Raca (318 krat) Borneo adasında Matran sultanına aittir.
3. — Büyük Moğol, (279 krat) İran Şahının hazinesinde olup, D e r y a y ı n u r adı ile bilinmektedir.
4. — Orlof, (194 krat) Rus hazinesindedir.
5. — Kohinor, (186 krat) İngiliz Kraliçesindedir.
6. — Rejan, (137 krat) Paris - Louvre müzesindedir.
7. — Fllorantin, (133 krat) Avusturyadan bir Amerikalıya satılmıştır.
8. — Güney yıldızı, (133 krat) Brezilyada Halfen adında bir zatın özel malıdır.
9. — Sah, (86 krat) İran Şahı Rus Çarına hediye etmiştir.
10. — Pigot (82 krat) Hindistanda Pigot kontunundur.
11. — Nassak, (80 krat) Zengin bir Amerikalının malıdır.
12. — Sansi, (53 krat) Bir Rus zengininde bulunmaktadır.
13. — Hop, (44 krat) Mavi renkli ve çok kıymetli ve aynı zamanda sahibine uğur getirmez diye adlandırılan bu Elmas bir İngiliz zenginindedir.
14. — Kutup yıldızı (40 krat).
15. — Paşa (40 krat) Mısır hazinesindedir

KUVARS :

Bileşimi SiO_2 dir. Heksagonal sisteminde kristalleşir. Sertliği 7, Özgül ağırlığı 2.6 dır. Püskürük, Tortul ve Metamorfik taşların

bileşiminde önemli yer işgal eder. Bu taşların dağılmaları sonucunda, kuvars kum yatakları meydana gelir.

Cam, ateşe ve asitlere dayanıklı aletler, Optik ve Fizik aletleri yapımı ile Kimya Endüstrisinde kullanılır.

Mücevher taşı olarak kullanılan çeşitleri :

1. — Fenokristalin kuvarlar (Kristalli oldukları belli olanlar):

N e c e f T a ş ı (Dağ kristali),

Renksiz, saydam veya saf bir kuvardır. Camsı kuvarsta denilir.

D u m a n l ı K u v a r s (Morion),

Koyu duman renginde yarı saydam bir kuvardır. Isıtılınca 300 derecede rengini kaybederek aydınlaşır.

Bileme, cilalama, mektup açacakları ve vazolar yapımı için bilhassa önemlidir.

S i t r i n :

Kuvarın sarı renkli olan bir çeşididir.

A m e t i s t :

Mor veya menekşe renginde bir kuvardır. Renginin, bileşimine az miktarda giren manganezden ileri geldiği sanılmaktadır. Isıtılınca 300 derecede rengi değişir, 500 derecede tamamen renksizleşir. Vazo, Büst gibi ziynet eşyaları için kullanılan kuvarın bu çeşidine halk arasında nazar boncuğuda denilmektedir.

K e d i g ö z ü :

Sarı, yeşilimsi ve gri renklerde veya yarı saydam bir kuvardır. İçinde birbirine paralel ve sayısı pek çok olan Asbest (Amyant) lifleri vardır. Yontulup işlendiği zaman Kedi gözüne benzeyen bir durum alır. Bilhassa gerdanlık, yüzükkaşı ve iğne gibi ziynet eşyaları yapılır.

K a p l a n g ö z ü :

Altın sarısı veya esmer renkli, ince damarlı ve telsel yapıda bir kuvardır. İşlenip parlattıkça ipek ışıldamı verir. Yukardaki gibi

ziynet eşyasında kullanılan bu kuvars çeşidinin **K r o k i d o - l i t** (2) liflerini ihtiva eden çeşidine **Ş a h ı n g ö z ü** adı verilir.

P e m b e k u v a r s (Gül kuvars) :

Pembe renkli bir kuvarstır. Renginin organik veya anorganik maddelerdenmi meydana geldiği henüz anlaşılamamıştır.

S a f i r k u v a r s :

Mavi renkli bir kuvarstır. Renginin içinde bulunan krokidolit zerrelereinden ileri geldiği bilinmektedir.

P r a s e m :

Aktinolit (3) iğnecikleri ihtiva eden yeşil renkli bir kuvarstır.

2.— Kriptokristalin kuvarslar (Kristalli oldukları belli olmayanlar) :

K a l s e d o n :

Açık renkli ışınal veya telsel yapıda bir kuvarstır. Üzüm salkımları veya böbrekler şeklinde külteler üzerinde kabuklar halinde görülür. Bilhassa mozaik işlerinde kullanılır. Beyaz renklisine **B a l g a m i**, kırmızı renklisine **S ü l e y m a n i** ve **K o r n a l i n** denir.

H e l y o t r o p :

Koyu yeşil renklidir. Demiroksidin tesiri ile üzerinde kan damarlarına benzeyen ufak kırmızı lekeler bulunur ve bu yüzden **K a n t a ş** 'da denilir. Eğer kırmızılık fazla ise o takdirde **A r a k a n** adını alır.

K a r n e o l :

Soluk kırmızı veya kan kırmızısı renginde bir Kalsedon çeşididir.

-
- (2) Krokidolit, Mavimsi veya yeşilimsi renkte ve asbeste benzeyen bir Hornblent çeşididir.
  - (3) Aktinolit, Şua taşı da denilen bu mineral Amfibol grubundandır. Tremolite benzer, yalnız bileşiminde fazlaca (FeO) vardır. Zeytin yeşili veya koyu yeşil renktedir. (Acar, A. : Mineraloji ve Petrografi, Ankara, 1974).

S a r d e r :

Karneola benzer, kestane kırmızısı rengindedir. Bunlar çok az bulunan taşlardır.

K r i z o p r a s :

Elma yeşili renginde bir kalsedon çeşididir. Renginin yeşilliği bileşimindeki Nikeloksitten ileri gelir. Isıtılacak olursa bu rengini kaybeder. Bilhassa mozaik işlerinde kullanılır.

A k i k (Agat) :

Değişik renklerde ve merkezleri bir olan kürelerden müteşekkil Kalsedon katmanlarından meydana gelir. Bunlar silisli ve erimiş madensel maddeleri havi suların fasılalı olarak kütle boşluklarında bıraktıkları silis ve diğer maddelerin çökeltilerinden meydana gelmektedir. Bilhassa püskürük kayaların boşluklarında görülen ve bu boşlukları dolduran Akik'ler, Bademlere benzediğinden Akik bademleri (Mandeliştayn) adını alırlar. Bu çökeltmeler genellikle kırmızı, sarı, beyaz ve siyah renklerde görülürler ve kenardan merkeze doğru çökeltme kalınlıkları artar. Kesitleri çok güzel görülür ve şekil itibari ile daire, elips veya oval şekillerindedirler.

O n i k s :

Daireleri düzgün, kalınca ve renkleri de beyaz ile siyah olan Akiklerdir.

J a s p :

Balmumu ışıldamalı, sarı, kırmızı, ve sincabî renkli, yani saydam olmıyan bir Kalsedon çeşididir. Genellikle püskürük külteler içersinde topaklar halindé bulunur. Yeşil renklisine P l a z m a , bu yeşil zemin üzerinde kırmızı lekeler olursa buna da H e l y o t r o p , ve siyah renklisine de L i d i t veya M i h e n k t a ş ı (Kuyumculukta önemlidir.) adları verilir.

O p a l :

Kuvarsın değişik oranlarda, su ihtiva eden bir çeşididir. Kalsedon gibi, üzüm salkımı, böbrekler ve kabuklar şeklinde

bulunur. Kolay kırılışlı, cam parıltılı ve sedfessel olup, süt beyazı, mor, yeşil, sarı, kırmızı ve turuncu renklerde bulunur.

Başlıca çeşitlerinden burada iki tanesi önemlidir :

1. — A s ı l o p a l ,

Kendisine mahsus ışıdamlar gösteren bir opaldır. Renk oyunu gösterir ve içine giren ışıkla beyaz, sarı, kırmızı, mavi ve yeşil renkler gösterir.

2. — A t e ş o p a l ,

Bu, üstteki gibi renk oyunu göstermez. Bileşiminde demiroksit vardır ve bundan dolayı da rengi esmer kırmızı veya kahverengidir. Simavın Karamanca köyü civarında bulunur ve Simav taşı adı ile ticarete sevk edilir.

Bunlardan başka kuvarsın bir çok çeşitleri olmakla beraber mücevher taşı olarak pek kullanılmazlar.

KORİNDON :

Bileşimi Al_2O_3 olup, Heksagonal sistemi de kristallenir. Sertliği 9, Özgül ağırlığı 4 dür. Kristalleri Romboeder ve altı köşeli pirizma veya piramitler şeklindedir. Mavi, gri, kahverengi, sarı, yeşil ve menekşe renklerindedir. Asitlerde erimez ve kıymetli mücevher taşlarındanır.

Mücevher taşı olarak bilinen önemli çeşitleri :

R u b i n (Kırmızı Yakut) :

Açık kırmızı ile koyu kırmızı arasında renk gösterir. Güvercin kanı kırmızısı olanı en makbulüdür. Isıtıldığı zaman kaybolan rengini soğuduğu zaman tekrar alır. Bu renginin kromdan ileri geldiği sanılmaktadır.

S a f i r (Gök Yakut) :

Açık maviden koyu maviye kadar bütün renk tonlarına hakimdir. Bu rengin bileşimindeki demir ve titandan ileri geldiği

bilinir. Isıtıldığı zaman rengi kaybolur, fakat soğuduğu zaman eski rengine dönemez.

Bunlardan başka mücevhercilikte önemi olan, sarı renkli Korindona *arktopazı*, yeşil renklilere *Şarküzüm- rütü* ve mor renkli olanlara da *Şarkameti* denilmektedir.

KANTAŞI :

Fe_2O_3 bileşiminde bulunan Hematitin bir çeşididir. Sıkı yapılı veya telseldir. Çelik grisi veya kırmızımsı renklerde bulunur. Kol düğmesi, gerdanlık, yüzük ve iğne gibi süs eşyası yapımında önemli olan Kantası'nın bilhassa ince telsel yapıda olanları mücevherciler tarafından altın ve gümüşün parlatılmasında kullanılır.

KRİZOBERİL :

Bileşimi $BeO.Al_2O_3$ olup rombik sisteminde kristalleşir. Kristalleri altı köşelidir. Sertliği 8,5, Özgül ağırlığı 3.7 dir. Zümrüt yeşili, gri veya sarımsı renklerde. Asitlerden müteessir olmaz. Ziyet taşı olarak kullanılan bu mineralin en önemli çeşidi Ural dağlarında çıkarılan *Aleksandrıt*'tir. Bunun önemli özelliği ise, gündüz ışığında yeşil, mum, lamba ve elektrik ışığında ise kırmızı bir renkte görülmesidir.

FIRUZE (Turkuaz, Türkis, Kallait) :

Bileşimi $Cu al_5.(PO_4)_4.(OH)_8.5 H_2O$. Triklin sisteminde kristalleşir. Rengi mavi ve bazanda yeşilimsi olur. Sertliği 5-6, özgül ağırlığı 2.7 dir. Kriptokristalin olarak taneler, yumrular ile böbreğimsi, kabuğumsu, topak ve konkresyonlar halinde bulunur. Üfleçte erimez ancak Hcl de erir.

Eskiden beri mücevher materyali olarak kullanılan bu mineral İran ve Mısırdan Türkiye yolu ile Avrupaya satıldığı için Turkuaz adını almıştır.

PIROP :

Granat çeşidi olan bu mineralin bileşimi $Mg_3Al_2(SiO_4)_3$ olup

bazanda bu bileşime Fe,Ca ve Cr, girmektedir. Küp sisteminde kristallenir. Sertliği 7,5, özgül ağırlığı ise 3,5 tur. Genellikle yuvarlak taneler halinde görülür ve rengi de kan kırmızısıdır.

ALMANDİN :

Bu da Granat grubuna girer. Bileşimi $Fe_3Al_2(SiO_4)_3$ olup, Küp sisteminde kristallenir. Sertliği 6.5-7.5, özgül ağırlığı 3.9-4.2 dir. Bunun da rengi kan kırmızısıdır.

GROSSÜLAR :

Üçüncü olarak granat grubuna giren bu mineralin bileşimi $Ca_3Al_2(SiO_4)_3$ tür. Küp sisteminde kristallenir. Sertliği 6,5, özgül ağırlığı 3.5 tur. Bu HCl de erir. Rengi yeşil, beyazyeşilimtrak, Balsarı, Turuncu, Kırmızı ve Esmerdir. Bunlardan Turuncu renkli olanına E s s o n i t denir.

Önemli bir kontak minerali olan GRANAT'ın bu başlıca üç çeşidi ziyet taşı olarak kullanılırlar.

TOPAS :

Andalusit grubundan olan bu mineralin bileşimi, $(F,OH)_2Al_2SiO_4$ olup, Rombik-Holoedri sınıfında kristallenir. Sertliği 8, özgül ağırlığı 3.5 tur. Kristalleri ekseri dik eksen yönünde kısa ve sekizgen pirizma şeklinde gelişir. Cam parıltılı saydam veya yarısaydam olur. Asitlerde erimiyen bu mineralin rengi deniz mavisi, sarı, sarı-kırmızısı ve yeşilimsidir. Saydam ve güzel görünümlü renkli olanlarına S a r ı y a k u t adiverilir.

VEZÜVYAN (İdokraz) :

Bileşimi $Ca_{10}Al_2(Mg,Fe)_2(OH)_2Si_6O_{24}$. Tetragonal - Holoedri sınıfında kristallenir.

Sertliği 6,5 özgül ağırlığı 3,5 tur. Yağlımsı ışıdamlı, rengi ise kahverengi, esmer, yeşil, sarı ve nadir olarakta mavi veya gül kırmızısıdır. Bu da tipik bir kontak mineral olup genellikle Granatın yanında bulunur.

BERİL :

$\text{Be}_3\text{Al}_2(\text{SiO}_3)_6$ bileşiminde ve ayrıca Na, F, Li, OH, vardır. Heksagonal sisteminde kristallenir. Kristalleri iri, altı köşeli ve prizma şeklindedir. Gevrek yapılı olup, sertliği 7,5-8, özgül ağırlığı 2.8 dir. Kırmızı, yeşil, mavimsi, koyu yeşil, sarımsı ve pembe renklerde bulunur. Asitten müteessir olmaz. Berilyum istihsalinde kullanılır. Ziyet taşı olan önemli çeşitleri :

1. — Z ü m r ü t :

Zümrüt yeşili rengindedir. Bu renk Cr_2O_3 ten ileri gelir. HCl de erimez. Urai dağlarında Mikaşist ve kalsit damarları arasında çok güzel kristalleri bulunur.

2. — A k v a m a r i n :

Deniz mavisi renginde bir Berildir. İrlanda ile Güney Amerika'daki Namip çölünde kristalleri bulunmaktadır.

KORDİYERİT :

Bileşimi $\text{Mg}_2\text{Al}_3\text{Si}_5\text{O}_{18}$ olup ayrıca, Fe ve H_2O da bulunur. Rombik-Holoedriktir. Yapısı gevrek, sertliği 7-7,5, özgül ağırlığı 2,5 tur. Mavi, Menekşe mavisi, gri, sarımsı ,esmerimsi renklerde dir. Seylan adasında çakıl'lar halinde bulunmaktadır.

AKTİNOLİT (Şua taşı) :

$\text{Ca}_2(\text{Mg,Fe})_5\text{Si}_8\text{O}_{22}(\text{OH})_2$ bileşiminde olup rengi zeytin yeşili veya koyu yeşildir. Monoklin sisteminde kristallenir. Kristalleri uzun prizma halindedir. Sertliği 5-5,5, özgül ağırlığı 2,8-3.3 tür. Bazan ışınal şekilleri de bulunan bu mineralin yoğun, beyaz, yeşilimtrak renkli ve genellikle amorf külteler halinde görülen bir çeşidine Türkçede Y e ş i m (Jat, Nefrit) denir. Mineralin çekiç darbesine karşı olan sağlamlığı kendisini teşkil eden mikroskopik liflerin kumaş gibi sıkca dokunmuş olmasından ileri gelir. Çinde bulunan beyaz renklileri de ziyet taşı olarak kullanılır.

TURMALİN :

Borlu Alüminyum silikatlardan müteşekkildir (4). Heksagonal sisteminde kristallenen mineral, üç, altı ve dokuz köşeli uzunlamasına gelişmiş prizmalar halinde görülür. Arz kabuğunda oldukça bol olan bu mineral kontak yolla oluşan tipik bir kontak mineralidir. Sertliği 7, özgül ağırlığı 3.2 dir. Yapısı gevrek olduğu için kristallerinde çatlaklar görmek mümkündür. Ziyet taşı olarak kullanılan önemli çeşitleri :

1. — Aydın ve kırmızımsı veya yeşilimsi renkliler, Achroit (Akroit)
2. — Mavi renklisi, İndigolit
3. — Esmer kırmızımsı renklisi, Dravit
4. — Koyu ve kara renklisi, Schörl (Şörl)
5. — Kırmızı veya pembe renklisi, Rubellit olarak görülmektedirler.

Bu renkleri veren maddeler, Demir, Manganez, Krom, Lityum ve Magnezyum bileşikleridir. Bütün bu Turmalin çeşitleri yüzük taşları, gerdanlıklar ve bilezikler için önem taşır.

ORTOKLAS :

Bileşimi $K Al Si_3 O_8$, Sertliği 6, özgül ağırlığı 2,5, rengi kırmızımsız pembe veya beyazımsıdır. Monoklin sisteminde kristallenen bu minerali en iyi kaolen meydana getirir. Porselen, emaye yapımında ve cam fabrikalarında kullanıldığı gibi, tarım yönünden de önemlidir.

Ziyet taşı olarak kullanılan çeşitleri :

1. — Adular,

Cam gibi, saf ve aydın (saydam) dir. Sıcak sularda oluşur.

---

(4) Genel formülü için Acar, A. : Mineraloji ve Petroğrafi (Ders kitabı) S. 118, Ankara, 1974. Adlı esere bakınız.

2. — Aytası,

Mavimsi gri renkli ve güzel parlatılabilen bir Ortaklas olup, bilhassa İsveç ve Seylan adasında bulunur.

ALBATR :

Beyaz yeşilimtrak, sarımtrak renkli yarı saydam ve bazan da damarlı ve çok güzel cilâ kabul eden bir taş olup, kalkerli suların çökeltisi ve de kalsitin bir çeşididir.

İçinde renkli daireler şeklinde damarlar bulunan çeşidine ONİKS MERMERİ denir. Kaplama ve süs taşı olarak kullanıldığı gibi Heykel, Vazo, Biblo, Hokka takımı vs. yapılır.

Demir oksit tesiri ile kırmızı damarlar ihtiva eden Kırşehir Albatrisına TERME TAŞI denir. İnce, paralel ve sarı damarlı olan Avanos Albatrisı ise beyaz ve yeşilimtrak renklidir. (Oniks mermeri cinsinden ve çok güzeldir.)

PENDİK veya BEKTAŞI TAŞI denilen ise yeşil renkli olan Hacıbektaş Albatrisıdır.

Bütün bu taşlar Kalker Albatrisıdır. Bundan başka JİPS ALBATRISI' da vardır ki, bu taş Jipsin sıkı yapılı bir çeşidi olup, mermerimsi kalker andıran, sert olmıyan ve tırnakla çizilebilen ve ayrıca HCl'den müteessir olmıyan bir taştır. Bu taş da ucuz ve fakat güzel süs eşyaları yapımında kullanılır.

ERZURUM TAŞI (Kara kehlibar) :

Kara renkli yoğun ve homojen bir Linyit'tir. Bu kömürün yüksek basınç sonucu aldığı bir şekildir. Kolay işlenir ve iyi cilâ kabul eder, bu yönden tesbih, ağızlık, kolye ve yüzük taşı v.s. gibi eşya yapımında kullanılır. Sarı kehlibar gibi sürtmekle hafif elektriklenir ve çekici kuvvet kazanır ki bunun için Kara kehlibar adı verilmiştir. Jeoloji literatüründe gagat veya jet adı da verilir.

Erzurum'un Oltu kazası yakınında marn ve killerden müteşekkil Kretase filizi içersinden çıkarılmaktadır.

KEHLİBAR (Süksen) :

$C_{10}H_{16}O$ bileşimindedir. Sertliği 2 - 2,5 özgül ağırlığı 1 - 1,5 tur. Fosilleşmiş bir reçine olan bu Kehlibar sarı, yeşil veya esmer renklerde bulunur. Sürmekle ufak parçaları çekecek kadar elektriklenir.

İçinde bazan ufak sinek veya böcek gibi eski çağlarda yaşayan hayvancıkları da ihtiva eden bu Hehlibar en çok Baltık kıyısında ve Könisberg şehri civarında çakıl halinde bulunmaktadır.

K A Y N A K L A R

- ACAR, A. : Mineraloji ve Petrografi, Ankara, 1974.
- BERRY, L. G. - MASON, B. : Mineraloji, San Fransisco, California, 1959.
- BİRAND, Ş. A. : Mineraloji dersleri. Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi yayınlar. İstanbul, 1957.
- CHAMBERS : Mineralogical Dictionary. London and Edinburgh, 1964.
- HOLMES, A. : Principles of Physical Geology. London and Edinburg, 1965
- READ, H. H. : Elements of Mineralogy. London, 1962.
- SAYAR, M. : Mineraoloji ve Jeoloji, İstanbul, 1949.
- WAHLSTROM. E. E. : Petrographic Mineralogy, New York and London. 1960.

ARPAÇAY BARAJ SAHASI VE YAKIN ÇEVRESİ FİZİKİ COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI

Dr. Ahmet NİŞANCI

1. Araştırma Sahasının Tanıtılması :

a) Giriş:

1974 yılı başlarında Arpaçay Nehri (Aras Nehrinin kolu) üzerinde Sovyetler Birliği ile ortaklaşa bir baraj inşaatı konusunda anlaşma yapıldığı biliniyordu. Yurdumuzun en doğusunda, Kars ili sınırları içinde, Sovyetler Birliği ile, yaklaşık 20 km'lik bir sınır çizgisi üzerinde, sulama ve taşkın kontrolü gayesi ile yapılacağı belirtilen baraj sahası ve yakın çevresinde başlangıçta coğrafi ve arkeolojik araştırmalar yapılması kararlaştırılmıştı. Böylece coğrafi yönden memleketimizin çok küçük bir bölümünde yöre araştırmasını, yerinde yapılacak gözlemlerle sürdürürken, sahanın tabii şartları ve beşeri faaliyetlerini yakından tanımak mümkün olacaktı. Yine bu çalışmalarla baraj inşaatı ile ilgili problemler ve yörede meydana gelecek değişiklikler açıklıkla ortaya konulabilecek; baraj yapımından sonra da yörenin tabii ve kültürel gelişimleri konusunda tahminlerde bulunulabilecekti. Arkeolojik ve tarihi yönden de yörenin araştırmaya değer olduğu; «Ani Harabeleri»nin yörenin güneyinde bulunması ve diğer tarihi eserlerin de suların altında kalacağı düşünüldüğünde, anlaşılmaktadır.

Yukarıda belirtilen gayelerle yöreye, 1974-76 ilkbahar ve yaz aylarında Coğrafya ve Arkeoloji Bölümü elemanları tarafından kısa süreli de olsa (3-4 günlük) ilmi geziler yapılmıştır. İşte bu kısa makale, elde mevcut az sayıda kaynak ve yerinde yapılan gözlemlere dayanarak ele alınmış, Fiziki Coğrafya konusunda yöre-

nin özellikleri ana hatlarıyla belirtilmeğe çalışılmıştır. Aynı araştırma bölgesinin diğer coğrafi özelliklerinin de ilgili meslektaşlar tarafından ele alınacağı ümit edilmektedir.

b) Araştırma sahasının yeri ve sınırları :

Araştırmamıza konu teşkil eden Arpaçay baraj sahası Kars ilinin doğusunda, Sovyetler Birliği ile devlet sınırını teşkil eden Arpaçay nehri üzerinde bulunmaktadır. Bu nehir, Çıldır Gölü doğusunda Akbaba Dağı'nın (yaklaşık 3.000 m.) Sovyetler Birliği tarafından kaynağını alır. Bir süre orada aktıktan sonra, güneye doğru inerek, Gümrü (Leninakan) topraklarından geçerek sınır nehri halinde devam eder. Bu arada akış yönünde sağdan, Türk topraklarından, önce Karahan Çayını, sonra da Kars Çayını almaktadır. Kaynağını yine Akbaba Dağından alarak çeşitli tali kollarıyla sınıra yakın Türk topraklarını sulayan Karahan Çayının, Arpaçay nehrine döküldüğü yerde sınıra erişilmiş olmaktadır. Buradan itibaren Arpaçay nehri genel akış doğrultusu olan güney yönünde, Aras Nehrine kadar devlet sınırını teşkil etmektedir. Yine bu noktada, yani Karahan Çayının Arpaçay Nehriyle birleştiği yerde, baraj sahasının kuzey bölümlerine erişilmiş olmaktadır. Nehrin akış yönünde, yaklaşık 20 km. kadar güneyde, Ani Harebelerinin kuzeyinde, İrtibat Tepe (1.501 m.) denilen yerde baraj seddi inşaat alanı bulunmaktadır. Bu iki nokta arasında baraj sahasına su kazandıran ve kaynağını Türkiye'de alan önemli akarsular Kars Çayı ve Başgedikleri Çayı (Çorlu Dere) olmaktadır (Bkz. Şekil 1 ve 2). Su altında kalacak baraj sahasının ana doğrultusu NNE-SSW yönünde, arpaçay Nehri uzanış doğrultusunda olmakla beraber, kuzeyde Karahan Çayı ve orta bölümlerde de Kars Çayı vadi tabanı genişliklerinde, batı ve kuzeybatıya doğru girintiler teşkil etmektedir. Başka sözle Arpaçay Nehri vadi tabanı düzlükleri boyunca, baraj gölünün muhtemel azami su seviyesi olarak hesaplanmış bulunan yaklaşık 1455.0 m. eğrisi, Kars ve Karahan Çaylarına uygun körfezler şeklinde batıya doğru genişlemektedir. Buna karşılık, arazinin genel olarak kısa mesafede daha fazla eğim gösterdiği Sovyetler Birliği tarafında su altında kalacak alanlar daha mahdut bulunmaktadır. Bu sahada Arpaçay'a sağdan karışan iki önemli kol, Karahan ve Kars Çayları arasındaki alan yaklaşık 1450 - 1455 m. eğrisi ile, baraj inşasından sonra bir yarımada şeklinde belirecektir. Kabaca kuzey-güney yönünde be-

lirgin uzunluğa karşılık, baraj sahasının kaplayacağı alan, batı-doğu yönünde fazla bir genişliğe sahip olmayıp, en geniş yerinde beş kilometreyi pek geçememektedir. Böylece su altında kalacak göl alanı yaklaşık 42 km² (41.80 km²) olarak hesaplanmıştır. Baraj sahasının genişliğine oranla, oldukça fazla uzunluğu, yörenin Arpaçay Nehri akış doğrultusunda az bir eğime sahip olmasından ileri gelmektedir. Bu durumu kanıtlayan bir başka özellik, akarsuyun akış doğrultusunda pekçok menderesler (kıvrımlar) yaparak akışı ve yer yer ırmak adalarının teşekkülü olmaktadır. Baraj sahasının suları altında kalacak geniş, düzlük arazideki yerleşme merkezleri (köyler) sayısı, yukarıda değinilen genel topoğrafik durum nedeniyle, Türkiye tarafında daha fazladır. Bu köyler güneyden kuzeye doğru (Bkz. Şekil 2) :

1. Yalçınlar, 2. Yılanlı, 3. Büyük ve Küçük Aküzüm, 4. Büyük ve Küçük Pirveli, 5. Arslanhane (eski adı Astarhan), 6. Çetin Durak (eski adı Baş Şöregel), 7. Kalkankale (eski ismi Tikras) köyleridir.

Büyük ve Küçük Aküzüm ile Büyük ve Küçük Pirveli Kars Çayının iki tarafında kalmaktadır. Köy arazilerinden bazılarının tamamı, bazılarının da büyük bir bölümü sular altında kalmaktadır. Böylece araştırma sahamız, dar alanlı olarak baraj suları altında kalan kısımlarıyla belirtilmiş ve yeri haritada işaretlenmiş bulunmaktadır (Şekil 2). Ancak baraj sahası yakın çevresiyle birlikte araştırmamıza konu teşkil ettiğinden, geniş anlamda bu yöreyi de sınırlandırmak gerekir. Kabaca Kars ili sınırları içinde ve Arpaçay Kazasının doğuda Sovyetler Birliği sınırına komşu iki nahiyesi; Akyaka ve Başgedikler'in önemli bir bölümü aynı zamanda araştırma sahamızı meydana getirmektedir. Yukarıda da adı geçen Arpaçay, Karahan ve Kars Akarsularının birbirlerine en yakın oldukları geniş düzlükler araştırma sahamızın merkezi bölümünü meydana getirirken, çevreye doğru beliren yeryüzü kabartısı; dağlık ve tepelik alanlar bölgenin sınırlandırılmasında ana birimler olmaktadır. Bu yeryüzü kabartıları araştırma sahamızın dışında bulunsa da, uzantıları dağlık ve tepelik alanlar halinde yöreyi çepeçevre kuşatmaktadır. Gözlemlerimiz dışında, Sovyetler Birliği tarafından en önemli kabartıyı teşkil eden volkanik Alagöz Dağı (4094 m.) uzantıları aynı zamanda araştırma sahamızın doğuda devlet sınırını meydana getiren Arpaçay Nehrinin yamaç yükseklikleri olmaktadır. Bu sahanın kuzeyinde Gümrü (Leninakan),

güneyinde ise Erivan şehirlerinin kurulmuş bulunduğu düzlükler dağlık alandan ayrılmaktadır. Yine gözlemlerimiz dışında kalan bu doğu bölümüne karşılık, yöre batıda Kars yüksek düzlüklerine bağlanmaktadır. Bu arada plato (yüksek yontuk düz) görünüşündeki düzlükler üzerinde tepelik ve bazı tek dağların yer aldığı görülmekte, bunların uzantıları olarak sahayı batıdan sınırlandıran yükseklikler; güneyde Alacadağ (2693 m.) veya Dumanlıdağ, kuzeye doğru Karakuzu Dağı (yaklaşık 1800 m.) ve tepelikleri yer almaktadır. Yörenin kuzey bölümünü ise Karahan Çayı düzlüklerinin kuzeyini sınırlayan tepelik, dağlık alanlar meydana getirmektedir. Bu yüksek, arızalı tepelikler, Çıldır Gölünün (1959 m.) doğusunda yer alan ve yine volkanik bir kütle olan Akbaba Dağı (yaklaşık 3000 m.)'nın uzantısı yükseklikler durumundadır. Bu geniş alanlı sınırlandırmaya rağmen, araştırma sahamız kuzey-güney yönünde yaklaşık 20 km. uzunluk ve doğu-batı yönünde 15 km.'lik bir genişlikle nisbeten küçük bir yöreyi temsil etmektedir. Bu yer-yüzü şekilleri ana birimleri yardımıyla sınırlandırılmağa çalışılan saha içinde yerleşme merkezleri olarak, yukarıda sözü geçen nahiyeye ve köyler yanında, güney sınırı meydana getiren bölümde Esenkent Köyü sınır askeri birliğiyle önem kazanmaktadır. Ayrıca, bu bölümde, araştırma sahamız dışında kalmakla beraber, tarihi ve arkeolojik önemi nedeniyle Ani Harabeleri dikkati çekmektedir. Batı sınırında Başgedikler nahiyeye merkezi bulunmakta, yörenin kuzeyi ise yerleşim ve bilhassa ulaşım yönünden daha büyük bir önem kazanmaktadır. Bu bölümde batı-doğu yönünde ve Sovyetler Birliğiyle önemli bir ticaret bağı meydana getiren Kars - Gümrü (Leninakan) demiryolu uzanmakta, «Doğu Kapısı»nda yurdu-muzun önemli bir sınır karakolu yer almaktadır. Yine demiryoluna hemen hemen paralel gidişteki karayolu da yörenin en önemli ve devamlı ulaşım imkânını sağlamaktadır. Bu kuzey bölümde dağlık alanlara geçmeden önce, Kars ve Karahan Çaylarının meydana getirdikleri vadi tabanı düzlüklerinin birbirlerine en çok yaklaştıkları saha Akyaka nahiyeye merkezinin hemen güneydoğusunda görülmekte ve az belirgin bir sırtla ayrılmaktadır.

2. Yörenin Jeolojik Özellikleri:

Bu bölümde yörenin jeolojik ana özellikleri, M.T.A. Enstitüsü tarafından hazırlanmış 1:500 000 ölçekli jeoloji haritası ve yine aynı kurumun Kars Paftası izahnamesi (C. ERENTÖZ / İ. KETİN

1974) ile D.S.İ.'den alınan çeşitli araştırma raporları neticelerinden faydalanılarak kaleme alınmıştır.

Araştırma sahamız sınırları içinde volkanik taş ve tabakaların geniş alanlar kapladığı, bunun yanında Neojene ait tatlı su, göl sedimentasyonunun (tortul taşlar) yer aldığı görülmektedir (Bkz. Şekil 3). Ayrıca akarsu vadi tabanlarına denk gelen geniş düzlüklerde Kuaterner karasal tortu malzemeleri belli başlı jeolojik serileri meydana getirmektedir. Kuzeydoğu Anadolu'nun Kars yüksek plato düzlüklerinde, her yerde görüldüğü gibi, volkanik şekiller ve bununla bağlantı içinde püskürük taşlar, volkan lav ve tüfleri araştırma bölgemizde de geniş alanlar kaplamaktadır. Bu arada, bazalt, dolorit gibi Tersiyer sonu, Kuaterner başına ait iç ve dış püskürük taşlardan, oluşan lav püskürmelerinin göl sedimentasyon serileriyle sıralandığı belirtilmektedir. Yine anlaşıldığına göre, Miyosenden başlayarak dördüncü zaman sonuna kadar görülen lav püskürmelerinin, belli aralıklarla sürdüğü ve Miyosene ait volkanik kalın tabakaların, yapılan araştırmalarda derinliklerin (200 - 300 m.) en alt katlarında bulunduğu görülmektedir. Yörenin jeolojik haritasında görüldüğü gibi, Kars plâto alanlarında en geniş yeri volkanik kütleler meydana getirmekte ve bu örtü tabakaları araştırma yöremizin batı bölümlerini kaplamaktadır. Burada Başgedikler nahiye merkezinin bulunduğu yerde, kuzey-güney yönünde 1600 - 1650 m. üzerindeki yükseklikleri meydana getiren Plio-kuaterner volkanik tabaka (lav örtüsü) doğuya doğru en çok Karakuzu Dağı ve Tepeliklerinin bulunduğu alana sokulmuş olarak görülüyor. Yine araştırma sahamızı kuzeyden sınırlayan yükseklikler, Çıldır Gölü doğusunda volkanik Akbaba Dağının lav örtüleri uzantıları olmaktadır. Plio-kuaternere ait geniş lav örtüleri altındaki tabakaların stratigrafik özellikleri hakkında yukarıda adı geçen Kars Paftası jeolojik izahnamesinde detaylı bilgiler verilmektedir. Bu arada bölgede Pliosen devrinde yükselmeler olduğu, lagünler ve tatlı su tortulanmalarının meydana gelmesine de işaret edilmektedir. İşte böyle bir çöküntü alanında inceleme sahamızın geniş bölümlerini işgal eden Neojen gölünün takribi sınırları haritada gösterilmiştir (Şekil 3). Yine belirtilen kaynaklarda, gölün teşekkülünün Pliosenden evvelki lav püskürmeleriyle ilgili olduğu ve Alagöz Dağı ile Kars platoları üzerindeki volkanik teşekküllerden çıkan bazalt lavlarının Arpaçay vadisini doldurarak göl havzasının meydana gelmesine yardım ettiği belir-

tilmektedir (Resim 1,2). Yörede ikinci büyük genişliğiyle plato düzlüklerinin Neojen formasyonları yer almaktadır. Kalın lav örtülerinin erozyonu ile meydana gelen ve genellikle düzlüklerle, çukurluklarda birikmiş olduğu anlaşılan Neojen tortul taşları, Pliokuvaterner sistemi lav ve tüfleri aglo-meralarla ara katkılı olduğu belirtilmektedir. Bu durumda göl teşekkülü ve onunla birlikte Pliosende cereyan eden sedimentasyon serilerinden sonra, dördüncü zaman başlarına kadar belli aralıkla lav püskürmelerinin olduğu ve böylece litolojik yapı itibariyle gri renkli marn, gre ve göl sel kalkerlerden oluşmuş sedimenter tabakalar arasında andezit, bazalt ve tüflerin yer alışı anlaşılmaktadır. Gerçekten arazi gözlemlerimiz sırasında baraj seddinin yapılacağı kanyon ya da boğaz şeklinde açılmış Arpaçay Nehri vadi yamaçlarında, bazalt blokları görülmekteydi (Resim 1,2). Yine çevrede, Arpaçay vadi düzlüklerinden sonraki, ikinci yüksek basamağı meydana getiren, plato düzlüğü üzerinde ise ekseriya kil, ince kum ve marnlardan meydana geldiği anlaşılan, sediment tabakaların bulunuşu açıkça görülmüyordu (Resim 8 ve 9). Hatta bu birikinti malzeme, yamaçlarda ya da kum ocakları için açılmış yerlerde daha yükseklerin volkanik tuf ve lavları altında bulunuyordu (Resim 11). Yine C. ERENTÖZ / İ. KETİN tarafından genel anlamda ifade edilen Pliosen tabakaların yatay veya yataya yakın şekildeki duruşları, yörede geniş alanlarda tarafımızdan da gözlenmiş, ancak çok dar ve sınırlı alanlarda bu genel duruşun bozulduğu tespit edilmiştir. Bu duruş bozukluklarından birisi, kuzeyde araştırma sahasına girmeden önce, Arpaçay kaza merkezine ayrılmadan, karayolunun hemen solunda görülmüştür.

Neojende şimdiye kadar belirtilen volkanik ara tabakalı göl menşe'li sedimentasyon araştırma sahamızda Arpaçay Nehrinin batısında çok geniş alanlar kaplarken, Karahan Çayının meydana getirdiği düzlüklerin kuzeyini ise, yalnız karasal neojen tortul malzemenin kapladığı görülmektedir. Bu örtü tabakalarının nisbeten genç neojende teşekkül ettiği ve Pliosen başlarından itibaren faaliyette bulunan, yani daha yaşlı olan Akbaba Dağının volkanik kütleleri üzerinde bulunduğu, aşınmalar sonunda ise ancak dağlık sahanın etek kısımlarında bugüne kadar erozyondan korunmuş olarak kaldığı söylenebilir.

Yukarıda sözü edilen primer teşekküllerden, başka deyişle volkanik ve göl fasiyesli serilerden farklı olarak, yörenin en genç

oluşumları Kuvaternere ait akarsu birikinti maddeleri ayrılmaktadır. Genel olarak kabul edileceği gibi, bu genç alüvyal malzeme yörede Arpaçay, Kars ve Karahan akarsularının geçtiği alçak düzlükleri meydana getirmektedir (Resim 3,4,5). Eski ve yeni alüvyonlar halinde ayrılabilen vadi tabanı düzlükleri taraça (seki)'lar şeklinde belirlemekte, alüvyal malzemenin alt kısımlarda marnlı, killi ve mercek şekilli çakıllı kumlardan meydana geldiği ifade edilmektedir. Yine C. ERENTÖZ / İ. KENTİN'e göre Kuvaterner malzemenin Kars platosunda % 80 volkanik maddelerden meydana geldiği şeklindeki tespit, araştırma yöremizin alüvyal örtüsü için de geçerli olmalıdır.

Böylece çevreye göre yerel bir depresyon alanı özelliğinde olan baraj sahası volkanik lav örtülerinden evvel, göl teşekkülüyle de ilgili olarak, kalın tortul tabakaların çökme alanı durumundadır. Bu arada Plio-kuvaterner boyunca volkanik faaliyetlerle bağlantılı püskürük taşlar; bazalt lavları, tuf-breş, tuf-konglomeraların da yer yer kalın tabakalar halinde belirlediği, baraj seddi yerinin jeolojik kesitinde de görülmektedir (şekil 4). Burada, baraj seddi (aksı)'nin bulunduğu İrtibat Tepe mevkiinde Arpaçay Nehrinin vadi tabanı yaklaşık 1400 m'yi, vadi yamacı dikliklerinin ise 40-50 m.'yi bulduğu görülmektedir. En genç birikinti malzemesi alüvyal örtü, vadi tabanında ve yüksek düzlükte (1450-1600 metreler arası) elüvyal-delüvyal birikintiler olarak ayrılmaktadır. Yüksek düzlüklerin bu genç örtü tabakaları altında aynı zamanda baraj seddi yerinde vadi yamacının boğaz şeklindeki dikliklerini de meydana getiren, «orta taneli bazalt»ları ihtiva eden dördüncü zaman başları lavlar, kalın tabakalar halinde yayılış göstermektedir (Resim 1, 2). Tabaka kalınlığı baraj seddi civarında yaklaşık 20 m.'yi bulmaktadır. Daha derinlerde yine dördüncü zaman başları teşekkülü olan göl birikintileri ince tabakalar halinde ve ara yerde tuf ve bazalt parçalarının bulunduğu, jeolojik kesitte görülmektedir. Bu tabakalardan daha derinlerde, ancak vadi yamacı alt seviyelerinde akarsu işlemesine maruz kalmış ve döküntü örtü altında görülebilen volkanik malzeme halinde bazalt curufları yer almaktadır. Artık daha derinlerde ve akarsu yatağının en derin seviyesi altında yeraltı suları kotu olarak belirtilen 1400-1405 metrelerden itibaren yine kalın tabakalar halinde Üst-pliosen-kuvaterner başları lavları olarak ayrılan, ufak taneli, doloritli, seyrek porözlü ve sık dokulu bazaltların yer aldığı görülmektedir. Derinlere inildikçe volkanik taşların daha ince katlar halinde ve

sediment tabakaların da daha sık sıralanması dikkati çekmektedir. Bu cümleden olarak yine ince tabakalar halinde 1335 - 1355 metreler arasında, önce volkanik menşe'li curuflar (sıkışmış az enjeksiyonlu malzeme), daha sonra da killi, kumlu göl birikintilerinin alt seviyesi gelmektedir. Daha derinlerde yeniden bazalt lavları görülmekte, bunların killi maddelerle tıkanmış bulunduğu ve bu teşekküllerin zaman itibariyle göl serisi seviyesiyle senkron (eşit zamanlı) olduğu belirtilmektedir. Nihayet kesit sahası alt seviyelerinde yer alan bazalt lavları (Pliosen yaşta) ve ara yerde tortul malzemeye karışmış ufak bazalt kırıkları ya da kavrulmuş (yanmış) bazalt parçalarından ibaret curuf örtüye geçmeden önce 1320 - 1325 metrelerde uzanan dördüncü zaman başlarına ait göl birikintileri bulunmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, çevresine göre bir çöküntü (subsıdans) havzası özelliğinde görülen baraj sahasında göl menşe'li tortul tabakalar ve volkanik lav, tüf, aglomera teşekkülleri sıralanmaktadır. Üçüncü zaman sonları ve dördüncü zaman başlarında göl suları altında bulunduğu anlaşılan bugünkü araştırma sahamızın geniş bölümleri, bu zamanın sonlarında, muhtemelen pluvial devrelerde (buzul devreleri karşılığı), depresyon eksenı doğrultusunda, dışa akışın artması ve Arpaçay Nehrinin şimdiki akış yönünde yatağını hızla kazmış olmasıyla sular boşalmış ve bugünkü durum meydana gelmiştir. Bu arada baraj duvarı dolaylarında akarsu, yatağını volkanik tabakalar içinde derin bir şekilde kazmasıyla burada yamaç yüksekliği 40 - 50 metreyi bulan boğaz şeklindeki yarma vadi (epijenez tip) teşekkül etmiştir (Resim 1, 2). Dördüncü zaman sonları ve zamanımızda da yöre bugünkü durumunu kazanmıştır. Akarsu vadi tabanları alüvyal örtü ile kaplanmış ve eğim azlığı nedeniyle vadi tabanı geniş düzlüklerinde (baraj seddi gerisindeki bölgede) akarsu kıvrımlı (menderesli) akışı ile bağıntı içinde kum adası, akarsu seddi gibi morfolojik şekiller meydana gelmiştir.

Bu jeolojik müşahede ve bilgiler yanında, baraj inşasıyla ilgili olarak, burada kısaca yörenin hidrojeolojik ve sismik özelliklerinden de söz etmek yararlı olacaktır kanısındayız.

Baraj sahasına ait D.S.İ. raporlarında ve yine aynı kurumca hazırlanmış 1:500 000 ölçekli (Ankara 1974), Türkiye Hidrojeoloji Haritasının Kars Paftasında görüldüğü üzere, araştırma sahamız tüm jeolojik formasyonları için geçerli ortak özellik olarak, mevzii yeraltısuyu ihtiva eden formasyonlarda yeraltısuyu verimlilik

derecesinin zayıf olduğu (özgül debi < 0.5 lt/sn/m) neticesi çıkmaktadır. Ancak genel olarak ifade edilen bu durumun özellikle kuzeyde vadi tabanı düzlükleri için pek de geçerli olamayacağı düşünülebilir. Yeraltıları kazançları yönünden çevreye göre havza durumundaki yöreye, Kars yüksek düzlükleri, plato ve dağlık alanlardan, ayrıca Sovyetler Birliği tarafından Alagöz Dağlık kütesinden yeterli beslenme olmalıdır. Ancak gerek bundan önceki baraj yeri jeolojik kesitinde belirtildiği ve gerekse arazi gözlemleri sırasında bizzat tespit edildiği gibi, yeraltı tabansuyu plato düzlüklerinden oldukça derinde, hatta Arpaçay Nehri vadi tabanı seviyesinden de aşağıda bulunmaktadır. Gerçekten yörede içme suyuna elverişli kaynakların son derece az olduğu ve ancak baraj sahası kuzey bölünlerinde, vadi yamacı ya da vadi tabanı yakını yerlerde düşük verimli kaynakların bulunabildiği, yine bu sebepten yöre halkı, köylülerin içme suyu temininin dahi problem teşkil ettiği tarafımızdan tespit edilmiştir. Bu tespitlerden birini hemen Kars Çayı vadi yamacında kurulmuş olan Büyük Pirveli Köyünde yaptık. Burada içme suyu adı geçen akarsuyun sağlıklı olmayan, bulanık suyunun (Kars Şehri ve diğer yerleşme merkezlerinin pis suları bu çaya karışmaktadır) taşınıp, sonra volkan tüflerinden hazırlanmış «oyuk taş»larda suyun damıtılarak, içime elverişli kılındığı, ilgi ile görülmüştür. Kuyular kazılarak ancak 10 - 15 metre derinden çıkarılabilen yeraltı tabansuyu ise tadının bozukluğu nedeniyle ancak kullanma ve temizlik işlerinde faydalanılmaktadır. Yine D.S.İ. Erzurum Bölge Müdürlüğünden elde edilen bilgilere göre, derinlerde bulunan yeraltı su akımının nehir vadisi yönünde güneye doğru olduğu ve Iğdır Ovası arteziyen havzasına boşaltıldığı belirtilmektedir. Yani bu havzamanın kuzeyinde yeraltıları akım doğrultusu Arpaçay vadi tabanına doğru iken (özellikle batıdan karışan kollarla birlikte), baraj seddi güneyinde Iğdır Ovasına doğru yön değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu durum sözü geçen alanın güneyinde, Arpaçay Nehri vadisinde kaynakların olmaması, aynı zamanda yeraltı su seviyesinin akarsu yatağı seviyesinden de aşağılarda (derinde) olmasıyla açıklanmaktadır. Gerçekten Sovyetler Birliği tarafından, nehirden 800 metre uzaklıktaki Aragast kasabası yakınında yapılmış sondaj ile yeraltı suları Arpaçay Nehrindeki su seviyesinden 30 - 40 metre daha derinde bulunduğu rapor edilmiştir. Yine arazi gözlemlerimiz sırasında, D.S.İ. baraj şantiye binası yakınında (İrtibat Tepe dolayları) içme suyu temini için yapılan sondajlı 100 - 150 metre kadar inilmesi gerektiği

ifade edilmiştir. Bu durum elbetteki baraj gölü teşkili sırasında ve ondan sonra gölden olacak su kayıpları yönünden büyük önem taşımaktadır. Yine önemli bir netice olarak, baraj seddi civarında vadinin gerek sağ, gerekse sol yamaçlarında 1 m.'ye su sarfiyatı 2 m³ / gün civarında tahmin edildiği de belirtilmiştir. O halde baraj teşkili sırasında, tabandan itibaren 50-60 metrelik su yüksekliği ve su kütlesinin yapacağı basınçla bağıntı içinde, tüm jeolojik serilerin su ile doymun duruma gelmesi yukarıda verilen değerle orantılı olacaktır (su miktarı ve zaman yönünden).

Baraj sahası sismik durumuna gelince, bu konuda R. İZBIRAK'ın Türkiye Deprem Belgeleri Haritası (Türkiye II, 1973, s. 135-136) ve C. ERENTÖZ / İ. KETİN'in Kars paftası jeolojik izahnamesinde belirttikleri gibi, yöreyi ilgilendiren Kars - Kızılçakçak (yeni ismi Akyaka) - Arpaçay dolaylarının ikinci dereceden, hatta yörenin daha çok güneyinde yer alan Digar, Kötek, Pernavut-Tuzluca depresyon alanlarının birinci dereceden deprem sahaları olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda daha detaylı araştırmalar yine baraj yapımıyla ilgili olarak Sovyetler Birliği tarafından yapılmış ve rapor edilmiştir. Buna göre, inşaa edilecek baraj bölgesi yakınlarında şiddetli depremlerin cereyan etmesi ihtimali fazla olan iki lokal kuşak meydana çıkarılmıştır. Bunlardan birincisi Ani-Digor zonu olup (yörenin güneyi), baraj sahasının 15-20 km. güneybatısına, diğeri ise aynı mesafede kuzeydoğu yönüne uzanmıştır. Yine öğrenildiğine göre, deprem tesiri büyüklüğü; frekans aralığı çok olan yer sarsıntılarında, yapı ile temel arazi arasındaki karşılıklı dinamik tesirin neticesidir. Sonuç olarak, Pliosen ve dördüncü zaman başları yaşına ait sözü edilen bazalt formasyonları üzerine temel atılırken ve barajın 0.2 sn. civarında frekans aralığı devrinde, baraj bölgesinin sismizitesi 8 şiddetinde olarak kabul edilmektedir. Yine akarsu vadilerinin genellikle tektonik bozukluklar (zayıflıklar) zonuna denk geldiği ve bu bakımdan barajın sismik bakımdan faal olan Arpaçay kırık hattında bulunduğu belirtilmiştir. Bu durumda baraj inşasında dikkatli olunması, çeşitli yapı metodlarıyla barajın bloklara bölünmesi ve vadi tabanı ile yamaçlarına uygun bir şekilde bağlanması, baraja yüksek bir esneklik (plastizite) sağlanması gibi önerilerde bulunmaktadır.

3. Arpaçay Baraj Sahası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojik Ana Birimleri:

Bundan önceki bölümlerde araştırma sahamızın sınırlarını,

genel topoğrafik durumunu ve jeolojik özelliklerini ana hatlarıyla ele almış bulunuyoruz. Bu bölümde yine genel görünüşüyle yörenin morfolojik ana birimlerini konu edinmek istiyoruz. Ancak yine belirtildiği gibi, kısa zaman içinde yapılmış arazi gözlemleri ve burada çizdiğimiz 1:100 000 ölçekli haritada yörenin tüm jeomorfolojik şekillerini ayrıntılarıyla göstermenin ve anlatıma konu etmenin imkânsızlığı ortadadır. Böylece bu kısa makalemizde yöreyi tanıtmaya ve bu tür çalışmalara başlangıç teşkil etmesi yönünden ilginç olabilecek morfolojik ana birimler detaya inmeden ele alınacaktır.

Araştırma sahamız nisbeten sınırlı, küçük alanlı olmasına rağmen, farklı yeryüzü şekillerinin belirgin ayrılıkları mümkün görülmektedir. Bu bakımdan sistematik bir ayırımla yükseklikler ve düzlük alanlarla bunların arasında geçiş şekilleri (eğimli yamaçlar, tabaka basamakları, birikinti konileri vb. gibi) incelememize konu teşkil edeceklerdir (Bk. Şekil 5).

a) Yükseklikler:

Bu bölümde, yörede belirgin bir kabartı ya da yükselti teşkil eden, başka deyişle çevredeki plato düzlüklerinden oldukça belirgin bir yamaç eğimiyle ayrılan şekiller olarak, dağlık ve tepelik alanlar yer almaktadır. C. ERENTÖZ / İ. KETİN'in kısa coğrafi durum açıklamasında belirttikleri gibi, büyük yüksekliklerin (3000 m. ve daha yüksek) yanında, plato düzlüklerinin de tümüyle yüksek oluşu dikkat çekicidir (ortalama 2000 m.). Yine bu yüksek dağların genellikle volkanik kütlelerden meydana geldiğine daha önce de işaret edilmiş bulunmaktadır. Araştırma sahamız dahilinde bulunmamasına rağmen, yine de önemli yüksekliklerin bu tür volkanik şekillerin uzantıları olduğu görülmektedir. Özellikle bazalt örtü lavlarının aşınmaya karşı yüksek dirençleri nedeniyle, bu örtü tabakalarından oluşan yükseklikler olarak yörenin kuzeyinde kütleli bir görünüşüyle Akbaba Dağı uzantıları yer almaktadır. Kısa boylu ve mevsim yağışlarına bağlı akarsuların işlemeyle bu dağlık yöre, araştırma sahamıza doğru belirgin bir eğimle sona eren tepelikler görünüşünü almaktadır. Buraları Neojen karasal tortul taşlardan meydana gelmiş örtü tabakaları nedeniyle, gevşek bir arazi yapısı arz etmektedir. Bölgenin kuzeyini teşkil eden bu kütleli görünüşte ve oldukça arızalı, tepelik alanlar haricinde, yörenin batısını sınırlayan dağlar daha az yükseklik ve tek

sıra görünüşünü almaktadır. 1600 - 1650 metre yüksekliğinde plato düzlükleri üzerinde az yüksek ya da orta dağ görünüşünde yörenin güneybatısına doğru uzanan ve güneyde Alacadağın (2698 m.) bir sıra şeklinde belirmiş uzantısı Dumanlı Dağlar aynı zamanda yöreyi sınırlamaktadır (Resim 12). Batıda yer alan Karakuzu Dağı ve onun uzantısı tepelerle (1800-2000 m.) birlikte bu yüksekliklerin üzeri, düzlük halinde ya da hayvanların otlatıldığı yayla görünümündedir. Yatay duruşta bazalt lav veya volkan tufu tabakaları halinde bu yüksekliklerin en üst seviyelerinde erozyon etkisiyle açılmış tabaka başları basamak görünüşü ile göze çarpmaktadır (Resim 5). Nisbeten fazla eğimli (% 15-20) ve dağınık malzeme ile örtülü durumdaki yamaçlar üzerinde bazalt lav ve tuf parçaları yer yer iri bloklar halinde ufalanmış örtü üzerinde durmaktadır. Böylece daha aşağılardaki gevşek dokulu sedimanter kil, kum ve kalkerli, yatay duruşlu tabakalar aşınmaya dayanıklı volkanik örtü altında erozyonun etkisinden korunmaktadır (Resim 11). Çevrede ayrılan bu belirgin yükselikler haricinde, geniş plato düzlükleri ya da hafif dalgalı arazi görünüşündeki alanlarda, yine erozyon etkisinden korunmuş yükseklikler halinde tek veya birkaç tepenin bir arada bulunduğu morfolojik şekiller ayrılmaktadır (Resim 2 ve 10). Örnek olarak Karakuzu Tepe (1798 m.), Üç Tepe (1706 m.), Orta Tepe (1700 m.) sayılabilir (Bkz. Şekil 5). Bu cümleden olarak geniş dalgalı düzlük görünüşündeki yörede tepeliklerin geniş alanlar kapladığı, hatta tepelik yöreden dahi söz edilebilecek kesimlerin bulunduğu haritada ayrılabilmektedir.

b) Yüksek Düzlük alanlar:

İkinci büyük ana üniteyi yontukdüz ya da plato düzlükleri meydana getirmektedir. Yaklaşık 1400 - 1650 metreler arasında, genel olarak batıdan doğuya, Arpaçay ve kolları vadi düzlüklerine doğru hafif eğimle uzanan bu düzlükler Neojen göl ve volkanik fasiyesli serilerden teşekkül etmektedir (Resim 9 ve 10). Tortul tabakaların yüzeye yakın bulunduğu alanlarda gevşek malzeme (kil, kum vs.) kendisini göstermekte, bu durum fazla nemlilikte killi toprakların balçık görünüşüne sebep olmaktadır (Başgedikler çayı yakın düzlüklerinde olduğu gibi). Buna karşılık volkanik serilerin (volkan tuf ve cürüflar) yüzeye yakın bulunduğu alanlarda yöre daha kuru (ya da kurak) görünmektedir (aynı hava şartlarında).

Akarsular tarafından yarılmış alanlarda sarp görünüşlü, keskin şekilli erozyon yarıkları (veya olukları) dikkati çekmektedir. Gevşek dokulu tortul taşların geniş alanlar kapladığı yerlerde akarsu işlemeleri daha çok yanlamasına işleyerek, tatlı (hafif) eğimli tekne görünüşlü havzaların ayrıldığı, dalgalı düzlüklerin küçük şekillerinin belirmesine sebep olmaktadır. Yamaçlarda erozyon yarıkları yeni teşekkül etmiş ve bir başka sığnak yağış esnasında çabucak bozulacak intibanı veren morfolojik şekiller olarak kendisini göstermektedir. Plato düzlüklerinin arada serpilmiş görünüşlü tepelere rağmen, sade gidişi akarsuların daha alttaki volkanik lav ve tuf örtülerini boğaz (kanyon) şeklinde yardığı yerlerde sarp yükseklikler halinde sona ermektedir. Böyle diklikleri baraj seddi yakınlarında gördüğümüz gibi, Arpaçay Nehri kolları olan Karahan Çayının kuzeyde Sovyetler Birliği ile devlet sınırını teşkil ettiği Kalkankale ve Çetindurak köyleri arasında, yine Kars Çayının kuzeybatıda araştırma sahamıza girdiği Şahnalar Köyü dolayları ve Başgedikler suyunun (Çorlu Dere) Yalçınlar köyü yakınında ana kola (suya) karıştığı yerlerde çok belirgin olarak görmek mümkündür. Bu dikliklerin görüldüğü alanlarda, yani yüksek plato düzlüklerinden daha aşağı seviyelerdeki vadi tabanı düzlüklerine geçiş yerlerinde (1400 - 1450 m.) bazalt lav veya volkan tufu serilerinin kalın tabakalar halinde bulunduğu yerlerde, bütün bir vadi yamacı çok dik olarak akarsu yatağına kadar inmektedir. Yukarıda adı geçen yerler böyledir. Buna karşılık, volkanik taşların az kalınlıkta örtü tabakaları teşkil ettiği yerlerde, akarsu işlemeleriyle üstteki bu sert, erozyona dayanıklı kütleler yatay duruşlarıyla daha alttaki tortul tabakalar üzerinde, basamak şeklinde diklikleri meydana getirmektedir. Ancak bu tabaka basamaklı görünüş (monoklinal tabaka duruşlarında) altında gevşek yapılı tortul tabakalar başlangıçta eğimlice gitmekte, sonra eski vadi tabanı düzlüklerine geçilmektedir. Bu arada yukarıda sözü edilen belirgin vadi kenarı dikliklerinde, özellikle sığnak yaz yağışları sırasında erozyon yarıkları gelişmesi ve toprak süpürülmesi olayı kendisini göstermektedir.

c) Vadi Tabanı Düzlükleri :

Üçüncü ana ünite akarsu vadi tabanı düzlükleri olarak ayrılmaktadır. Araştırma sahamızda ana akarsu Arpaçay ve onun kolları nisbeten küçük, başka sözle az su akıtan çay görünüşünde ve

ya orta büyüklükte nehir görünüşünde olmakla beraber, meydana getirdikleri vadi tabanı düzlükleri geniş alanlar -kaplamaktadır (Resim 3,4,5). Gerçekten araştırma sahamızın yarısına yakın bir genişlikte bu Kuvaterner menşe'li alüvyal düzlükler aynı zamanda yörenin ve hatta Iğdır Ovasından sonra Kars ilinin en verimli toprakları olarak beşeri ve ekonomik yönden çok büyük rol oynamaktadır. Yerel deyişle «şöregel toprakları» bu yörenin elverişli tabii şartlarını ifade etmektedir (Resim 6). Araştırma sahamız dahilinde geniş alanlar kapladığını belirttiğimiz vadi tabanı düzlükleri en büyük yaygınlığını kuzeyde Karahan Çayının batı-doğu yönünde aktığı yerde ve Kars Çayının baraj sahası dahilinde Arpaçay'a birleştiği alanda kazanmaktadır. Baraj sahası dahilinde, 20 km.'ye yakın bir mesafede yöreyi geçen Arpaçay ve Kars Çayı yaklaşık % 0.2 - 0.3 oranında bir eğim göstermektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu az eğimli akış doğrultusu boyunca akarsu menderes teşekkülleri, ırmak adası şekilleri oldukça belirgin bir tarzda görülmektedir. Akarsular yataklarını (genellikle) vadi tabanı yüzeyine yakın bir şekilde açmış olup, yer yer az belirgin akarsu kenarı yüksekliklerinde ağaçlık, çalılık bir bitki formasyonu seçilmektedir (Resim 8). Hatta kabarık su seviyelerinde bir nevi tabii sed görünümündeki bu ağaçlık bitki formasyonunun tahribi sonucu akarsu yatağının sık sık değiştiği belirtilmiştir. Bu bakımdan daha dikkatli ve politik davranan Sovyetler Birliği, toprak kazancına karşılık, aynı hassasiyeti gösteremeyen Türk köylüsü veya yetkilileri önemli derecede toprak kayıplarına katlanmak durumunda görülmektedir. Bu geniş vadi tabanı düzlükleri, yüzeye yakın bir şekilde kıvrımlar yaparak akan akarsu yatağından, vadi kenarı dikliklerine doğru farklı yüksekliklerle ayrılmaktadır. Eski ve yeni alüviyal malzemedan meydana gelen bu yükseklikler birbirlerinden 10-15 metre farkla ayrılmaktadır. Hafif bir eğimle geçişin az belirgin olduğu bu düzlüklerden akarsu yatağına yakın su taşkın alanları daha çok çayır arazi olarak faydalanılmakta, vadi kenarlarına doğru daha yüksek ve eğimlice arazi ise, daha çok kültür bitkilerinin yetiştirildiği (tarla ziraatı, hatta yer yer sebzeçilik) tarım alanları durumundadır. Böylece jeomorfolojik haritada da görüldüğü gibi, yörenin geniş alüviyal vadi tabanı düzlükleri, baraj seddi yerinden itibaren kuzeye doğru gittikçe genişlemektedir. Arpaçay Nehri ile Kars Çayının birleştiği bölümden itibaren ise araya tepelik, yüksek düzlüklerden oluşan bir alt yörenin girmesiyle çatallaşan, iki kola ayrılan bu vadi tabanı düz-

lükleri aynı zamanda baraj suyunun birikeceği çanak-havza özelliğindedir. Bu geniş vadi tabanı düzlüklerinden, yüksek plato düzlüklerine geçmeden önce, yukarıda sözü edilen vadi kenarı diklikleri belirgin bir basamak teşkil etmektedir. Yine belirtildiği gibi, bu diklikler genellikle tortul tabakalar üzerinde bulunan volkanik örtünün aşınmaya karşı dirençli tabaka başları görünüşündedir. Bu diklikler yanında kısa boylu yağışlı mevsimde su bulunduran küçük erozyon yarıkları gelişmeleriyle belirmiş ve plato düzlüklerine doğru az eğimli, genişçe akarsu toplak (vadi kökü, çukurluğu) havzacıkları ayrılmaktadır. Bir başka yerde (örneğin Yılanlı Köy yakınları), vadi dikliklerinin belirgin olduğu ve arada yamaç döküntüleri ya da az gelişmiş birikinti konileri diğer morfolojik şekiller olarak ayrılmaktadır.

Böylece ana çizgileriyle, jeolojik yapı ile bağlantı içinde yörenin jeomorfolojik ana birimleri anlatımı, teşekkül nedenleri ve dağılışları anlaşılabilir bulunmaktadır. Bundan sonra yine ana hatlarıyla yörenin diğer tabii unsurları (iklim, toprak, bitki örtüsü özellikleri) sırayla ele alınacak ve bir senteze ulaşılmaya çalışılacaktır.

4. Araştırma Sahasının İklim Özellikleri:

Yöre araştırmalarının başta gelen unsurlarından biri, hatta kısa zaman aralıkları içinde tabii çevre-ekonomik faaliyetler ilişkisi yönünden yörenin başta gelen tamamlayıcı unsuru iklim şartlarıdır.

«Arpaçay Baraj Sahası ve Yakın Çevresi» araştırma sahamız dahilinde yörenin iklim özelliklerinin açıklanması yönünden, meteorolojik malzeme verebilecek rasat istasyonu bulunmamaktadır. Ancak sınırlı (dar alanlı) yöre araştırmalarında iklim şartlarının açıklanması, tanınmasında en yakın meteoroloji istasyonu değerleri ele alınmakta, varsa yörede daha kısa süreli istasyon değerleriyle karşılaştırmalar yapılmaktadır. Nihayet en az bunlar kadar önemli yerinde yapılacak gözlemler ve oranın yerli halkına sorulacak sorular ve elde edilecek bilgiler yardımıyla iklim şartları açıklığa kavuşturulabilecektir. Bu belirtilen çalışma metodu yanında, yine arazide gezici (seyyar) meteoroloji istasyonları kurulması ve kısa zaman için (bir-iki yıl) rasat edilecek değerlerden de faydalanma imkanı söylenebilir. Ancak büyük mali külfet ve

teknik faaliyetleri gerektirecek bu yol bizde henüz bu tür yöre çalışmalarına girebilecek durumda bulunmamaktadır.

Bu çalışmada, yukarıda belirttiğimiz gibi, araştırma sahasına en yakın meteoroloji istasyonu olan Kars rasat değerleriyle yöreye daha yakın, fakat kısa süreli rasat istasyonlarından açıklamalarda faydalanılacaktır. Bu istasyonlar; Çıldır Gölü yakınında Göl-yüzü (D.S.İ.ye ait) ve yöre sınırları dahilinde Akyaka ile Başgedikler nahiye merkezlerinde bulunmaktadır. Ancak bu son küçük ölçülü ve yeterli görülmeyen istasyon değerleri büyük bir dikkatle ve sadece tahmini, mukayeseli neticelere gidilmesi sırasında göz önüne alınacaktır. Bu, pek de sıhhatli olmayan değerlere karşılık, kendi gözlemlerimiz sırasında Prof. Dr. O. EROL tarafından hazırlanmış «arazide yapılacak klimatoloji gözlemleri ve sorulacak sorular»ı ihtiva eden anket neticelerinden de yararlanılmıştır.

Elde mevcut meteoroloji rasat değerlerinden Kars'a ait olanları uzun yıllık olup, sıhhatli sonuçlar verebilir. Buna karşılık, küçük ölçülü yağış istasyonu özelliğinde olan Akyaka ve Başgedikler'e ait değerler sadece yedi yıllık (1968-74) bir devreyi kapsamaktadır. Yine kısa süreli rasat değerleriyle (1969-75) D.S.İ. tarafından kurulmuş Çıldır Gölü kıyı istasyonu Göl-yüzü'ne ait olanlar da büyük bir dikkatle ve tahmini sonuçlar yönünden açıklamalara dahil edilmiştir. Bu arada özellikle belirtilmelidir ki, 1775 m. yüksekte bulunan Kars meteoroloji istasyonu değerleri doğuda, araştırma sahasında 1400 m.'yi bulan vadi düzlüklerinden detayda az da olsa farklı iklim özelliklerini göstereceği açıktır. Aşağıda açıklanacağı gibi, bu durum arazi gözlemlerimiz sırasında da tespit edilmiştir.

Geniş anlamda Kars ve çevresi yüksek plato düzlükleri (1600-1800 m.'ler) Türkiye'nin kuzeydoğu köşesinde, diğer iklim bölgelerine oranla, önemli farklılıkları veya karakteristik özellikleriyle ayrılmaktadır. Bu konuda, Türkiye iklim şartları ile ilgili çalışmalar veya okuma kitaplarında genel bilgiler verilmektedir (S. Erinç'in «Klimatoloji ve Metodları, 1969», s. 294-372; R. İzbırak'ın «Türkiye I, s. 179-184» adlı eserleri örnek olarak verilebilir). Detayda Türkiye iklim şartlarının genel atmosfer dolaşım sistemi içinde, hava durumlarının yıl içinde görünüş sıklıkları ve özellikleri ile ilgili açıklama denemesinde, yörenin diğer bölgelerimizden olan önemli farklılığı gösterilmiştir (Bkz. A. Nişancı «Sıklık dağılımları ve hava durumlarına bağlılıkları içinde Türkiye'nin yağış

şartlarının incelenmesi 1975»). Bölgenin genel iklim şartları; kışın Sibiryaya Yüksek Basınç alanı etkisinde, soğuk ve kar yağışlı, yazın ise Azor Yüksek Basıncı ile Basra Alçak Basıncı arasında kuzey sektörlü rüzgârların etkisiyle yağışsız, sıcak hava şartları hakimiyeti şeklinde açıklamalarda bulunmaktadır. Yine seyrek kış yağışlarının polar cephe salınım hareketleri, gezici orta enlem siklonlarının içerilere sokulması ile bağıntı içinde, ayrıca yaz yağışlarının konveksiyon hareketleriyle ilgili olduğu şeklindeki açıklamalar yeterli görülmemelidir. Belirtildiği gibi, detaylı olarak, yüksek atmosfer hava akım şartları kontrolü altında beliren basınç alanları teşekkül ve dağılışları ile sıkı bağıntı içinde, hava şartlarının devamlı bir devirlilik halinde yıl içinde gidişleri, bilhassa yaz başı veya diğer bölgelerimizden farklı karakterde yaz yağışları nedenleri olarak, yüksek atmosfer özellikleri ele alınmalıdır. Bu cümleden olarak, belirtilen çalışmamızda hava durumu tipleri ile bağıntı içinde soğuk hava damlalarının ve soğuk hava baskınlarının bu yörelerimizin yağış şartlarında oynadığı rol açıklıkla gösterilmiştir. Biz burada bu konuya daha fazla girmeyerek, sadece yurdumuzun bu köşesinin diğer bölgelerden önemli iklim farklılıkları gösterdiğini, özellikle yaz yağışları teşekkülünde yüksek atmosfer soğuk hava baskınları ve soğuk hava damlalarının önemine işaret etmekle yetineceğiz. Elbette bu tür yöresel incelemede geniş alanlı atmosfer dolaşım şartları ve basınç dağılış alanları ile özellikleri, rüzgâr sistemlerinden söz etmek maksada hizmet etmeyecek, araştırmanın sınırlarını aşacaktır. Bu nedenle, burada sadece yöreyi karakterize edecek iklim elemanları görünüş ve yıl içindeki gidişleri üzerinde kısaca durulacaktır. Araştırma sahamızın diğer tabii unsurlarıyla iklim şartlarının bağıntısı gösterilmeğe çalışılacaktır.

Yörede sıcaklık şartları ve bunun yıl içindeki gidişi yönünden büyük farklılıkların olamayacağı ve bu bakımdan uzun yıllık Kars rasat değerlerinin sonuçlarının araştırma sahamız için de geçerli olabileceği düşünülebilir. (Bkz. Şekil 7, 8, 9). Buna göre, yıllık sıcaklık ortalamalarının ancak 4.0° C civarında olduğu Kars ve çevresi, bu arada araştırma sahamız, yıllık gidiş içinde kışların soğuk ve uzun, yaz mevsiminin de serin ve kısa olduğu bir iklim bölgesi içine girmektedir. Aynı zamanda Türkiye'nin de en şerin bir yöresini teşkil ettiğini belirttiğimiz Kars yüksek düzlükleri kış mevsiminde ekstrem soğukların görüldüğü (mutlak minimum Ocak ayında -39,6°

C), aralıktan marta kadar ortalama sıcaklıkların 0 C altında olmasıyla de anlaşılmalıdır. Hatta kış mevsimi şiddet ve süresini daha iyi karakterize ettiğine inandığımız ortalama düşük sıcaklıkların ekimden nisana kadar 0° C altında kalmasıyla bu durum daha iyi anlaşılmalıdır. Başka deyişle yıl içinde ekimden nisana kadar muntazam donlarıyla yedi ayın soğuk kış mevsimini, ancak mayıstan eylüle kadar beş ayın sıcaklık yönünden elverişli devreyi meydana getirdiği söylenebilir. Yaz yarıyılı diyebileceğimiz bu ikinci gurup aylar da nisbeten düşük sıcaklık değerleriyle (Türkiye ölçüsünde) bu mevsimin serin geçtiğini göstermektedir. En sıcak ay ortalama değeri bile 20° C altında bulunmaktadır (Temmuz 17.2° C, Ağustos 17.3° C). Elde mevcut bu meteorolojik değerler yanında, arazide yapılan gözlemler sırasında da sıcaklık yönünden çevrede aşırı sıcaklıkların temmuz aylarında seyrek, buna karşılık aşırı soğukların kış aylarında çok sık ve sürekli olarak görüldüğü ifade edilmiştir. Yine yağışlarla bağıntısı yönünden kış aylarında kar halinde düşse de, nisbi bir ısınmanın olduğu, buna karşılık yaz ayları yağışlarının nisbi bir serinlik getirdiği bilhassa belirtilmiştir. Ancak ekstrem kış soğuklarına rağmen don olmasının yörede büyük zararlar meydana getirmedeği anlaşılmaktadır. Donlu devrenin yıl içinde uzun, sürmesine rağmen, toprağın genellikle karla örtülü olması ve bu mevsimde toprağa bağlı herhangi bir faaliyette bulunulmaması bu tür don zararları veya tehlikesini önemli kılmamaktadır. Buna karşılık yaz yarıyılında, özellikle ilkbahar aylarında, yağışlarla bağıntı içinde kuraklık sorunu zaman zaman kendisini göstermektedir. Sıcaklıkla ilgili özellikler yönünden, yörede yeryüzü şekillerine bağlı farklılıkların da bulunduğu ifade edilmektedir. Bu bakımdan ekonomik faaliyetlerin, özellikle toprağa bağlı çalışmaların önem kazandığı vadi tabanı düzlükleri, çevre plato düzlüklerinden daha elverişli bulunmaktadır. Bu durum, vadi tabanı düzlüklerinde ekim faaliyetlerinin ve hasat zamanının daha erken belirmesiyle ifade edilmekte, başka sözle bu, nisbeten havza görünüşündeki düzlüklerde soğukların daha kısa süreli ve az etkili olduğu yahut sıcakların daha erken başladığı anlaşılmaktadır. Vadi düzlüklerinin bu elverişli sıcaklık şartları kıştan yaza geçiş devresinde muhtemel soğuk hava birikimi ve bununla bağıntılı geç don zararlarının olmaması, uzunluğuna çukur havza durumu ve aynı yönde hakim rüzgarların soğuk hava birikimini önleyici tesirlerini göstermektedir.

Yağışlar yönünden, yukarıda belirtilen istasyon değerleri yar-

dımıyle daha detaylı açıklamalar yapılabilir. Aslında dar alanlar da bile büyük değişiklikler gösterebilen ve yeryüzü şekilleriyle bağıntı içinde çok çeşitli dağılışlara sahip bir iklim elemanı olan yağışlar, yöre kültür hayatı ve ekonomik faaliyetleri yönünden de büyük önem taşımaktadır. Yörede yağışların miktar olarak genellikle yeterli olduğu ifade edilmektedir. Gerçekten de yılın yarısından daha kısa bir devresinin sıcaklık yönünden elverişli olduğu (vejetasyon devresi) Kars ve yakın çevresi için 500.0 mm. civarındaki yağışlar (yıllık) yeterli görülebilir. Hatta aynı devrede daha düşük yıllık yağış değerleriyle Akyaka (404,0 mm.) ve Başgedikler (468.1 mm.) istasyonları araştırma yöresi sınırları içinde yeterli yıllık yağışlarıyla ayrılmaktadır. Buna karşılık daha kuzeyde, Çıldır Gölü yakınlarındaki D.S.İ. gözlem istasyonu (Gölyüzü) yıllık yağış değeri 600.0 mm. üzerinde bulunmaktadır. Bu son üç istasyonun ancak yedi yılı bulan kısa resat değerlerini sıhhatli olarak geçerli sayabilirsek, kısa mesafedeki bu önemli yağış farklılığını yükseklik ve Çıldır Gölünün etkisinin sonucu olduğu söylenebilir. Aynı şekilde, 1775 m. yükseklikteki Kars meteoroloji istasyonu yağış değeri (527.7 mm.) daha doğuda, araştırma sahanız sınırları içinde bulunan 1500 - 1600 m. yükseklikler üzerindeki istasyon değerlerinden (Akyaka ve Başgedikler) önemli ölçüde farklıdır. Yağışların yeterli görünüşü, onun yıl içindeki dağılışıyla de ilgilidir. Düşük sıcaklık değerleriyle kış yarıyılında aylık yağış değerlerinin de az oluşu (genellikle kar yağışları), buna karşılık yağışların en büyük kısmının daha kısa yaz yarıyılında (5 - 6 ay) toplanmış olması önemli bir özelliktir. Yalnız Kars'ta değil, diğer üç istasyonda da yağış maksimumu mayıs ayında bulunmakta, hemen onun ardından haziran ve nisan ayları gelmektedir. Yaz ayları yağış değerleri toplamı kış ayları değerlerinden belirgin bir şekilde yüksek bulunmaktadır. Bilindiği gibi, bu durum yalnız yöre için değil, bütün Tünkiye için ayrı bir özelliktir. Bir başka ilginç netice de sıcaklık ve yağış değerlerinin birlikte göz önüne alınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Burada yılın bir bölümü uzun ve sürekli fakat kar şeklinde düşük yağışları olan kış mevsimi, diğer bölümü de daha kısa, nisbeten serin ve yağışlı yaz mevsimi olarak ayrılabilir kanısındayız. Böylece yağışların çoğunun, tabii yörenin bir başka unsuru olan bitki yetişme devresi (vejetasyon devresi) ile bir arada oluşu olumlu bir faktör olarak görülebilir. Ancak yüksek yağış değerlerine rağmen, önemli ölçüde artan sıcaklıklar nedeniyle yaz aylarında, şiddetli olmasa da, kuraklığın kendisini

gösterdiği tespit edilmektedir. İleride ayrıca ele alınacağı gibi, yörenin tabii bitki örtüsü otsu formasyondan meydana gelmektedir. Bunun haricinde özellikle vadi tabanı düzlüklerinde küçük ölçüde de olsa, kültürü yapılan bitkilerin yaz aylarında sulanması, başka sözle hafif de olsa, yaz kuraklığına maruz kalışı görülmektedir. Yine meraların gürlüğü veya kültür bitkileri verimliliğiyle olan saki bağıntıyı göstermesi yönünden, özellikle ilkbahar ya da yaz başı yağışlarının büyük önemi belirtilmektedir. Bu durumu ata sözü şeklinde yöre halkınca ifade edilen; «gece yağa, gündüz gün çala» deyişi açık bir şekilde belirtmektedir. Yerinde yapılan gözlemler sırasında, vadi düzlüklerinin çevre plato düzlüklerinden daha fazla yağış aldığı, ayrıca Gümrü (Leninakan) yönünden gelen (kuzey sektörlü) hava kütlelerine bağlı yağışların ağırlık kazandığı ifade edilmiştir. İlkbahar yağışlarıyla zaman zaman vadi tabanı düzlüklerinde taşkınlar olduğu, ekili arazinin sular altında kaldığı belirtilmiştir. Dolu yağışlarının ise bu kere vadi tabanı düzlüklerde çok seyrek görüldüğü (yedi senede bir kere), buna karşılık yüksek düzlüklerde çok daha sık belirdiği ve hasat mevsiminde zararların meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Diğer iklim özellikleri arasında kar yağışının kısım-nisan (dahil) arası devrede görüldüğü; vadi çukurluğu düzlüklerde ve kuytu (dulda) yerlerde kar kalınlığının fazla, buna karşılık yüksek düzlüklerde az olduğu ifade edilmiştir. Kar yağışlarıyla yeraltı suları ve kaynaklar arasında direkt bir ilginin bulunmadığı, buna karşılık kar erimeleriyle yaz başlarında akarsu seviye yükselmeleri ve taşkınların sıkı bir bağıntısı bulunduğu belirtilmiştir. Yine kar yağışlarıyla yerde kalma süreleri özellikle hayvan varlığının beslenmesi (otlatma) yönünden büyük önem taşımaktadır. Karın erken düştüğü ve yerde uzun süre kaldığı yıllarda hayvanların açlıkla karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Yine ince bir kar örtüsünden çok, kalın kar örtüsünün arzu edildiği nedenleri de anlaşılmaktadır. İlkbahar aylarında görülen kırağının mahsül yönünden zararlı, buna karşılık yaz aylarındaki (temmuz, ağustos) çığ düşmesinin faydalı olduğu ayrıca ifade edilmiştir. Nemli ve kurak yılların dikkati çekecek kadar etkili olduğu, 1961 ve 1969 yıllarının özellikle çok şiddetli yaz kuraklığıyla, buna karşılık 1963 ve 1975-1976 devresinin nemli yıllar olarak hatırlandığı tespit edilmiştir.

5. Yörenin Diğer Tabii Özellikleri:

a) Toprak örtüsü:

Araştırma sahasının toprak örtüsü özellikleri hakkında Köy İşleri Bakanlığı, Toprak-Su Gn. Md.lüğünün Kars iline ait «Toprak Kaynağı Envanter Raporu» (rapor serisi 81) ve bununla ilgili 1:100.000 ölçekli harite ana kaynağı teşkil etmiştir. Belirtilen haritada yöre sınırları içinde teşekkül etmiş toprak cins ve özelliklerine ait bilgiler özet halinde belirtilecektir. Şimdiye kadar anlatılmış jeolojik taş ve tabaka özellikleriyle, yörenin jeomorfolojik ve klimatolojik şartlarının bir sonucu olarak, üç ana toprak gurubu ayrılabilir (Şekil 6) :

1. Başlıca vadi tabanı düzlükleri ve yamaçlarda görülen genç olgular halinde *alüviyal-koliüviyal topraklar*. Bunlar genç tortul tabakalar üzerinde yer alan, düze yakın bir eğime sahip A, C profilli, azonal genç topraklardır. Haritada görüldüğü üzere, genellikle akarsu vadi tabanı düzlüklerinde, alüviyal arazi olarak ayrılabilen yerlerde, toprak drenajının iyi olmadığı, alt tabakaların genellikle ıslak olup, belli derinliklerde redüksiyon horizonuna (gley) tesadüf edileceği belirtilmektedir. Yine belirtilen sahaların fazla suya (taşkınlara) maruz kalmaları halinde, uzun süre bataklık durumunda bulunuşları gözlenebilmektedir. Buraların kurak devre veya mevsimlerde bazı bölümlerinin otlak alan olarak kullanılabilirdiği, ancak genellikle tarımda işe yaramayan topraklara sahip bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yine genç teşekküller olarak ve fakat yan derelerin ve yamaç sularının kısa zaman aralığında taşması, sonra eğimin çok azaldığı yerde biriktirdiği depo materyal olarak koluviyal topraklar da ayrılmaktadır. Bu genç topraklarda B-horizonu teşekkül etmemiştir. Özellikle yamaç düzlükleri ve vadi tabanlarında bulunan topraklar az kalın bir örtü halinde olup, kaba taş ve molozları ihtiva etmektedir. Gerçekten bu cins gevşek toprak örtüsü baraj seddi dolaylarında, üzerlerinde nisbeten seyrek bir otsu bitki örtüsü ile görülebilmektedir. Bu genç toprak örtüsü renginin ana kayaya bağlı olacağı açıktır. Belirgin yüzey eğimi ve kaba doku (tekstür) nedeniyle, toprak örtüsünün genellikle iyi drenajlı olduğu bunun bir neticesi olarak da tuzluluk ve tuz birikiminin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.

2. Yörede ikinci büyük toprak gurubunu, yüksek düzlüklerde geniş alanlar kaplayan «*kestane renkli topraklar*» teşkil etmektedir. Buraları genellikle Neojen-volkanojen tortul tabakaların bulunduğu yerlerdir. Bu cins topraklarda, ana toprak horizonları teşekkülü görülmekte (A,B,C-horizonları), böylece kalsifikasyon ameliyesi (kalsiyum birikimi) sonucu oluşmuş zonal toprak belirmektedir. Burada A-horizonunun nisbeten kalın (30-50 cm.), granüler yapıda, orta derecede organik madde muhtevasına ve dağılıbilir kıvama sahip olduğu belirtilmektedir. Renk, koyu kahverengidir. B-horizonunun rengi koyu kahverengi veya kırmızımsı kahverengidir. Yapısı prizmatik olup, kil birikimi göstermektedir. B-horizonunun altında ekseriye sertleşmiş halde bulunan kireç birikimi olmaktadır. Ayrıca jips birikim horizonu da ayırtedilebilir. Bu topraklar orta derecede kalkerli olup, «CaCO₃ miktarı toprak profilinin aşağılarına inildikçe artış gösterir» denilmektedir. C-horizonunun teşkil eden ana materyal yukarıda da belirtildiği gibi, kalkerce zengin tortul taşlar yanında, gnays, şist, bazalt ve diğer püskürüklerden oluşmaktadır.

3. Üçüncü büyük toprak grubunu ise, daha ziyade volkanik taşlar etkisinde teşekkül etmiş ve genel olarak «*bazaltik topraklar*» olarak ayrılmış örtü meydana getirmektedir. Araştırma sahasımızda nisbeten az genişlikte alanlar kaplayan ve daha ziyade yörenin batı ve güneybatısında dağlık-tepelik alanlara sınırlı kaldığı anlaşılan bu toprakların ana özellikleri şöylece sıralanabilir:

Genellikle orta derin bir profile sahip olan bazaltik topraklar killi teşekkülle iyi bir profil göstermemektedir. Fiziksel özellikleri (tane büyüklüğü, porozite, renk vs.) kalker üzerinde teşekkül etmiş olan topraklardan daha iyi değildir. Bazaltik topraklar çok kere kireçsizdir; reaksiyon nötr ile kalavi arasındadır. Organik madde miktarları oldukça azdır. Su tutma kapasiteleri yüksek olan bu toprakların diğer fiziksel karakterleri pek iyi olmadığından münbitliği (verimliliği) düşüktür. Yoğun sürüm isteyen kullanımlarda taşlardan temizlenmesi gerektiğine bilhassa işaret edilmektedir. Gerçekten böyle taşlı tarlalarda taşların toplanması, taşınması büyük külfet teşkil ediyor olmalı ki, taş yığınlarının uzun bir zaman tarlaların ortasında kaldığı, hatta bunların üzerlerinin yabani otlarla kaplanmış bulunduğu gözlenmiştir.

Belirtilen bu ana toprak gurupları haricinde ve detayda bunların çok çeşitli özellikleriyle (meyil durumları erozyondan etki-

lenme derecelerine göre vs.) beliren alt guruplarının ayrılması mümkün olabilir. Ancak biz burada araştırma sınırları içinde toprak örtüsüyle ilgili ana özellikleri belirtmekle yetiniyoruz.

b) Tabii Bitki Örtüsü:

Bu bölümde yeryüzü şartları, toprak örtüsü ve iklim özellikleriyle sıkı bağıntı içinde ve yöreyi tanımlaması yönünden tabii bitki örtüsünden de kısaca söz etmek gerekmektedir. Özellikle iklim şartlarıyla sıkı bağıntı içinde yörenin genel bitki örtüsü görünüşü otluk ve çayırlardan meydana gelmektedir (Resim 9,10). Uzun ve şiddetli geçen kış mevsimi yanında, yazların az da olsa kısmen kuraklığa yer vermesi yüksek düzlüklerde, dağlık ve tepelik alanlarda ağaç yetişmesine elverişli olmamaktadır. Ancak bazı, nemlilik yönünden elverişli, mikro-klima alanlarında, özellikle vadi tabanı düzlüklerinde yer yer ağaçlıkların sıralandığı görülmektedir (Resim 7,8). Yine daha nemli vadi tabanı boylarında yaz ortasında bile yeşil kalabilen çayır otları biçilerek hayvanların kış mevsimindeki ana besin kaynağını teşkil ettiği belirtilmektedir. Buna karşılık yüksek düzlükler ve geniş alanlardaki bozkır (step) görünüşlü otluklar yaz sonlarına doğru sararmaktadır. Genel olarak ilkbahar ve yaz başları yağış zenginliğiyle bağıntı içinde otların sık ve boylarının yüksek olduğu, anlaşılmaktadır. Ancak yerleşme alanları çevresinde yerel nemlilik şartlarında veya su bovu ağaçlıkları şeklinde görülen yerlerde bitki türleri söğüt ve yabani meyve ağaçlarıdır. Çam türleri ve huş ağacının yetiştirilebileceği, Yılanlı Köyü sınır karakolu çevresindeki örneklerinden anlaşılmaktadır. Fakat bu örneği genelleştirmek zor olur. Çünkü korunmuş, kuytu vadi yamacında yapılan bu ağaçlandırma işine karşılık, tabii şartlarda ağaç yetiştirmenin bir çok faktörle bağıntılı olduğu göz önüne alınmalıdır. Bozulmamış bir denge durumunda, yöre haricinde, örnek olarak Sarıkamış dolaylarının çam (sarıçam) ormanları daha elverişli tabii şartlara sahip bulunmalıdır. Bu elverişli tabii şartlar başında, daha yükseklerde genel olarak yağışların artması ve özellikle yaz yağışlarıyla bağıntı içinde kuraklığın şiddetinin azalması ya da süresinin kısılması akla gelmektedir. Gerçekten daha önce batı yönünde yükseklikle birlikte yağışların arttığı Kars, Başgedikler ve Akyaka istasyon değerlerinin karşılaştırılması sırasında görülmüştür.

Netice olarak, bitki örtüsü yönünden baraj sahası ve yakın

çevresinin tabii görünüşünü elverişli nemlilik şartlarıyla vadi tabanı düzlüklerinde çayırların (Orta Asya - Turan, İran flora elemanları), yüksek düzlüklerde ise kurakçıl otlukların meydana getirdiği söylenebilir. Sınırlı yayılışlarıyla ağaçların daha çok vadi tabanı düzlüklerinde, «akarsu boyu ağaçlık ve çalılıkları» halinde belirlediği, bunun haricinde bazı yerleşme merkezlerinde korunmuş (gölgelik halinde vs.) ağaçların bulunduğu görülmektedir. Son olarak bu doğal görünüşün baraj inşaatı ve göl teşekkülüyle birlikte, aynı zamanda insanın müsbet yönde katkısıyla, ağaç yetiştirilmesi, dolayısıyla orman teşkili yönünde değişebileceği söylenebilir.

c) Hidrografik durum:

Daha önce yer yer, baraj inşaatı ve araştırma sahasının çeşitli tabii özellikleriyle bağlantı içinde yeraltı ve yerüstü suları hakkında kısa bilgiler verilmeğe çalışılmıştır. Özellikle D.S.İ.'nce hazırlanmış 1:500.000 ölçekli Hidrojeoloji Haritasından yararlanılarak yörenin yeraltı suları ve kaynakları açısından gösterdiği özellikler belirtilmiş bulunmaktadır. Burada kısaca akarsular ile ilgili özellikler üzerinde durulacaktır. Bilindiği üzere, yörenin önemli akarsuları olan Arpaçay, Kars ve Karahan akarsuları orta büyüklükte, Başgedikler suyu (Çorlu Çayı) ise daha küçük ölçüde bir yan kol durumundadır. Bunların haricinde daha bazı küçük akarsular, yağışlarla ya da kar erimeleri sırasında su taşıyan yamaç dereleri ayrılmaktadır.

Kars yöremizin orta ve küçük ölçüde de olsa göller yönünden zenginliği bilinmektedir. Bunlardan başlıcaları; Çıldır, Hazapın Gölleriyle, daha küçük alanlı olanları (Aygır, Kuyucak, Misk Gölleri) ve daha pek çok küçük olanları bulunmaktadır. Bu göller teşekkülleri yönünden genellikle volkanik çukurluklarda yer almışlardır. Bunlardan Çıldır Gölünün volkanik faaliyetler sonunda göl çanağının lavların akışıyla kapanması, yani lav seddi teşkiliyle meydana geldiği bilinmektedir. Çıldır Gölünün 118 km²'lik bir aları kapladığı, en derin yerinin 130 m. civarında olduğu, denizden olan yüksekliğinin 1959 m.'yi bulduğu, suyunun tatlı ve kış mevsiminde donduğu belirtilmektedir (R. İzbirak, Türkiye I, 1972, s. 53). Yukarıda adı geçen bu irili-ufaklı göller araştırma sahasıyla doğrudan ilgili olmayıp, ancak yörenin akarsularının beslenmesi yönünden dolaylı olarak önem taşımaktadır.

Belirtilen önemli akarsular ve bunların yan kolları toplam olarak Aras Nehri ile Hazar Denizi su toplama alanı içine girmektedir. Bunlardan Aras Nehrinin en önemli kolu olan Arpaçayın önemli bir bölümü (20 km.'den fazla) araştırma sahamız içinde ve Sovyetler Birliği ile olan sınır çizgisini meydana getirmektedir. Kaynağını ve bazı yan kollarını Sovyetler Birliği tarafında Alagöz Dağından (4094 m.) aldıktan ve araştırma sahamız dahilinde önce kuzeyde Karahan Çayı ve daha güneyde Kars Çayı ile Başgedikler Suyunu aldıktan sonra daha da büyümekte (suları artmakta) ve araştırma sahamızın 60 km. kadar güneyinde, Tuzluca yakınlarında belirgin bir dirsekle Aras Nehrine dökülmektedir.

Yörede akarsular genellikle kar ve yağmur suları ile beslenmektedir. Kış mevsimi boyunca (6-7 ay) yerde kalan kar örtüsü ve don nedeniyle çekik devreyi takiben ilkbahar ve özellikle yaz başlarında (mayıs, haziran ayları) bol yağışlar ve kar erimeleriyle kabarık su seviyesi erişilmekte, daha sonra yaz sonları ve sonbaharda akarsu seviyelerindeki çekilmeler belirgin olmaktadır. Yörede önemli kaynak suyu olmaması ve Çıldır Gölünün de Kars Çayını besleme yönünden benzer yıllık (gidiş) içinde bulunması belirtilen bu genel akarsu rejimini değiştirememektedir.

Arpaçay Nehrinin baraj seddi yerindeki su sarfiyatının kararlı olmadığı, 6.8 m³/sn'den 406.0 m³/sn'ye kadar debi (akım) değişiklikleri gösterdiği, uzun yıllık ortalama sarfiyatı ise 29,5 m³/sn olduğu tespit edilmiştir. Belirtilen bu akım değerlerinden de nehrin yıl içinde büyük seviye değişiklikleri gösterdiği anlaşılmaktadır. 1:500.000 ölçekli Türkiye Hidrojeoloji Haritasının Kars paftasında yöremiz dahilinde, Arpaçay'ın iki önemli kolu durumunda Kars ve Karahan Çaylarına ait bazı değerler yer almaktadır. Bunlardan uzunlukça daha büyük olan ve Sarıkamış dağlık yöresinden kaynağını alarak, yaklaşık 150 km.'lik mesafede çeşitli yan dereleri ve Çıldır Gölünden gelen akarsu ile beslenen Kars Çayının Araştırma sahamıza kuzeybatıda, Şahnalar (Kayaköprü) mevkiinde ölçülmüş değerlere göre 21.1 m³/sn'lik ortalama bir akımı ve su toplama alanının da 4.793 km² olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık daha kısa yan kolları ve uzunluğu ile (yaklaşık 50 km.) Kahan Çayının Akyaka Nahiye merkezine yakın bir yerdeki ölçüm değerlerinin çok daha düşük olduğu görülmektedir. Bu verilere göre, Karahan Çayı araştırma sahamızda 3.2 m³/sn'lik ortalama

bir akıma sahip olup, su toplama alanının da belirgin şekilde küçük olduğu (366 km²) söylenebilir.

Nihayet baraj gölünü doğrudan ilgilendirmesi yönünden bu üç kolun birleşmesiyle meydana gelen akım değerleri hakkında yine D.S.İ. tarafından Kızılay denilen ölçüm istasyonunda (Baraj seddi güneyinde 24-27 nolu istasyon olduğu belirtilmiştir) 1966 rasat yılığından alınmış değerlerle akımın yıl içindeki durumu anlaşılmaktadır. Rasat değerleri 1966 su yılında günlük akımlar m³/sn olarak verilmiştir :

	E	K	A	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E
Max.:	28.0	19.5	25.0	36.0	30.0	48.0	130.0	165.0	99.0	27.0	31.0	19.5
Min.:	8.5	14.5	11.0	15.5	19.0	27.0	28.0	67.0	19.0	7.8	14.0	9.7
Ort.:	16.1	17.5	17.6	19.1	24.6	37.6	81.9	109.5	39.5	16.2	18.9	13.3

Yukarıda verilmiş rasat değerlerinden farklı da olsa, burada yıllık gidişin pek düzenli olmadığı, nisan ayından itibaren bir akım fazlalığı, dolayısıyla su seviyesi yükselmesi (kabarık devre), kış aylarıyla, yaz sonu ve sonbahar aylarının ise düşük seviye ve akım değerleri (çekik zaman) belirlemektedir.

Böylece kısa da olsa, araştırma sahamızda, yıllık gidiş içinde akarsuların özelliklerini belirtmiş bulunuyoruz. Netice olarak, yöremizde akarsular yönünden pek zengin olmasa da, bilhassa yaz mevsiminde belli ölçülerde, gerek içme suyu temini, gerekse sulama suyunun (sınırlı da olsa kültür faaliyetleri yönünden) elde edilmesinin mümkün olacağı söylenebilir. Ancak baraj inşaaından sonra büyük ölçüde değişecek yerleşme merkezleri ve çevre halkının ekonomik faaliyetlerinde baraj suyunun ihtiyacı karşılayabileceği ayrıca düşünülebilir. Bu arada, sınırlı da olsa, çevrede erozyonu kontrol altına alma ve hatta yapılacak ağaçlandırma faaliyetleriyle, yörenin belli ölçülerde tabii görünüşünün değişebileceği söylenebilir.

Sonuç :

Deneme mahiyetinde olan bu küçük arazi çalışmamızın coğrafi sonuçlarını özetleyecek olursak, aşağıdaki neticelere varabiliriz :

1. Kars ilinin Arpaçay kazası sınırları içinde, Sovyetler Birliğiyle ortaklaşa, sulama gayesiyle yapılacak baraj sahası ve yakın çevresi, memleketimizin en doğusunda yüksek plato düzlüklerinin bir bölümünü meydana getirmektedir.

2. Araştırma sahamız, yüksek Kars-Yaylasının doğuya doğru uzantısı üzerinde, Arpaçay, Kars ve Karahan Çaylarının birbirine yaklaştığı ve baraj sahasında birleştiği yerde yaklaşık 1400-1450 metre yüksekliklerde en alçak sahaları meydana getirmektedir.

3. Yörede, yakın jeolojik devirlerde teşekkül etmiş tektonik ana hatlar içinde Neojen göl tortu tabakaları ve Plio-kuvaterner volkanik taşları ana malzemeyi teşkil etmekte; akarsu vadi tabanları boyunca da en genç alüviyal birikinti maddeleri yer almaktadır.

4. Jeolojik taş ve tabakaların yatay ve yataya yakın duruşları ile dış kuvvetlerin de aşındırma ve taşıma faaliyetlerine bağlı olarak, yörede üç ana morfolojik ünite ayrılmaktadır :

- a) Eski göl çanağının sularının boşalmasıyla teşekkül etmiş ve bugün önemli bir bölümünün yeniden baraj suları tarafından doldurulacak olan, ana malzemesi alüviyal birikinti maddeleriyle kenarlarda, yamaç döküntülerinden (kayşat) oluşan havza görünümündeki çukur alan,
- b) Bu çukur havzadan belirgin bir yükseklik basamağıyla ayrılan (tabaka basamaklı görünüş) ve nisbeten yüksek düzlüklerin doğuya doğru uzantısı görünümünde olan, genellikle volkanik ve tatlı su göl fasiyesli tabakaların üst üste sıralanmasıyla belirmiş, aşını düzlükleri (1450-1600 m. ler). Bu genel görünüme hakim düzlük ya da hafif dalgalı düzlük sahalar kimi yerde akarsu veya yan derelerle önemli ölçüde parçalanmış, kimi yerde de aşınım artığı tepe yahut tepeliklere yer vererek dalgalı düzlük (plato) görünümünü kazanmıştır.
- c) Nihayet nisbeten kalın volkanik bazalt lav ve tüflerinin sürekli örtü teşkil edencesine uzandığı, böylece dış kuvvetlerin aşındırma tesirinden en az etkilenmiş sahalar olarak çevre dağ ve yüksek tepelikler ayrılmaktadır. Bu, özellikle dağlık alanlar, araştırma sahamızın dışında kalsa da ve yörenin sınırlarını meydana getirirler de, gerek tabii

şartları etkilemeleri (iklim şartları, akarsu özellikleri vs.), gerekse yöre halkı yerleşme ve ekonomik faaliyetleri (yakacak odun temini ,hayvanların otlatılması vs.) yönünden büyük önem taşımaktadır.

5. İklim yönünden memleketimizin bu en kuzeydoğu köşesinde, Kars yüksek düzlüklerinde, yıl içinde uzun ve soğuk kışlar yanında, nisbeten serin ve kısa yaz mevsimi ayrılmaktadır. Ancak buralarda kısa süreli yaz mevsiminin iyi belirmiş olup, ülkemizin iç ve güney bölgeleri kadar olmasa da, sıcak yaz günlerinin görülebildiği de unutulmamalıdır. İlkbahar ve yaz başı yağışlarına karşılık, yaz sonu, sonbahar kuraklığı (şiddetli olmasa da), belirgin, kışların ise karlı-donlu şartları belli başlı iklim özelliklerini, dolayısıyla elverişli olmayan yaşam zorluklarını meydana getirmektedir. Yine bu genel iklim şartları yanında, araştırma sahamızda çukur vadi tabanı düzlüklerine gidildikçe belirgin bir değişme olmaktadır : Kışların daha az şiddetli oluşu, ilkbaharın daha erken başlaması, buna karşılık yaz yağışlarının daha az olduğu şeklindeki değişmeler yakından tespit edilmiştir. Bu yönüyle, yörede Kars yüksek düzlüklerinden, Iğdır Ovası iklim şartlarına doğru bir geçişten söz edilebilir.

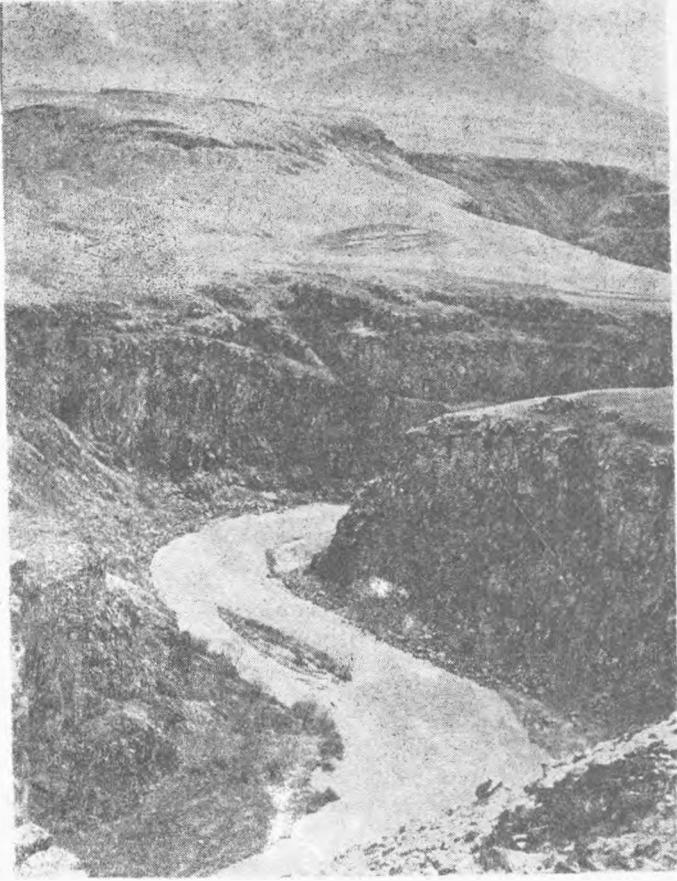
6. Jeomorfolojik ana birimler ve iklim şartlarıyla sıkı bağlantı içinde, yörenin üç farklı toprak örtüsü gurubu;

- a) Alüviyal-kolüviyal topraklar en genç teşekküller olup, vadi tabanı düzlüklerinde ve baraj sahasında geniş yayılım alanları göstermektedir.
- b) İkinci büyük toprak gurubu ise yüksek dalgalı düzlüklerin kestane renkli topraklarına tekabül etmektedir. Aslında bu toprak örtüsünün bugün daha çok belirtilen düzlüklerin yüksek otluk bitki formasyonu altında teşekkülünün devam ettirdiğini söylemek mümkündür kanısındayız. Buna göre, bu topraklar yüksek dağlık alan bozkır toprakları olarak da tanımlanabilir (kahverengi, gri topraklar).
- c) Nihayet üçüncü gurup toprak örtüsü volkanik ana material etkisiyle teşekkül etmiş ve genel olarak «bazaltik topraklar» halinde ayrılmış bölümlerdir. Buraları araştırma sahamızın en batı ve güneybatısına tekabül etmektedir.

7. Tabii şartlar ve özellikle iklim faktörüyle belirilmiş olarak yörenin genel bitki örtüsü yüksek dağlık alan otlukları ve kısmen

nemli sahalarda çayırlar olarak ayrılabilir. Akarsu boyu ağaçlık ve çalılıkları ise daha çok vadi tabanı nemli sahalara ya da yerleşme merkezleri çevresine sınırlı kalmakta, ayrıca elverişli tarım alanlarında kültür bitkileri (buğday, arpa vs.) yer almaktadır.

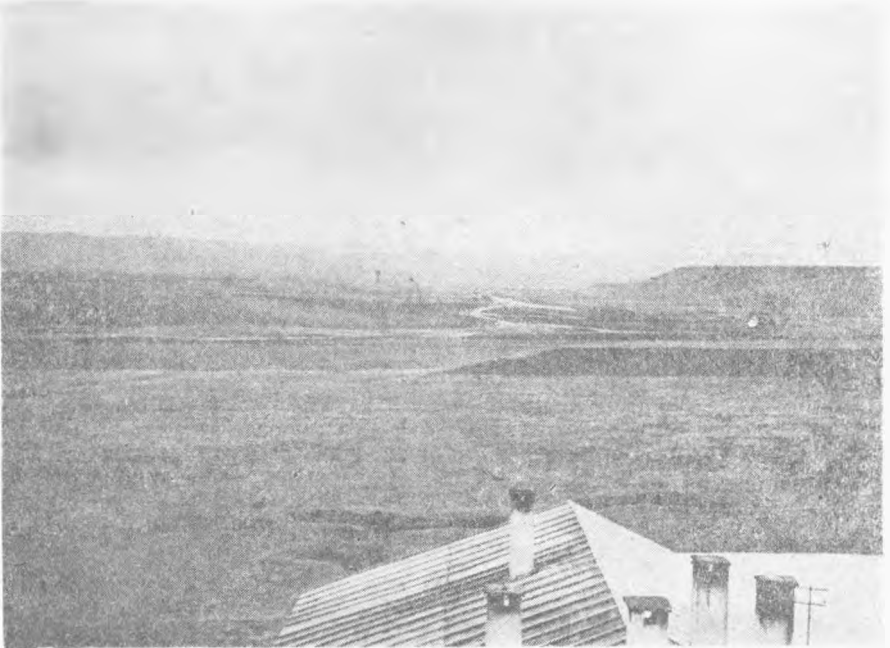
8. Nisbeten dar alanlı araştırma sahamızda göller bulunmasına rağmen, yakın çevrede yer alan volkanik kökenli (Çıldır, Hazapın vs.) göller dikkati çekmektedir. Aynı zamanda volkanik sed gölü olan Çıldır Gölünden Kars Çayının beslenmesi de söz konusu olmaktadır. Akarsular yönünden düzenli rejimli ve bol sulu denemezse de, üç akarsuyun birleşerek aktığı (Arpaçay, Kars ve Karahan Çayları) araştırma sahamız baraj inşasında ve hedef edinilen sonuçta elverişli şartları meydana getirmektedir.

Resim 1. Baraj sahası güneyinde, Ani Harabeleri yakınında Arpaçay'ın boğaz şeklinde (epijenez yarma vadi) açmış olduğu yatağının volkanik kütleler (bazalt lavları) içindeki görünüşü.

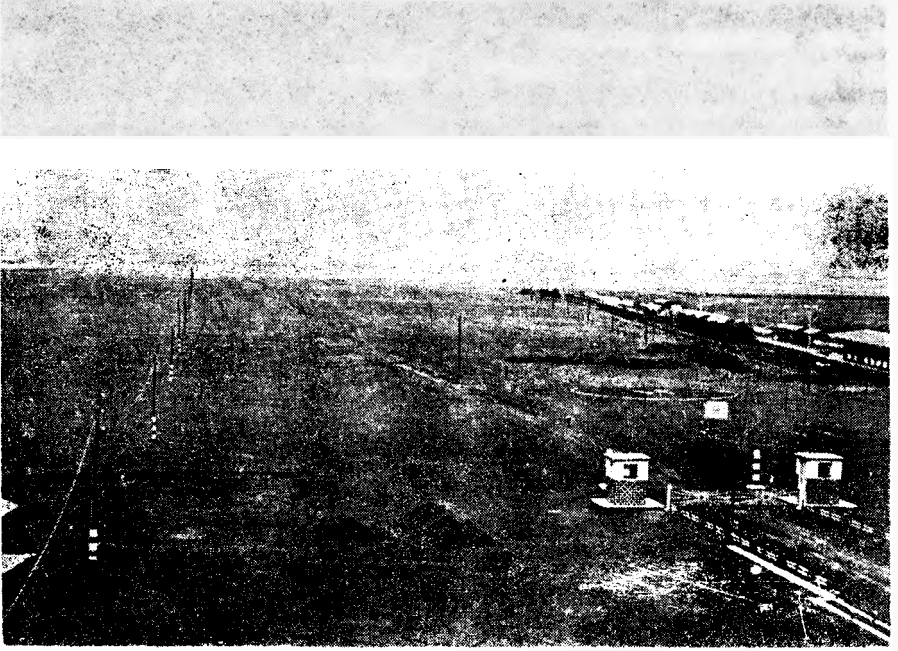

Resim 2. Aynı yörede Arapçayın derin vadi çukurluğu gerisinde yüksek plato (yontuk düz) sahaları. Arka planda aşıntı artığı tepeler görülmektedir.

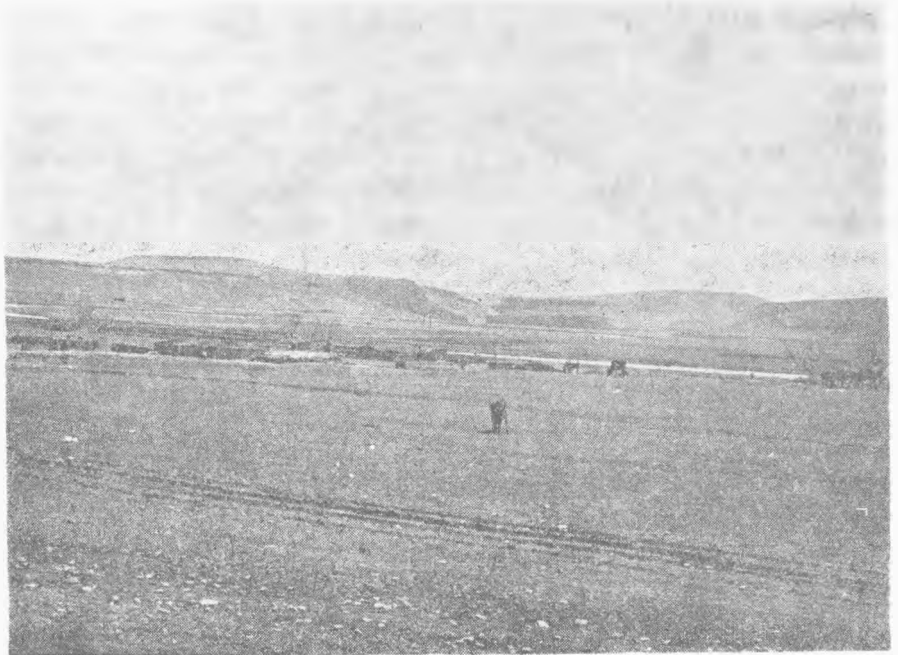

Resim 3. Araştırma sahası kuzeyinde, Doğu Kapısı sınır karakolu kulesinden güneye, baraj sahasına doğru çekilmiş bu resimde geniş vadi tabanı düzlük alanı, komşu yüksek düzlüklere geçişte eğimli yamaçlar ve üzerlerinde erozyon izi kuru sel suları yatağı seçilebilmektedir.

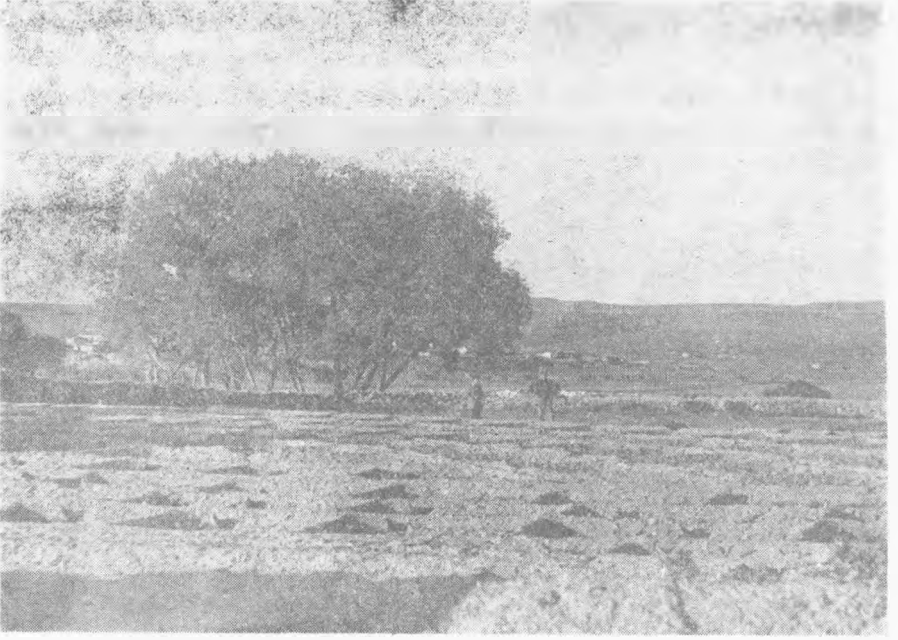

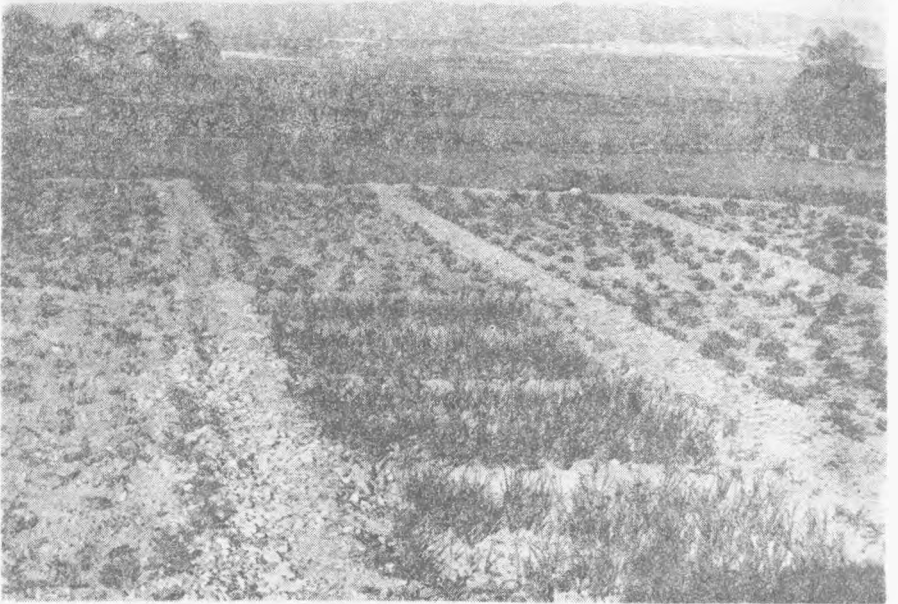
Resim 4. Aynı noktadan batıya, Türk topraklarına doğru çekilmiş bu resimde ova görünüşlü geniş vadi tabanı düzlükleri (Karahan Çayı) ve solda, geri planda komşu yüksek düzlük ya da tepelik alana geçiş eğimli yamaçlarla belirmektedir.

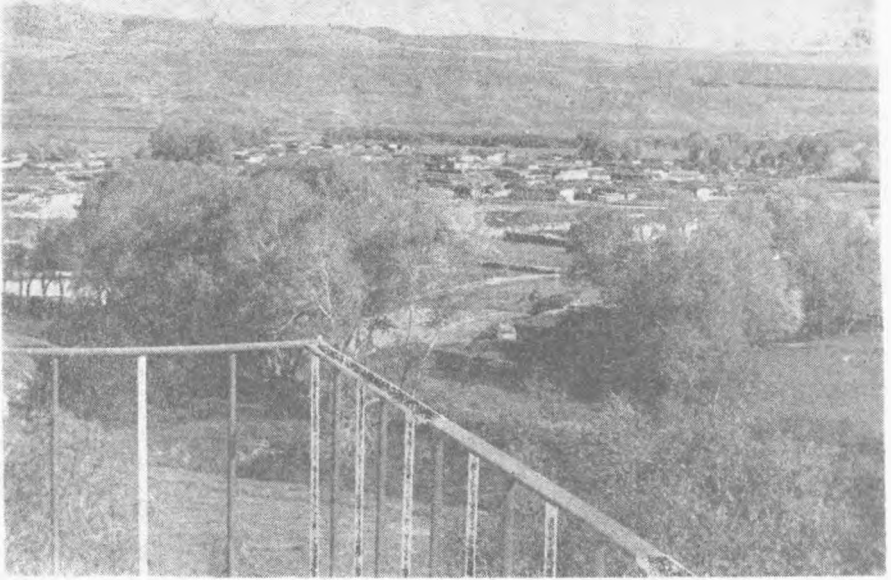
Resim 5. Yine kuzeyde, bu kere Kars Çayı vadi tabanı düzlüklerinden güneye doğru çekilmiş bu resimde, akarsuyun yüksek dalgalı düzlükler arasında açtığı vadisi ve vadi yamacı dikliklerle, tabaka basamaklı görünüş ayrılmaktadır.

Resim 6. Vadi tabanı düzlüklerinin alüviyal toprakları ve elverişli iklim şartları altında kültür faaliyetleri (sebzeçilik vs. de yapılmaktadır). Resim Yılanlı Köyde bu tür faaliyeti göstermektedir.

Resim 7. Aynı yerde sebze evlekleri ve geri planda çayır otları ile seyrek ağaçlıklar (söğüt, huş ağaçlarıyla), nihayet vadi tabanı düzlükleri gerisinde Sovyetler Birliğinde kalan yükseklikler (dağlık alan) seçilmektedir.

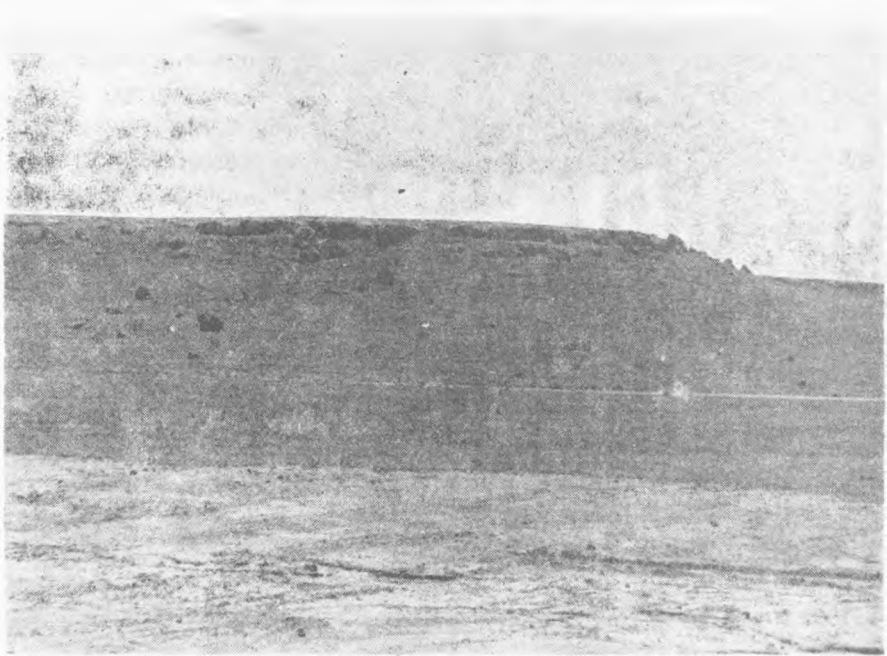
Resim 8. Araştırma sahası güneyinde, baraj seddine yakın bölgede önemli bir yerleşme merkezi olan Yalçınlar Köyünün genel görünüşü. Sınır karakolu kulesinden çekilen bu resimde köy çevresi ağaçlıkları, daha geride sınır nehri Arpaçay kıyısında, şerit şeklinde gür suboyu ağaçlık-çalıllığı görülebilmektedir.

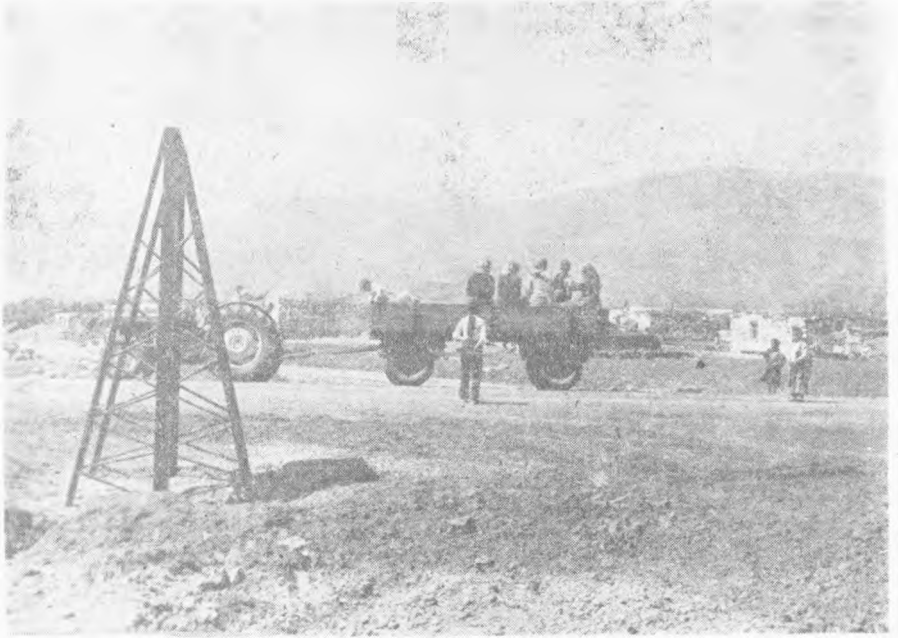
Resim 9. Yüksek plato (yontuk düz) sahalarnının tortul taşlarından meydana gelen (killi, kumlu) toprak örtüsü yağışlı havalarda balçık duruma gelen görünüşü, dolayısıyla bozuk toprak yollara yer vermesiyle kendisini göstermektedir. Geri planda Sovyetler Birliğine doğru volkanik şekillerin belirlediği yükseklikler ayrılmaktadır.

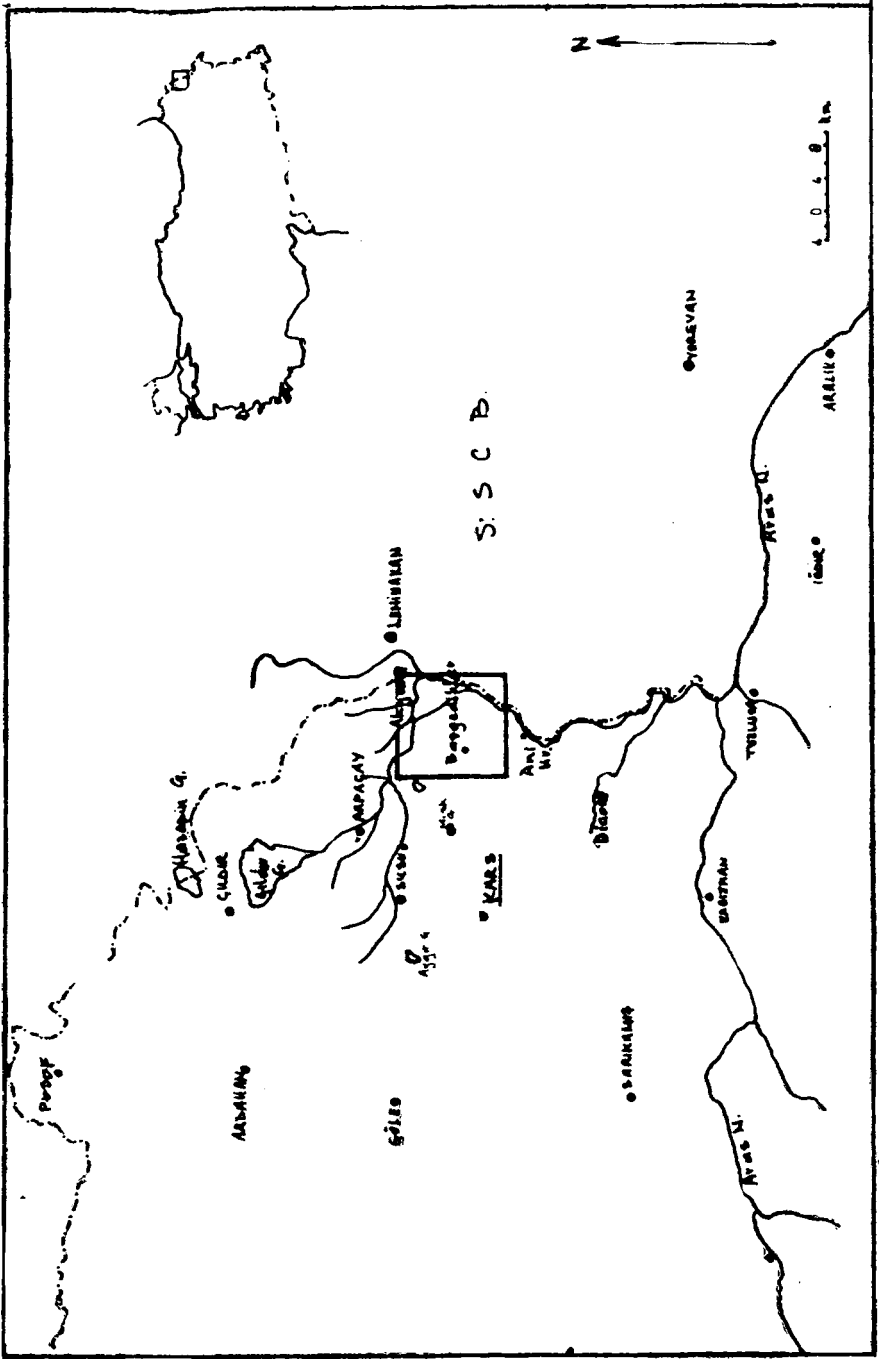
Resim 10. Geniş yontuk düz alanlarının gevşek tortul taşlardan oluşan topraklar üzerinde (kestane renkli step toprağı) otsu bitki örtüsü yer almaktadır. Geri planda aşıntı artığı tepeler görülmektedir (Üç Tepe, Orta Tepe dolayları).

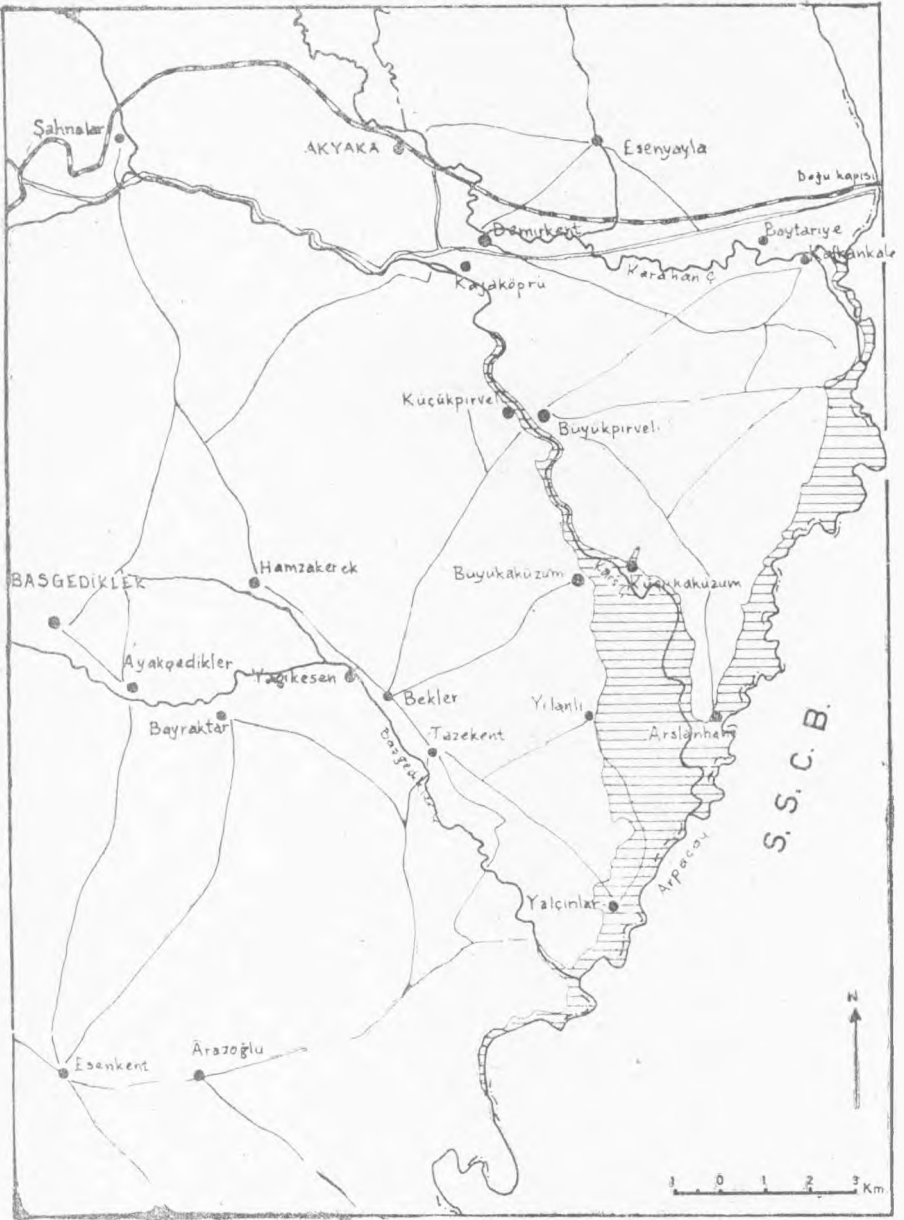
Resim 11. Yüksek yontuk düzlere geçiş alanlarında, akarsu toprak yerlerinde (killi, balçıklı görünüş), üstte sert taşlardan (volkanik örtü) meydana gelen diklikler tabaka basamakları şeklinde ayrılmaktadır.

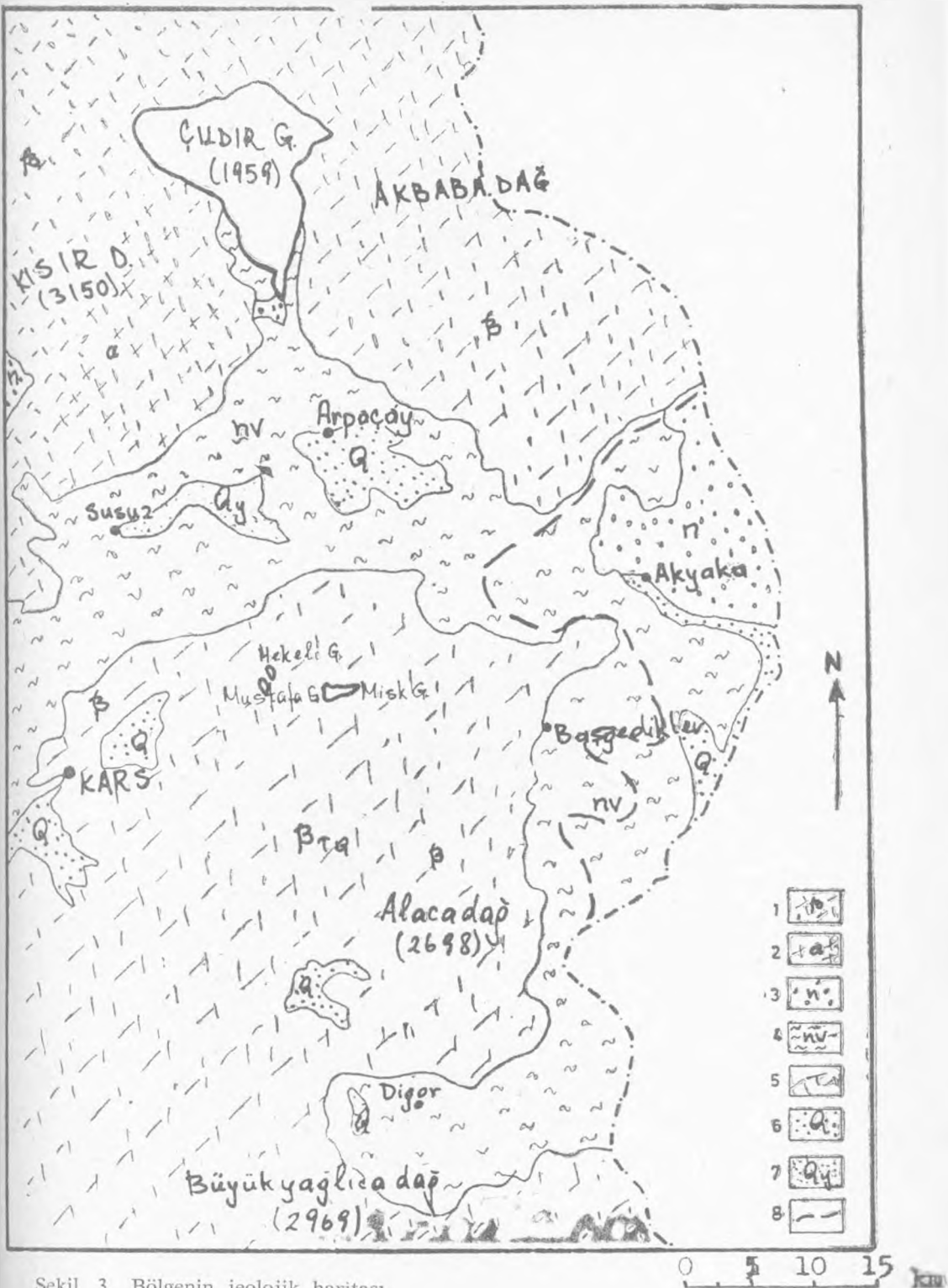
Resim 12. Araştırma sahamız güneyinde Esenkent yerleşme merkezinde, baraj inşaat sahasına ayrılan yol kavşağı ve baraj tanıtma ta belası; geri planda yüksek dağlık alan (Dumanlı Dağ 2690 m.) kar benekleri (lekeleri) ile seçilmektedir.

Şekil 1. Arpaçay Baraj Sahası ve Yakın çevresinin Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye Haritasındaki yeri (sağ üst köşede).

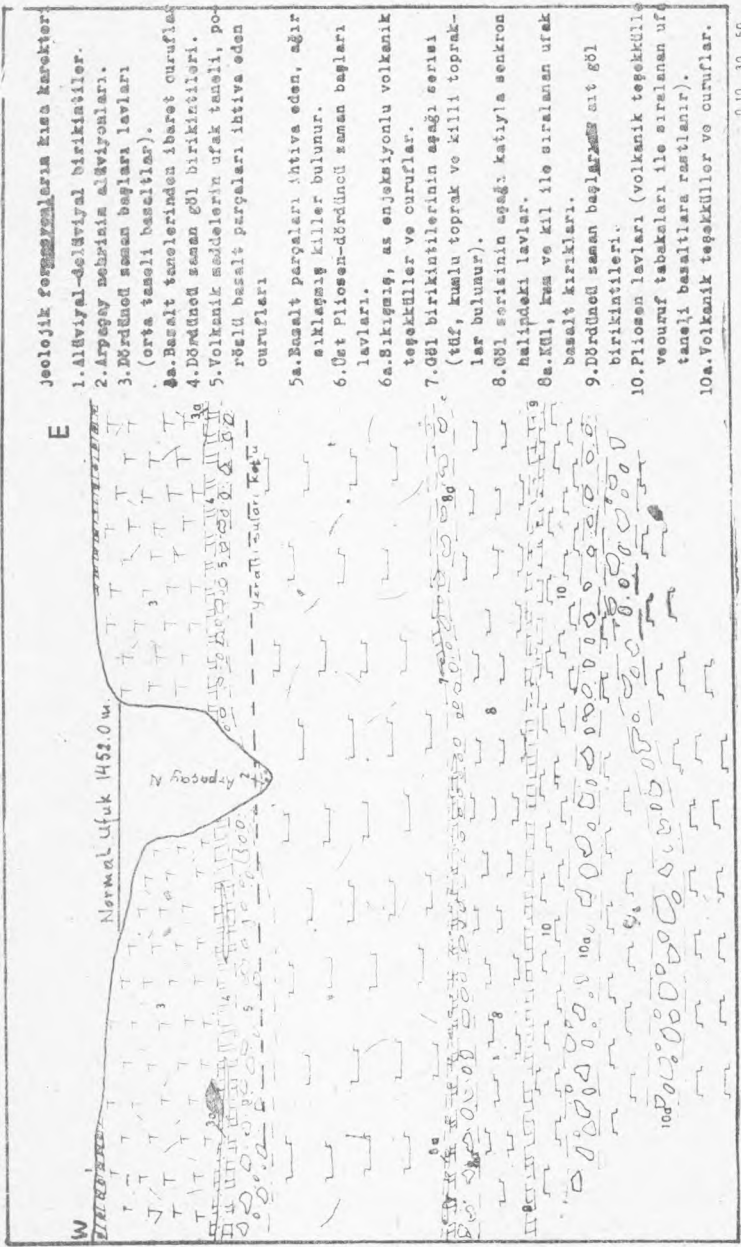
Şekil 2. Araştırma sahası, başlıca yerleşme merkezleri ve yolları (taranmış kısım baraj suları altında kalacaktır).

Şekil 3. Bölgenin jeolojik haritası
(1:500 000 ölçekli Türkiye Jeoloji Haritasından).

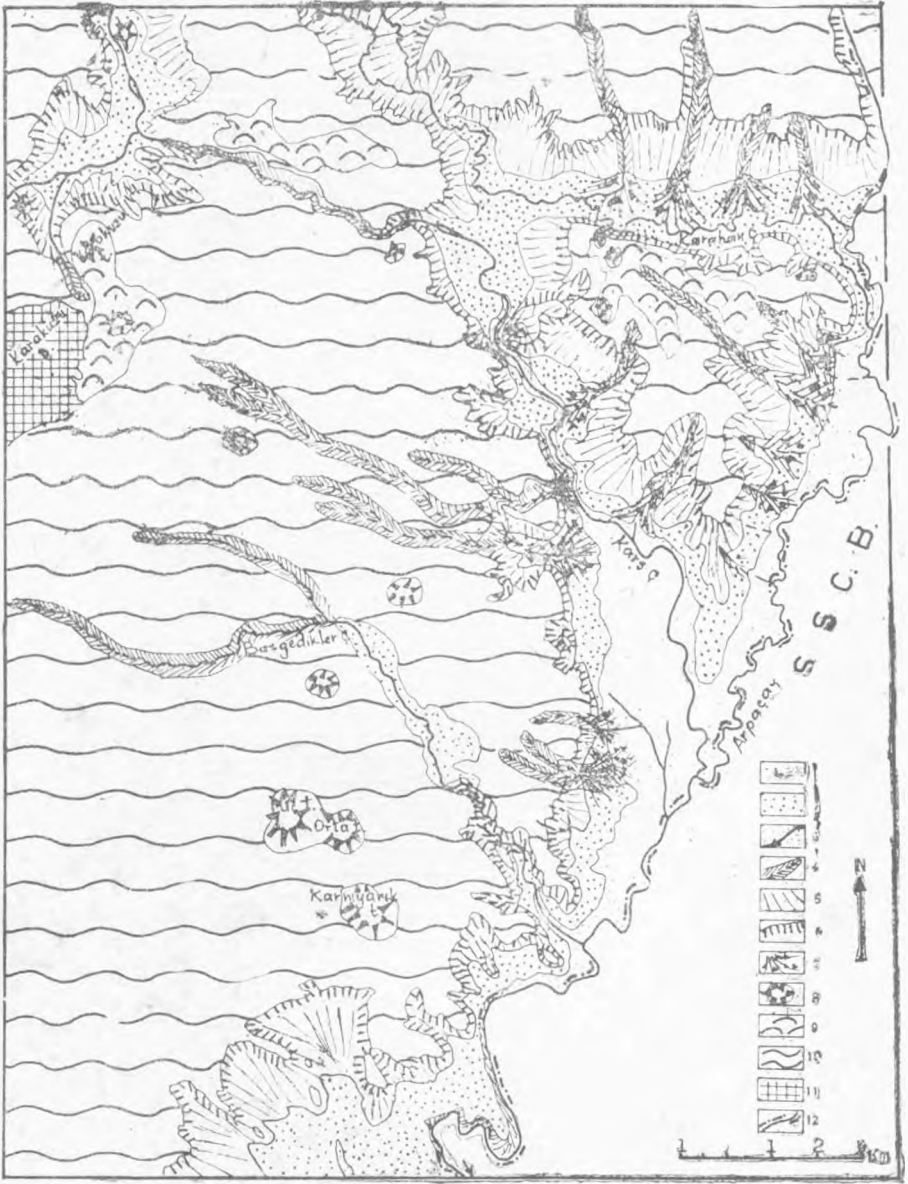
İşaretler. 1. Bazalt, dolorit; 2. Andezit, porfir; 3. Neojen karasal; 4. Neojen volkanojen; 5. Tersiyer; 6. Kuvaterner (karasal); 7. Holosen (yeni kuvaterner); 8. Jeolojik Neojen gölünün tahmini sınırları (DSİ'den).

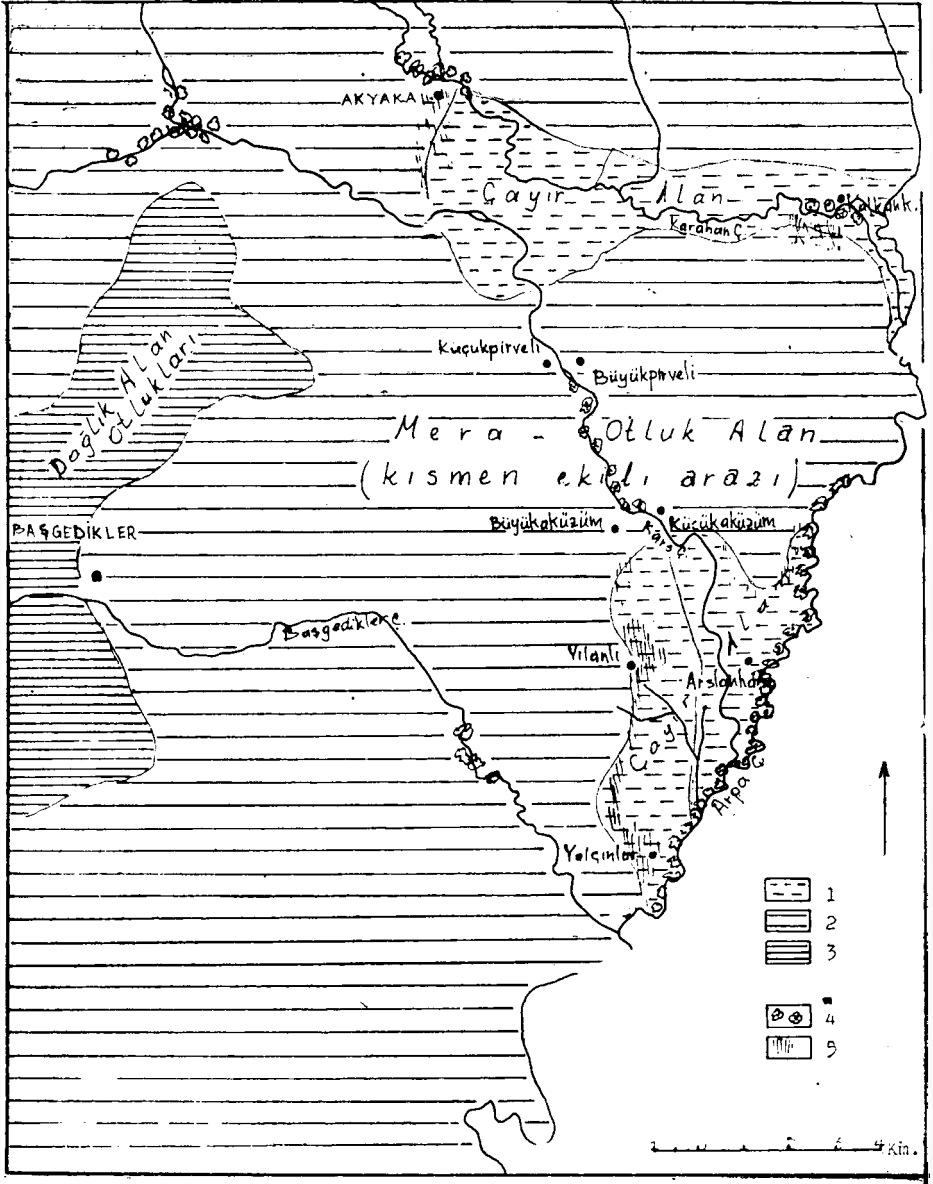

ÖLÇEK 1:1000
 0 10 20 50 m
 dikey 0 10 20 m

Şekil 4. Baraj seddi yerinjen alınmış jeolojik kesit (DSİ raporlarından alınmıştır).

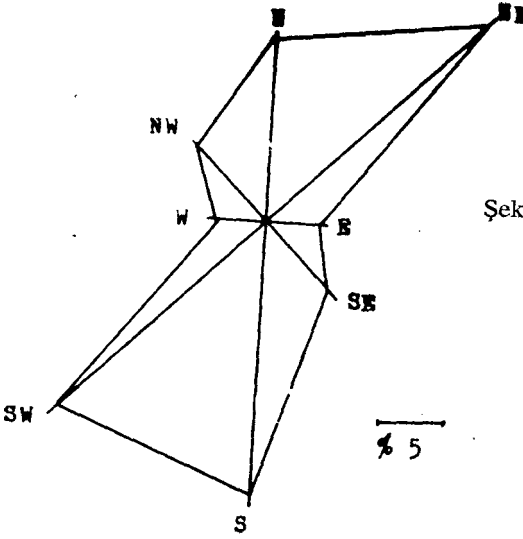

Şekil 5. Arpaçay Baraj sahası ve yakın çevresi Jeomorfolojik haritası.
 İşaretler: 1. Akarsu vadi tabanı düzlükleri (genç alüviyal örtü); 2. Eski alüviyal vadi tabanı düzlükleri; 3. Akarsu yatağı; 4. Tabansız vadi veya kuru dere yatağı; 5. Eğimli vadi yamacı dikliği; 6. Vadi dikliği tabaka basamağı (monoklinal yapı); 7. Yamaç döküntüleri (kayşat); 8. Tek tepelik alan. 9. Tepelik yöre; 10. Geniş plato (yontukdüz) alanları; 11. Dağlık saha; 12. Akarsu boyunca devlet sınırı (S.S.C.B.).

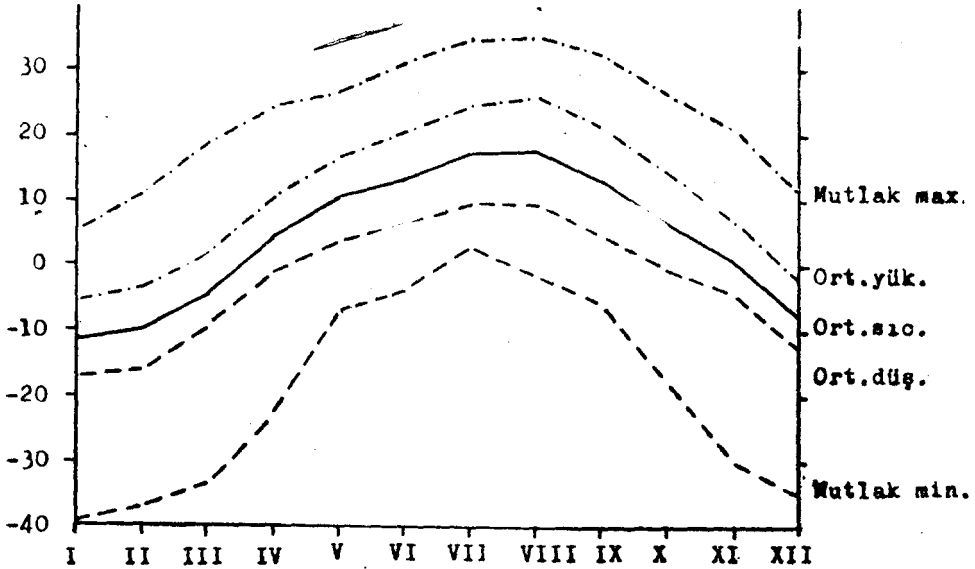

Şekil 6. Ana toprak gurupları ve tabii bitki örtüsü.

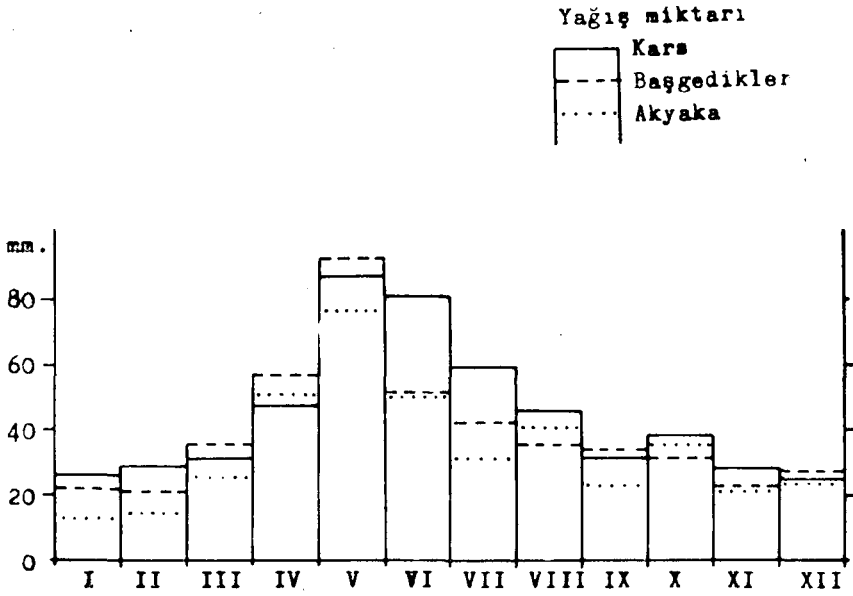
İşaretler: 1. Geniş vadi tabanı düzlüklerinin alüvyial-kolüvyial toprakları. Genellikle çayır sahaları olup, kısmen kültür bitkilerine yer vermektedir; 2. Kestane renkli topraklar. Bozkır otlukları görünüşünde, kısmen mera ve ekili arazi olarak ayrılabilir; 3. Yüksekliklerin bazaltik toprakları olup, otluk alanlardır; 4. Akarsu boyu ağaçlık veya çalılıkları; 5. Belirgin kültür sahaları (sebzeçilik vs.).

Şekil 7. Mukayese istisyanu olarak Kars'ın rüzgar günlü diyagramı (esme sıklığı % cinsinden hesaplanmıştır).

Şekil 8. Kars'a ait çeşitli sıcaklık değerlerinin yıllık gidışı.

Şekil 9 Kars, Başgedikler ve Akyaka rasat istasyonları aylık yağış değerlerinin yıllık gidişi.

Dr. A. Nişancı

AKARSULARIMIZDA TAŞINAN SEDİMENT MİKTARLARI VE AKARSULARIMIZA SEDİMENT VEREN KAYNAKLAR HAKKINDA İLK NOT

Dr. İbrahim ATALAY

GİRİŞ :

Bilindiği gibi, seller ve akarsular (fluvial amiller) hem aşındırıcı hem de taşıyıcı ve biriktirici amillerdir. Kütle hareketleri (heyelan, toprak akması, çeşitli göçmeler vs.), toprak ve ana materyal aşınması sonucu akarsu yataklarına kadar ulaşan çeşitli büyüklükteki materyaller ile, akarsuların yatak ve yamaçlarında hidrolik yani suyun zinde kuvveti ve korazyon (çarpma suretiyle aşındırma) suretiyle yaptıkları aşındırmadan hasıl olan katı materyaller, akarsuların ve sellerin katı materyal (sediment) yükünü meydana getirirler. Akarsularda taşınan katı materyal yük genel olarak üç sınıfa ayrılır (Tablo: 1):

1 — Yatak yükü (bed-load) : Akarsu yatağında taşınan parçalar olup, bunlar yuvarlanma, kayma ve bazan da sıçrama suretiyle hareket ederler. Genellikle çakıl ve iri kum gibi kaba elemanlar, akarsuyun yatak yükünü teşkil ederler.

2 — Süspanse yatak materyal yükü (Suspended bed-material load) : Bunlar akarsularda genellikle süspansiyon halde taşınırlar ve zaman zaman akarsunun yatağı ile temas ederler. Örneğin, kum boyutundaki parçalar, süspanse yatak yükünün önemli bir kısmını teşkil etmekte olup, bunlar hem yatakda taşınarak yatak yükünü, hem de süspansiyon halde taşınarak, süspanse yatak yükünü oluştururlar.

3 — Su yükü (wash load) : Devamlı olarak süspansiyon yani yüzer halde taşınan ve akarsuyun yatağı ile hiç temas etmeyen kil ve ince mil gibi çok ince boyutlu materyallerdir.

Öte yandan, akarsularda taşınan materyaller, taşınma mekanizmasına ve taşınan materyallerin boyutlarına göre de sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.

TABLO : 1 — Akarsularda taşınan katı materyal (sediment) yükün sınıflandırılması

		Sınıflandırma Sistemi	
		Sedimentin taşınma mekanizmasına göre	Sedimentin parça boyutuna göre
Toplam sediment yükü	Su yükü (Wash load)	Asılı yük (Suspended load)	Su yükü (Wash load)
	Asılı (süspanse) yatak materyal Yükü		Yatak materyal yükü
	Yatak yükü	Yatak yükü	

(Cooper ve Peterson'dan, 1970, s. 1181 tadilen)

Taşınma mekanizmasına göre akarsularda taşınan sediment yükü iki gruba ayrılmaktadır :

1 — Yatak yükü (bed-load) : Akarsu yatağında hareket eden parçalar olup, bunlar yuvarlanma, kayma ve bazanda sıçrama suretiyle taşınmaktadırlar.

2 — Süspanse yük (suspended load) : Yatağın üzerinde taşınan sedimentlerdir; bunlar hem süspanse yatak materyalini ve hem de bundan daha ince olan ve devamlı olarak yüzer halde taşınan su yükünü (wash load) teşkil ederler, ayrıca bu yük, akar-

sularda taşınan toplam sediment yükünün önemli bir bölümünü oluşturur.

Akarsularda taşınan sedimentler parça boyutlarına göre de iki sınıfa ayrılmaktadır:

1 — Yatak materyal yükü (bed-material load): Genellikle akarsularda taşınan çakıl dahil iri kum ve kısmen de millerden ibarettir. Bunlar zaman zaman yüzer halde ve akarsu yatağı ile temas ederek taşınırlar.

2 — Bunların üzerinde taşınan ve yatak materyalinden çok daha ince olan kil ve ince mil gibi elemanlardır.

Akarsularda her üç halde taşınan bu materyalleri birbirinden ayırmak mümkün görünmemektedir. Şöyle ki, çakıl ve blok gibi iri unsurlardan ibaret yatak yükü hariç, süspansiyon halde taşınan özellikle kum boyutundaki elemanlar, bazan mecranın taban kısmında taşınarak yatak yüküne, bazan da süspansiyon halde taşınarak süspanse yüke dahil olmaktadır.

Akarsularda taşınan sedimentlerdeki bu ayırımı güçlüğüne bertaraf etmek için, akarsulardaki sediment hareketi pratikte iki sınıfa ayrılabilir. Bunlar: 1 — Yatak yüzeyinde ve yüzeye yakın kısımlarda taşınan yatak materyal yükü, 2 — Bunun üzerinde kalan ve genel olarak süspansiyon halde taşınan su yükü veya askı yüküdür.

Akarsuların taşıdığı sedimentin en önemli kısmını, süspansiyon yani yüzer halde taşınan materyaller teşkil etmektedir. Bu, akarsuyun karakterine bağlı olmakla beraber, akarsularda taşınan toplam sedimentin % 50-95 ini teşkil eder.

Örneğin, killi şistler, silttaşı, marn ve killi bir arazide aşındırma yapan akarsuların taşıdığı sedimentlerin büyük çoğunluğu kil ve millerden ibarettir; buna karşılık, kumtaşı, çakıllı kumlu ve konglomeralardan oluşan araziden geçen akarsular genellikle yatak materyal yükü hakim duruma geçmektedir. Karstik sahalarda doğan ve gelişen akarsular ise, hem daha az materyal taşımakta ve hem de süspanse halde taşınan materyaller akarsu yükünün hemen hemen tamamını teşkil etmektedir.

Diğer taraftan, akarsularda taşınan sedimentlerin hareketinde ve taşınmasında, sediment parçalarının yoğunluğu, vizkozitesi

ile suyun sıcaklığı asitlik ve alkalilik özellikleride etkili olmaktadır (1).

Bunlardan başka, akarsu yatağının şekli, suyun akış hızı ve akış özellikleri (anafor hareketi vs.) gibi faktörler de akarsuların sediment taşınmasını etkileyen amiller arasına girmektedir.

I — AKARSULARIMIZDA TAŞINAN SEDİMENT MİKTARLARI :

Akarsularımızda sediment rasatları 1939 yılında başlamış olmasına rağmen, bugüne kadar akarsularımızın sediment taşıma özelliklerini, kanımızca yeterli rasat verileri olmamasından dolayı, ortaya çıkaracak yayın yapılmamıştır. Bu bakımdan akarsularımızda taşınan çeşitli boyuttaki sedimentlerin yani süspans ve yatak materyali sedimentlerinin ne kadar taşındığı ve bunların meca boyunca olan hareketlerini ortaya çıkaracak bilgilere yeteri kadar sahip değiliz; ayrıca akarsularda taşınan günlük sediment miktarlarının ve özellikle taşkın zamanlarında akarsulardan geçen sedimentlerin ne kadar olduğu hakkında da yeterli veri bulunmamaktadır. Buna ilâveten akarsu havzasının iklim, topoğrafya, jeolojik ve arazi kullanma özellikleri ile sediment taşınması arasındaki ilişkileri de yeteri kadar ortaya çıkaracak araştırmalar da

(1) *Yoğunluk* (density) : Su kütleinin hacmine oranıdır. Su kütleinde sıcaklığın artışı, suyun hacmini arttırdığından, suyun yoğunluğunu düşürmektedir. Filhakika, suyun sıcaklığının 40° den 100° ye çıkması ile suyun hacmini 1.04 arttırmaktadır.

Sıcaklık : Sıcaklıktaki değişmeler, sıvının kimyasal ve fiziksel özelliklerinde değişmelere yol açmaktadır. Özellikle sıcaklık yükseldikçe yüzer maddelerin çökmesi kolaylaşır, bu itibarla soğuk sulara taşınan süspans materyal, sıcak sulara nazaran daha fazladır.

Viskozite : Sıvı içindeki parçalar arasında mevcut olan çekiçi bir kuvvettir. Bu, sıvıdaki parçalar arasındaki kayma hareketini etkiler. Alelade basınç altında, vizkozite sadece sıcaklık ile değişir. Örneğin, su sıcaklığının 32° den 4.4° ye düşmesi, viskoziteyi % 80 civarında artırır.

Asitlik veya baziklik : Hidrojen iyon konsantrasyonunun negatif logaritması (10⁻⁷) pH değeri olarak isimlendirilir. pH değeri 7 olan sular nötral, bu değerın üzerindeki sular alkalın, altındaki sular ise asit karakterdedir.

Asit sular, dalgalar ile hareket eden çok ince sedimentlerin kolloidal yağınlar halinde birleşmesine yardımcı olmaktadır.

Bu faktörlerden en önemlileri vizkozite ve sıcaklıktır.

yapılamamıştır. Öte yandan, akarsularımızda sediment rasadı yapan istasyonlarda yeterli sayıda değildir (Şekil: 1).

Bu konulara az da olsa ışık tutmak bakımından, Elektrik İşleri Etüd İdaresi Genel Direktörlüğü Sediman Laboratuvarından aldığımız sediment rasatlarına ait dokümanlar değerlendirmeye tabi tutularak, önemli nehirlerimizin sediment taşıma özellikleri hakkında bazı açıklamalar yapmak mümkün olmuştur (2). Ancak, nehirlerin sediment taşıma yönünden karakteristiklerini ortaya çıkarmak için, nehirlerin akımları ile taşıdığı sedimentler arasındaki ilişkilerini özellikle, akarsuların günlük akım ve sediment taşınma miktarını gösteren «sediment taşınma eğrilerinin» (sediment-transport curve) logaritmik kağıt üzerine çizilmesi, ayrıca akarsuların akım ve sediment taşıma arasındaki ilişkileri en iyi biçimde karakterize eden sediment oranı eğrisinin de (sediment rating curve) logaritmik kağıtlar üzerine geçirilmesi gerekmektedir. Özellikle, feyzan zamanlarında nehirlerin taşıdıkları sedimentlerin önemini ortaya koymak bakımından, sel akımı ile taşınan sediment miktarı arasındaki ilişkileri gösteren eğrilerin de çizilmesi lüzumludur.

Bunlara ilâve olarak, akarsularda taşınan çeşitli boyuttaki sedimentler (kum, kil, çakıl vs.) ile akım arasındaki ilişkileri gösteren analizlerin yapılması ve bunlara ait grafiklerin de çizilmesi gerekmektedir.

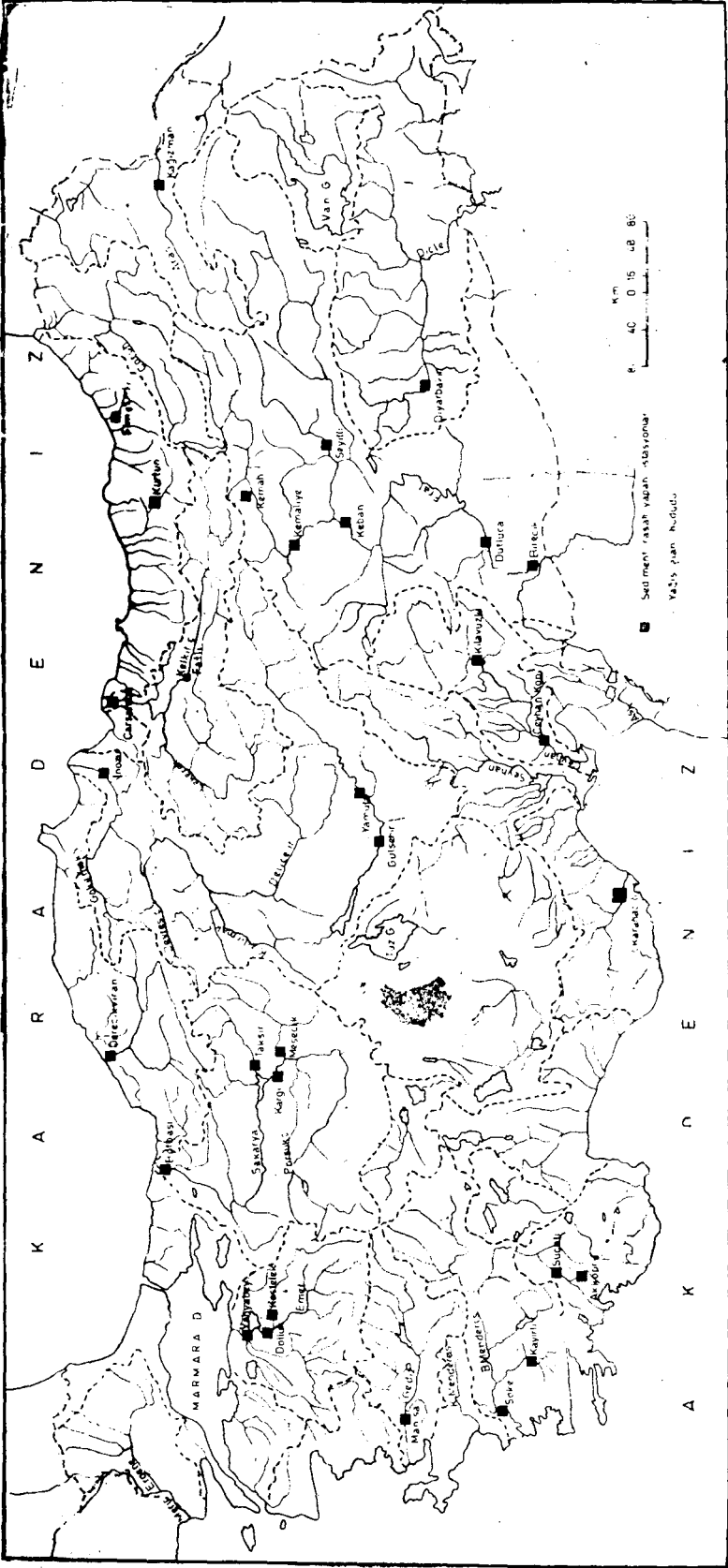
Fakat, bunlara ait veriler şimdilik elimizde olmadığı için, tablo 2 deki bilgilere dayanılarak akarsularımızdaki sediment taşınmaları ile ilgili genel değerlendirmeler yapılacaktır.

1 — Akarsularımızda Taşınan Yıllık Ortalama Sediment Miktarları :

Ülkemizde en fazla sediment taşıyan nehrimiz Fırat'tır. Bu nehrin Dutluca yapılan sediment rasatlarına göre yılda ortalama olarak 108 178 882 ton (72 119 254 m³) sediment taşıdığı tesbit edilmiştir. Bunun yanında aynı nehir üzerinde Keban'da 33 522 877 ton, Kemaliye'de 17 468 170 ton ve Birecik'de ise 73 358 937 ton sediment taşınmıştır. Bu duruma göre, Fırat Nehri'nin çeşitli ke-

---

(2) Nehirlerimizde taşınan sedimentlere ait dokümanları veren E.İ.E.İ. Genel Direktörlüğü Sediman Laboratuvarından hidrolog Cahit ÖZENİR'e teşekkür ederim.

Şekil 1. Türkiye'nin hidrografiya haritası ve akarsularda sediment rasadı yapan belli başlı istasyonlar.

şitli kesimlerinde taşınan sediment miktarları arasında önemli ölçüde farklar bulunmaktadır. Burada ilginç bir durum, Dutluca'da taşınan sediment miktarı 108 milyon ton olduğu halde, bu istasyonun 100 km. kadar güneyindeki Birecik'de bu miktar normal şartlar altında çoğalacağı yerde, azalarak 73 milyon tona ulaşmıştır. Bu durum, sözü edilen sahalar arasında nehrin yatak eğiminin azalması, nehir suyunun bir kısmının sulama suyu olarak kullanılması ve suyun yatakta yayılması sonucunda önemli ölçüde rüsup biriktirdiğine bağlanabilir.

Sediment taşıma yönünden ikinci önemli nehrimiz Yeşilırmak olup, bu nehir yılda ortalama olarak 54 692 677 ton (36 461 784 m³) sediment nakletmektedir.

Bundan başka belli başlı nehirlerimizin taşıdığı sediment miktarları ton olarak şöyledir: Kızılırmak 44 960 700, Ceyhan 19 579 311, Palu'da Murat 18 667 735, Büyük Menderes 12 394 122, Sakarya 8 540 405, Filyos 8 121 323, Göksu 6 874 139, Gediz 5 787 075 (Tablo: 2).

2 — Akarsularımızın Yıllık Ortalama Akımları ve Taşınan Sediment Miktarları Arasındaki İlişkiler :

Akarsularımızda taşınan sediment miktarının, akarsuyun debisi ile olan ilişkilerini ortaya çıkarmak için, yıllık ortalama taşınan sediment miktarı, yıllık ortalama akım miktarına bölünmüştür. Yani akarsuda taşınan katı maddelerin miktarı su ağırlığına oranlanmıştır (Tablo: 2). Böylece onbinde olarak akarsularda sediment taşınma oranları çıkarılmıştır. Gerçekten akarsularda bu değerler 1:1 000 — 1:100 000 arasında oynamaktadır. Tablo: 2 deki verilere göre, akarsularımızda taşınan sediment oranı en fazla 0.000061 değeri ile Yeşilırmak Nehri'nde olduğu bulunmuştur. Bunu sırasıyla, Kızılırmak 0.000057, Fırat Dutluca'da 0.000030, Birecik'de 0.000018, Büyük Menderes 0.000027, Susurluk 0,000026, Ceyhan 0.000022 değerleri ile takip etmektedir.

En az sediment taşınma oranları ise Göksu'da 0.00006, İyidere'de 0.00005, Sakarya'da 0.000013 dür.

Ancak, bu şekilde yapılan değerlendirme, akarsularımızda akıma göre sediment taşınma oranları hakkında çok kaba ve genel bilgiler vermektedir. Akarsuların sediment taşınma oranları

TABLO : 2 — Akarsularımızda taşınan sediment miktarları.

Akarsu havzasının ve sediment rasat istasyonunun adı	Rasat süresi	Akarsu havzasının yüzölçümü (km ²)	Yıllık ortalama toplam su akımı (m ³)	Yıllık ortalama toplam taşınan sediment miktarı (ton)	Sediment miktarının akıma oranı (onbinde)	Akarsu havzasının ortalama sediment verimi (ton/yl/km ²)
Karasu, Kemah boğazı	1963—69	10 356	3 620 332 800	6 340 882	17.5	612
Karasu, Kemaliye	1963—69	20 678.6	7 395 822 720	17 468 170	23.6	844
Fırat, Keban	1963—69	63 873.6	26 901 469 440	33 522 877	12.8	525
Fırat, Dutluca	1963—69	92 654	35 886 706 560	108 178 882	30.1	1167
Fırat, Birecik	1963—69	100 915	39 740 090 400	73 358 937	18.4	727
Murat, Palu	1963—69	26 139.6	9 728 856 000	18 667 735	19.1	727
Dicle, Diyarbakır	1946—69	6 298.4	3 471 798 240	6 833 289	19.6	1085
Aras, Kağızman	1963—69	8 872.8	2 740 478 400	5 169 407	18.8	583
Ceyhan, Kılavuzlu	1957—74	8 484	2 861 892 000	3 818 630	13.3	450
Ceyhan, Yeniköprü	1954—69	19 727.2	8 829 449 280	19 579 311	22.1	992
Seyhan, Üçtepe	1966—70	13 846	7 119 822 720	7 792 531	10.9	563
Göksu, Karahacılı	1961—69	10 043.6	4 132 792 800	6 874 139	16.6	684
Dalaman, Akköprü	1964—69	4 510	1 561 032 000	1 615 417	10.3	358
Dalaman, Suçatı	1962—69	3 411.6	973 831 680	906 915	93.1	266
Göksu, Himmetli	1966—70	2 596.8	1 372 762 080	859 272	6.2	331
Çine Ç., Kayırlı	1938—69	948	247 972 960	974 915	39.3	103
B. Menderes, Söke	1963—68	23 889.2	4 507 755 840	12 394 122	27.4	519

TABLO : 2'nin devamı

Gediz, Manisa Köp.	1963—69	9 941.4	3 276 275 040	5 787 075	17.6	582
Kirmasti - Döllük	1939—69	9 629	2 025 241 920	3 401 435	16.7	353
Ardınaz, Kestellek	1939—69	4 672	847 056 960	1 761 117	20.8	376
Susurluk, Yahyabey	1953—69	6 454	2 176 299 360	5 801 189	26.6	898
Kirmir, Taksir	1963—68	3 941.6	793 761 120	543 017	6.8	138
Filyos, Devecikıran	1964—69	13 300.4	4 627 592 640	8 121 323	17.5	610
Sakarya, Kargı	1961—69	33 847.2	2 191 436 640	1 579 455	7.2	47
Ankara, Meşecik	1961—69	7 140	542 734 560	9 843 320	181.4	138
Sakarya, Botbaşı	1961—69	13 126	6 568 633 440	8 540 405	13.0	651
Kızılırmak, Gülşehir	1962—69	15 581.6	3 006 957 600	11 884 765	- 39.3	763
Kızılırmak, İnözü	1962—69	48 408	7 841 426 400	44 960 700	57.3	929
Perisuyu, Seyitli	1963—69	5 492	3 443 415 840	5 040 650	146.0	919
Munzur, Melekbağçe	1963—69	3 496.8	3 095 258 400	2 410 733	77.8	689
Harşit, Kürtün	1963—69	2 750	812 367 360	602 980	74.2	219
İyidere, Şimşirli	1963—69	855.3	1 145 702 880	558 884	4.9	653
Yeşilirmak Çarşamba	1964—69	35 958	8 933 202 720	54 692 677	61.2	1521
Kelkit, Fatlı	1964—69	10 048.8	2 516 888 160	10 821 520	43.0	1077
İspir	1965—69	5 505.2	1 681 184 160	2 433 615	14.5	442

nın sıhhatlı bir şekilde belirtilmesi bakımından, günlük akım ve sediment değerlerinin bilinmesine ihtiyaç vardır. Bu bilgilerin elde edilmesi ile, akarsuyun taşkın ve çekik zamanlarındaki sediment taşınma oranları ortaya çıkarılmakta ve bu verilerle akarsuların debisi ile sediment taşıma miktarı arasındaki oranı iyi bir biçimde yansıtan «sediment taşınma oranı eğrilerinin» (sediment rating curve) logaritmik kağıt üzerine çizilmesi sağlanmaktadır. Bu konuda kaba da olsa bir fikir vermesi bakımından, Gediz Nehri'nin yıllık ortalama ve ocak ayına ait günlük sediment taşınma oranı eğrileri logaritmik kağıt üzerine çizilmiştir. (Şekil: 2 ve 3).

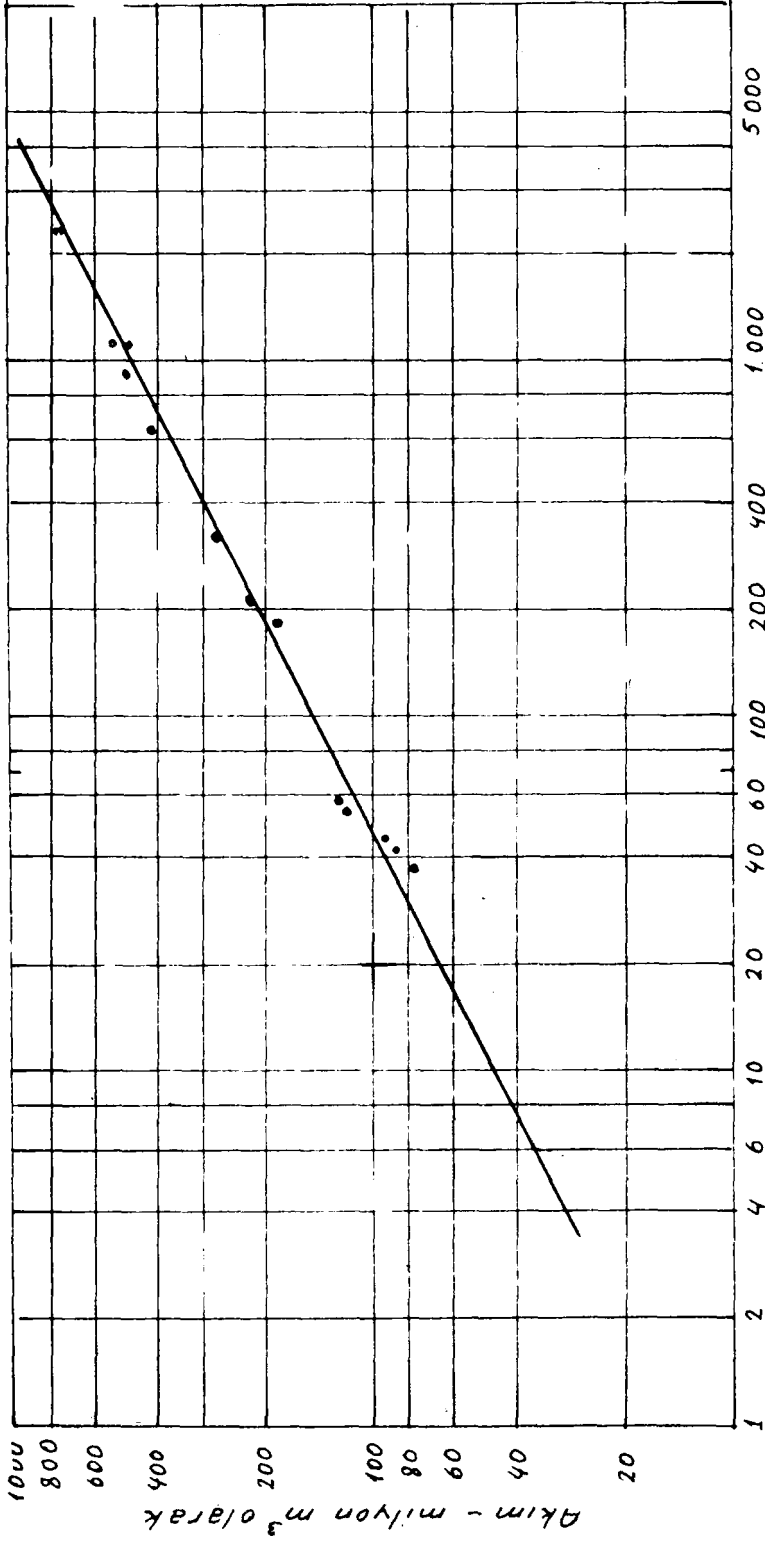
Bu eğrilerin yardımı ile ilk bakışta Gediz Nehri'nin yıllık akım ve ocak ayına ait günlük akımları ile sediment taşınması arasındaki ilişkiler açıkça görülmektedir. Genel bir ifade ile, akarsuların debisi arttıkça, buna bağlı olarak da taşınan sediment miktarı da fazlaşmakta ve özellikle akarsuların taşkın zamanlarında taşınan sediment miktarı maksimum seviyeye erişmektedir.

3 — Akarsu Havzalarının Ortalama Sediment Verimi :

Bir akarsuda taşınan yıllık toplam sediment miktarının o akarsuyun drenaj alanına bölünmesi ile, o havzanın birim sahasının yıllık ortalama sediment verimi bulunmaktadır. Örneğin: Fırat Nehri'nin drenaj alanı 100 915.6 km², yıllık ortalama taşınan sediment miktarı 73 358 937 ton olup, beher kilometre karedeki yıllık ortalama sediment verimi ise 727 ton/yıl/km² dir. (73 358 937 : 100 915.6 = 727). Bu değer ise, Fırat Nehri'nin drenaj alanında bir yılda 1 km² sahada 727 ton materyalin taşındığını ifade etmektedir. Fakat bu şekilde yapılan bir değerlendirme benzer eğim, bitki örtüsü, iklim ve arazi kullanma özelliği gösteren havzalar için geçerlidir. Böyle bir değerlendirme ancak memleketimizin bazı lokal sahalarına uygulanabilir. Ancak, akarsu havzalarının sediment verimlerini kaba bir biçimde de olsa mukayese etmek bakımından akarsu havzalarının ortalama sediment verimi bulunmuştur (Tablo: 2).

Tablo: 2 deki verilere göre, ülkemizde en fazla aşınan ve akarsulara en fazla sediment veren Yeşilırmak havzası olup, bu havzada 1 km² lik sahanın yılda 1 mm aşındığını ifade etmektedir.

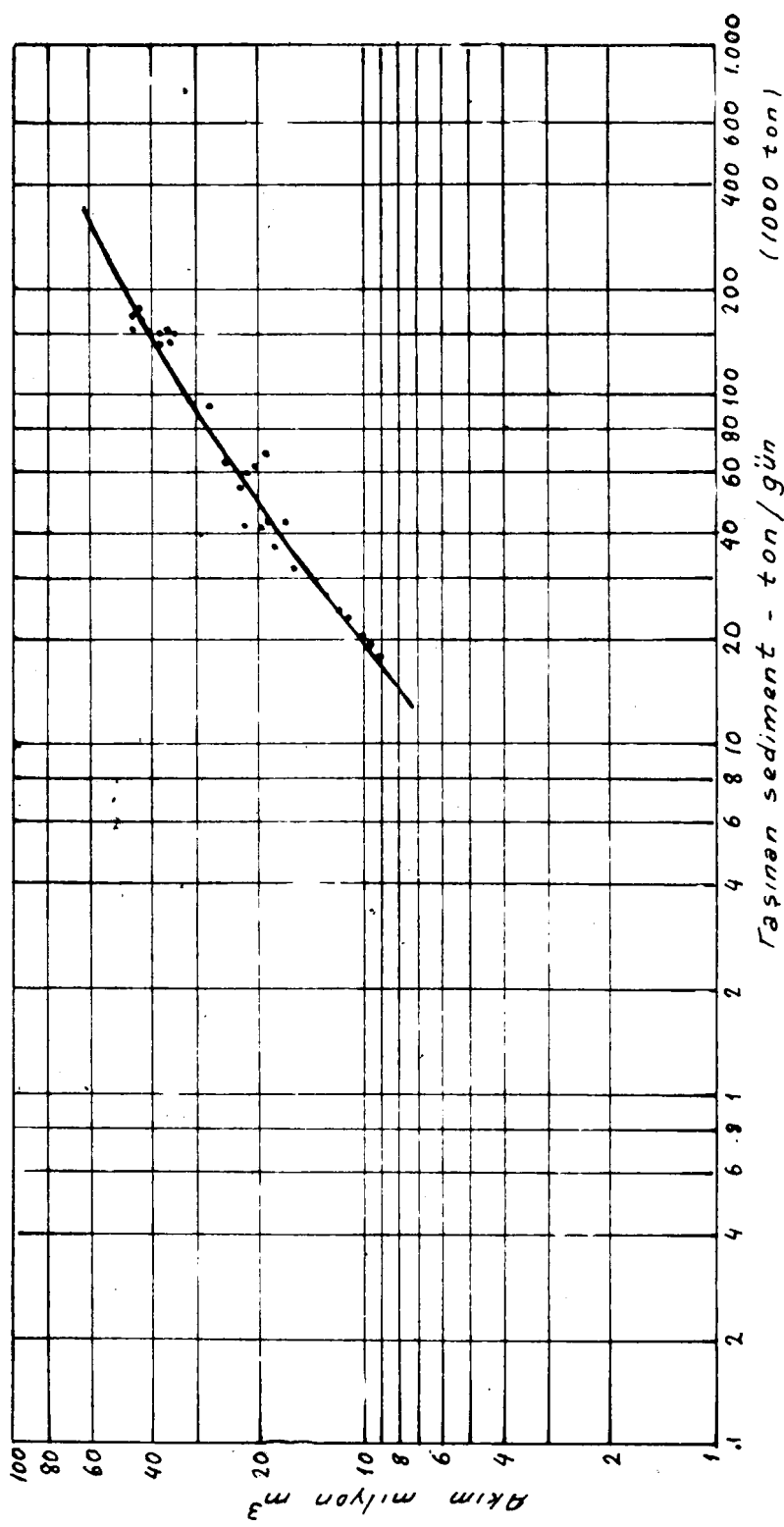
Diğer sediment verimi yüksek olan belli başlı akarsu havzamızın ton/yıl/km² olarak sediment verimleri şöyledir: Dicle

Taşınan Sediment - 1000 ton olarak

Şekil : 2 — Gediz Nehri'nin yıllık ortalama akımı ile sediment taşınması arasındaki ilişkileri gösteren sediment taşınma oranı eğrisi (Sediment rating curve).

Şekil : 3 — Gediz Nehri'nin ocak ayı ortalama akımı ile sediment nakli arasındaki ilişkileri gösteren sediment taşıma oranı eğrisi (Sediment rating curve).

1085, Kızılırmak 929, Ceyhan 992, Susurluk 898, Murat 727, Gediz 582, Büyük Menderes 519.

Yukarıdaki havzalara göre sediment verimi nisbeten düşük olan Akarsu havzalarımızın sediment verimleri ise, Harşit'de 219, Kirmir'de 138, Çine Çayı'nda 103, Ankara Çayı'nda 137 ton/yıl/km² dir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, sözü edilen ortalama sediment verimleri akarsu havzasının her tarafını karakterize etmekten çok uzak ve geçersizdir. Örneğin, Büyük Menderes Nehri havzasının ortalama sediment verimi 519 ton/yıl/km² olduğu halde, aynı havzadaki Çine Çayı havzasının ortalama sediment verimi 103 ton/yıl/km² dir. Diğer havzalar için de aynı durum söz konusudur.

II — AKARSULARIMIZA SEDİMENT VEREN KAYNAKLAR :

Akarsulara ve sellere sediment veren kaynakların araştırılması ve bu kaynakların sediment verme yönünden önemlerinin belirtilmesi, gerek taşkın ovalarında (flood-plain), baraj rezervuarlarında, göller ve denizlerde ve akarsuların yayıldığı sahalardaki sedimentasyon ve gerekse akarsularda taşınan sediment olaylarının değerlendirilmesi bakımından ve bu konuda alınacak kontrol tedbirleri için büyük önem arz etmektedir.

Bu bakımdan arazide yaptığımız araştırmalara dayanarak ülkemizde akarsulara sediment veren kaynaklar hakkında kısa olarak durmayı uygun bulmaktayız.

Akarsulara ve sellere sediment veren belli başlı kaynaklar ve bunların sediment yani materyal verme yönünden arz ettikleri özellikler aşağıda anahatları ile belirtilecektir :

1 — Toprak Aşınması :

Arazinin tabii dengesinin bozulması ile oluşan toprak aşınması, akarsuların sediment yükünün artmasına sebep olan amillerin başında gelmektedir. Ülkemizde ise, toprak aşınması önemini koruyan çok ciddi bir sorundur. Nitekim, memleketimizin % 50' den fazla bir kısmında çeşitli derecede toprak aşınması görülmektedir. Harvey Oakes'a göre (1), ülkemiz arazisinin % 83'ünde

(1) Oakes, H., 1958, Türkiye Toprakları : Türk Yük. Zir. Müh. Bir. Neş. No. 18, İzmir.

çok hafiften çok şiddetliye kadar değişen toprak aşınmasının mevcut olduğu ve topraklarımızın % 87.5 inde kalınlığın 18 cm. ye ve hatta daha az olduğunu belirtmiştir.

Baade (2) başkanlığında FAO kurulunca hazırlanan raporda ise «şimdilik» kaydıyla akarsu havzalarımızda yılda 1 mm kalınlığında toprakların taşındığı belirtilmiştir.

İmar ve İskân Bakanlığı (3) tarafından yapılan araştırmalara göre ,Türkiye'de aşınmağa maruz alanların 385 198 km² olduğu ve bunun göller dahil ülkemiz arazisinin % 49.32 sine tekabül ettiği açıklanmıştır.

D.S.İ.nin (4) havzalar seviyesinde yaptığı araştırmalarda, ülkemizin % 79.22 sinde toprak aşınmasının etkili bir biçimde devam ettiği ileri sürülmüştür.

Atalay (5), Orman Bakanlığı hesabına Gediz ve Kızılırmak nehri havzalarında ile Toros Dağları'nın muhtelif kesimlerinde yaptığı 444 447 hektar tutarındaki toprak erozyonu araştırmalarında, tüm sahanın % 77.0 sinde çeşitli derecede toprak aşınmasının mevcut olduğunu tesbit etmiştir.

Yukarıdaki araştırmaların neticelerine göre, ülkemizin yarısından fazlasında aktif halde devam eden aşınma olayları, bir taraftan memleketimizde tabii dengenin son derece bozuk olduğunu, diğer taraftan da toprakların aşınması sonucu sellere ve akarsulara önemli ölçüde kum, mil gibi metaryaller verdiğini ortaya çıkarmaktadır. Gerçekten, toprak aşınmasının aktif olduğu özellikle oyuntularla parçalanmış sahalardan hasıl olan çeşitli boyut-taki materyaller, sellerin sediment yönünden önemli derecede yüklenmesini sağlamıştır.

Öte yandan ülkemizin çok arızalı ve eğim şartlarının çok yüksek olması, bitki örtüsünün tahrip edildiği, kısaca tabii dengenin

-
- (2) F.A.O., 1969, Akdeniz kalkınma projesi memleket etüdü, Türkiye, Cilt I, Ankara.
  - (3) İmar ve İskân Bakanlığı Bölge Plânlama Dairesi, 1969, Türkiye'de tabii ve beşeri kaynakların illere göre dağılımı : B.P.D. Yayını, Ankara.
  - (4) D.S.İ., 1970, Türkiye istikşaff arazi amenajmanı raporu: Cilt II, Ankara.
  - (5) Atalay, İ., 1974, Türkiye'de toprak erozyonunu etkileyen başlıca jeomorfolojik faktörler : Tabiat ve İnsan Derg., Yıl 8, Sayı 3, s. 16.

bozulduğu sahalarda aşınma ve taşıma olaylarının şiddetlenmesine yol açmıştır. Nitekim, Tunçdilek (6) tarafından yapılan eğim analizlerine göre tesbit edilen eğim sınıfları ve kapladıkları alanlar tablo 3 de verilmiştir.

TABLO : 3 Tunçdilek'e göre değişik Eğim Gruplarının Türkiye'de Dağılımı

Arazi Durumu	Eğim (%)	Alanı (km ²)	Oranı (%)
Düz ve hafif eğimli	0—5	65 846	8.5
Orta eğimli, hafif dalgalı	5—10	100 386	12.8
Çok eğimli	10—15	125 909	16.2
Dik eğimli	< 15	487 864	62.5
Toplam	—	780 005	100.0

Öte yandan D.S.İ. (7) nin havzalar seviyesinde yaptığı araştırmalarda Türkiye toplam arazisinin % 20.49 unda eğimin % 0-10; 7.85 inde ise eğimin % 10-20 arasında değiştiği, buna karşılık arazinin % 61.35 inde ise eğimin % 20 den fazla olduğu kaydedilmiştir.

Oakes'un çalışmalarında ise (8), tesbit edilen eğim sınıfları ve kapladıkları alanlar tablo 4 de verilmiştir.

TABLO : 4 — Oakes'a göre değişik eğim sınıfları ve kapladıkları alanlar

Eğim sınıfı (%)	Kapladığı alan (km ²)	Genel alana oranı (%)
0—1	62 428	8.14
1—3	25 105	3.31
3—8	48 361	6.30
8—15	15 938	2.07
15—40	264 862	34.40
< 40	351 813	45.78

(6) Tunçdilek, N., 1969, Türkiye eğim haritası : İ.Ü. Coğrafya Ens. Yay. No. 56, İstanbul.

(7) D.S.İ., 1970, a.g.e.

(8) Oakes, H., 1958, a.g.e.

Yukarıdaki tablonun tetkikinden de anlaşılacağı üzere, özellikle eğim % 15 den yukarı olan araziler ülkemizin % 80.18 ini oluşturmaktadır. İlgili çekici bir durum, eğimin % 40 ın üzerinde olduğu sahaların genel alana oranı % 46 yı bulmaktadır ki, bu da ülkemizde eğim şartlarının çok fazla olduğunu açıkça göstermektedir.

Yukarıda değişik kaynaklardan yararlanarak belirtilen eğim özellikleri Türkiye'nin topoğrafik yönden çok genç bir araziye sahip olduğunu ve özellikle akarsular tarafından dağlık alanların şiddetle parçalandığını ve bu arızalı durumun da tabii dengenin bozulması sonucu aşınma ve taşınma olaylarını geniş ölçüde kolaylaştırdığı göstermektedir.

Gerçekten, teorik incelemelere ve bazı deneme sonuçlarına göre arazinin eğimi dört misli arttığında suyun akış hızı iki misline çıktığı; suyu hızı iki katına çıktığında, kinetik enerji ile ifade edilen erozyonlaşma dört misli arttığı; hız iki misli arttığında, seller ve akarsular tarafından taşınma materyalin miktarının 32 defa çoğaldığı (burada taşınan materyalin miktarı hızın beşinci kuvveti ile değişir); hızın iki misli arttığında, taşınan yükün kütlesinin 64 kat fazlalaşmakta olduğu (taşınma gücü, suratın altıncı kuvveti ile doğru orantılı olarak artar) belirtilmiştir.

Netice olarak, yukarıda verilen bilgilerin ışığı altında, başta aşırı orman tahribi, arazi kabiliyet sınıflarının dışında arazi kullanılması, ot kapasitesinin üzerinde hayvan otlatılması, yani aşırı otlatma vs. sonucunda başlayan toprak aşınması, ülkemizde eğim fazla olması dolayısıyla de şiddetini muhafaza etmiş ve böylece şiddetli bir şekilde devam eden aşınma olayları akarsuların ve sellerin sediment miktarlarının artmasına yol açmıştır.

2 — Anamateryal aşınması :

Anamateryal aşınması, toprakların taşınmasından sonra başlamaktadır. Bu safhada, aşınma ana materyale yani jeolojik temele intikal etmektedir. Bu safhadaki aşınmayı toprak aşınmasından ayırt etmek için, jeolojik temel aşınması veya anamateryal aşınması olarak nitelendirmek uygun düşmektedir. Toprakların aşınmasından sonra başlayan jeolojik temel veya anamateryal aşınmasının seyrini ve şeklini, anamateryalin porozite, permabilite, mineralojik bileşimi, kohezyon durumu, tabakaların istiflenme şekli,

anamateriyali oluşturan malzemenin unsur boyutu tayin etmektedir.

Türkiye'de toprakların aşınmasından sonra başlayan jeolojik temel aşınması, toprakların aşınmasına nazaran çok daha önemlidir. Şiddetli toprak aşınması sahalarında ve derin oyuntularda anamateryal aşınması hâkim durumdadır.

Türkiye'de en fazla aşınmağa uğrayan anamateryallerin başında dağların eteklerindeki kolluviyal depolar, Kuvaterner ve Neojen'e ait çakıllı, kumlu ve milli depolar, Kretase ve Tersiyer flişlerinin kohezyonu düşük, kumlu, milli seviyeleri ile volkanik aglomara, tuf, kül ve cüruf depoları gelmektedir.

Nitekim, pekişmemiş ve gevşek olan araziler, Bozdağların kuzey ve Aydın Dağları'nın güney eteklerinde uzanan karasal kökenli kumlu çakıllı, milli Plio-Kuvaterner depoları, Karadeniz Dağları'nın genellikle kuzey kesimlerinde uzanan Üst Kretase fliş ve volkanik serileri, Orta Anadolu'da geniş sahalara yayılan ve Doğu Anadolu'nun havzalarında uzanan Tersiyer kumlu, çakıllı, killi marnlı depoları ile volkanik kökenli dağların eteklerinde uzanan piroklastik maddelerden ibaret depolardır.

Sözü edilen bu sahaların bitki örtüsünden yoksun ve dejenere edilmiş fazla eğimli kesimlerinde genellikle oyuntu erozyonu gelişmiştir. Buna ilâveten, ülkemizdeki paleozoik kütlelerdeki epimetamorfik şistler (fillatler, kloritli serizitli şistler vs.) üzerinde de geniş ölçüde oyuntu erozyonu gelişmiştir.

Yukarıda sözü edilen düşük kohezyonlu depolar üzerinde yüzeysel akışa geçen sular tarafından mil ile kum arasındaki elemanlar kolaylıkla taşınmaktadır. Filhakika, genel olarak, 0.3-0.8 m/sn. akış hızı olan sular tarafından iri mil ve iri kum taneleri arasındaki sedimentler, buna karşılık 2-4 m/sn akış hızına sahip olan sular tarafından da kil ve çakıllar taşınmaktadır (9). Bu da, çeşitli depolardaki kum ve mil boyutundaki sedimentlerin alelâde bir yüzeysel akış ile nakledildiğini ortaya koymaktadır. Gerçekten arazide yaptığımız araştırmalarda, oyuntuların en fazla kumlu, çakıllı ve milli depolar üzerinde geliştiği görülmüştür. Konuya açıklık getirmek bakımından, bazı örnekler verecek olursak, İsparta şehrinin kuzeydoğusunda Gölcük Gölü civarındaki kumlu volka-

---

(9) Bursalı, S., 1971, Kohezyonsuz zeminlerde oyulma problemi : DSİ Teknik Bülteni, sayı 23, s. 3.

nik arazide ve Gediz Nehri havzasının güney, Bozdağlar'ın kuzey eteklerinde uzanan Plio-Kuvaterner depoları üzerinde dik ve derin oyuntular gelişmiştir. Gölcük Gölü civarında oyuntuların geliştiği sahadan aldığımız numunelerin tekstür analizleri sonucunda, söz konusu depoyu teşkil eden elemanların % 90'ını kum, % 8-9'unu mil ve % 1'inde kil olduğu (10), aynı şekilde Bozdağlar'ın kuzey eteklerindeki Plio-Kuvaterner depolarındaki metaryallerin de % 70'inin kum, % 15'inin mil ve geriye kalan % 15'inde killerden ibaret olduğu tesbit edilmiştir (11). Bu depolarda başta kil miktarının çok düşük olması, deponun kohezyonunun çok zayıf olduğunu göstermektedir. Depoların kohezyon yönünden çok zayıf yani pekişmemiş olması ve depoyu teşkil eden materyallerinde düşük akışlı sular tarafından taşınması, bu sahalarda özellikle yüzeysel akışa geçip kanalize olan suların, kanalize oldukları yerlerdeki özellikle kum ve mil gibi materyalleri kolaylıkla taşınmaları oyuntuların oluşmasına; oyuntuların ise müteakip yüzeysel akışa geçen suları toplamaları ise, oyuntuların daha da genişlemesine ve derinleşmesine yol açmıştır.

Türkiye'de yukarıda sözü edilen olaylar sonucunda oyuntularla parçalanmış sahalarda arazinin tabii şev açısı son derece bozulduğundan, özellikle kohezyonu son derece düşük olan depolarda oyuntuların yamaçlarından, oyuntu içine doğru devamlı materyal akıntısı meydana gelmektedir. Bu durum ise, bir taraftan oyuntuların genişlemesine, diğer taraftan da oyuntularda kanalize olan sel sularının daha fazla materyal nakletmesine yol açmaktadır. Ayrıca, oyuntu yamaçlarında devam edegelen akıntılar, yamaçların stabilleşmesini ve buralara bitki örtüsünün gelmesini de son derece güçleştirmektedir.

Diğer taraftan, ülkemizdeki Paleozoik arazilerdeki epimeta-morfik karakterdeki şistlerin bitki örtüsünden yoksun eğimli yamaçlarında da oyuntu şekilleri gelişmiştir. Genel olarak ilkbahar aylarında, özellikle fillat, grafit şist, kloritli ve serizitli şist gibi kil bakımından zengin olan şistlerin su ile doymuş hale geldikten sonra hacimlerinin genişlemeleri, bunların pörsümelerine ve şişmelerine yol açmaktadır. Bu devrelerde zemin su ile doymuş olduğun-

---

(10) Atalay, İ., 1972, Toprak erozyonuna tesir eden jeolojik faktörler : Prospektör Derg., Sayı 1, s. 63-73.

(11) Atalay, İ., 1972, Gediz Nehri havzasında toprak erozyonu problemleri üzerine bir araştırma : Türk Coğr. Derg. basılmakta.

dan geçirimsizdir. Bu nedenle yağış sularının büyük bir kısmı yüzeysel akışa geçiş, pörsünüş zemin üzerinde yer yer kanalize olmaları oyuntuları oluşturmaktadır. Bu durum, Toros Dağları'nda, Sultandağları'nda ve Ilgaz Dağları'nda çok yaygın halde görülmektedir.

Netice olarak, pekişmemiş ve gevşek olan çeşitli depolar üzerinde hattı akışa geçen sular, bu sahaları kolaylıkla parçalayarak oyuntuların oluşmasına ve gelişmesine neden olmuş ve oyuntularda şiddetli bir şekilde devam eden aşınma olayları seller vasıtasıyla taşınan sediment miktarının yükselmesine ve böylece akarsularımızda taşınan sediment miktarının da önemli ölçüde artmasına neden olmuştur. Oyuntulardan hasıl olan sedimentler ise, jeolojik temelin aşınmasından ileri gelmektedir.

Bunlardan başka, daha önceden belirtildiği gibi, ülkemiz arazisinin çok arızalı ve eğiminin çok fazla olması, yerine göre akarsuların derine ve yana doğru aşındırmasına meydan vermiştir. Özellikle taşkın zamanlarında, suyun zinde kuvvetinin fazla olması bu şekildeki aşınmayı aktif hale sokmuştur. Nitekim, taşkın zamanlarında akarsuların özellikle yatak yükü çok fazladır; yatakta sürünerek ve yuvarlanarak taşınan çakıl ve blok gibi materyaller, korrazyon suretiyle hem yatağın aşınmasına yardımcı olmakta hem de aşındırma yönünden suyun zinde kuvvetinin artmasına sebep olmaktadır. Ayrıca, yatakta çakıl ve blok gibi materyallerin birbirlerine ve yatağa çarpması ufalanmağa yol açmaktadır; bu materyallerden kum boyutuna kadar dövüşen parçalar akarsuların mansap kesimlerine kadar taşınarak buralarda birikme olaylarının şiddetlenmesine etkili olmaktadır.

Özellikle, kohezyonu düşük olan kumlu çakıllı, milli Neojen ve Kuvaterner depolarını kateden akarsuların taşkın zamanlarında, altan oyma ve yana doğru aşındırmaları (kıyı oyulması) önem kazanmaktadır. Bu şekilde, bu depoların parçalanması ile akarsular gerek süspanse ve gerekse yatak materyali yönünden aşırı derecede yüklenmektedir.

3 — Kütle Hareketleri :

Akarsulara ve sellere çeşitli boyutta sediment veren kaynaklardan biri de, özellikle akarsu yatakları boyunca vukubulan çeşitli heyelanlar, toprak ve yamaç enkazı akıntıları, çeşitli boyutta

çözölmüş materyal akıntıları vs. dir. Bu hareketler sonucunda akarsu yatağına kadar ulaşan çeşitli boyuttaki materyaller (kum, çakıl, çeşitli büyüklükte kaya blokları, organik artıklar) akarsu-yun ve selin hem yatak yükünün ve hem de süspanse yükünün faz-lalaşmasına sebep olmaktadır.

Türkiye'de akarsu vadilerinin çok genç bir karakter taşıması yani, yamaçların çok dik olması ve bu sahalarda bitki örtüsünün tahribi kütle hareketlerinin ön plâna geçmesine amil olmuştur. Bilhassa dağlık alanlarımızda vâdi yamaçlarından akarsu yatakla-rına doğru özellikle donma ve çözölme olayları ile önemli miktarda hareket eden enkaz akıntısı görölmektedir.

Öteyndan seller tarafından yarılarak tabii şev açısı bozulmuş kolluviyal depolarıda vâdi yataklarına doğru hareket etmektedir. Buna paralel olarak da, oyuntularla parçalanmış düşük kohezyonlu volkanik ve sedimanter kökenli depolar en fazla heyelan eden araziler arasına girmektedir. Filhakika, Neojen'e ait kumlu, çakıllı, killi ve marnlı depoları ile Eosen ve Kretase yaşlı flišler, kütle hareketlerinin en yaygın olduğı formasyonlar arasındadır (12). Orta ve Doğı Karadeniz bölgelerinde, Orta ve Doğı Anadolu'da ve Trakya'da yaygın durumda olan bu araziler, zaman zaman akarsu yataklarına heyelan ederek, yatağı tıkamaktadır. Bu durum ise, özellikle ani taşkınlarda suların heyelan eden kütleinin arkasında toplanıp, bilahere hem heyelan eden kütleiy sürüklemekte, hem de ani taşkınlara oluşmasına neden olmaktadır.

Yukarıda sözü edilen kütle hareketleri Fırat, Murat, Kızılırmak, Yeşilirmak ve Gediz nehirlerinin dağlık araziden geçen kolları üzerinde görölmektedir. Nitekim, Murat Nehri vadisinin Muş ile Palu arasındaki kesimde heyelan, enkaz materyalleri akıntısı, kaya yuvarlanmaları vs. aktif halde devam etmekte olup, bunlar aynı zamanda demiryolu ulaşımını zaman zaman aksatmakta ve önemli zararlara sebebiyet vermektedir (13). Aynı şekilde, Kızılırmak Nehrinin Devrez Çayı boyunca ve bilhassa Tosya civarında Deringöz; Kamil civarında Kamil ve Zeytindere havzalarının üst

---

(12) Taşdemiroğılu, M., 1971, Türkiyede kütle hareketleri : Türkiye Jeoloji Kur. Bül. Sayı 13.

(13) Atalay, İ., 1974, Muş-Palu arasında Murat vadisi boyunca vukubulan kütle hareketleri : İ.Ü. Coğr. Enst. Derg. basılmakta.

kesimlerinde geniş ölçüde kütle hareketleri görülmektedir (14,15). Gediz Nehri havzasının Turgutlu-Salihli arasında Bozdağlar'ın eteklerinde uzanan kumlu, çakıllı depolar da zaman zaman Yeşilkavak, Irlamaz, Ahmetli, Sart derelerine heyelan etmektedir. Bunların dışında diğer akarsu havzalarında da geniş ölçüde kütle hareketleri görülmektedir (16).

Yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığımız vadiler boyunca oluşan kütle hareketleri ile akarsuların yatağına kadar intikal eden çeşitli boyuttaki materyaller, özellikle seller tarafından taşınarak nehirlerimizde taşınan sediment miktarının artmasında etkili olmaktadır.

Netice olarak, akarsularda taşınan sedimentler birçok kaynaklardan hasıl olmaktadır. Kesif bir orman ve çayır kaplı sahalarda aşınma son derece az olduğundan, bu sahalardan akarsulara intikal eden sedimentlerin miktarı hem çok az ve hem de çok ince kil ve mil gibi sedimentlerdir. Buna karşılık, arazinin tabii dengesinin bozulması ile bir taraftan aşınma ve taşınma olayları şiddetlenmekte, diğer taraftan akarsulara intikal eden sedimentlerin boyutları irileşmektedir.

Ülkemizde başta eğimin çok yüksek olması, tabii bitki örtüsünün tahribi, arazinin tabii dengesinin özellikle toprak-bitki-su dengesinin son derece bozulmasına yol açmış ve bu yüzden yağışlardan yüzeysel akışa geçen su miktarı fazlaşmış, bunun sonucu olarak topraklar önemli ölçüde taşınmıştır. Toprakların tamamen taşındığı sahalarda aşınma anamateryale intikal etmiş, bu safhadan sonra aşınma ve taşınma olayları anamateryalin aşınmaya karşı gösterdiği özelliğe göre cereyan etmiştir. Nitekim, kalker, kristalin şist, bazalt vs. gibi kütleli kayalar üzerinde satır erozyonu gelişirken, gevşek, pekişmemiş kumlu çakıllı milli depolar üzerinde ve bazı şistik arazilerde oyuntu şekilleri gelişmiştir.

Bundan başka, dere yamaçlarında tabii dengenin bozulduğu yüzeylerde kütle hareketleri ön plâna geçmiştir. Bütün bu kaynak-

---

(14) Atalay, İ., 1972, Devrez Çayı havzasında toprak erozyonu problemleri : Jeomorfoloji Derg., Yıl 4, Sayı 4, Ankara.

(15) Atalay, İ., 1974, Kızılırmak havzasının Osmancık - Kargı - Kamil arasında toprak erozyonu, taşkın ve sedimantasyon problemleri : Tabiat ve İnsan Derg. Yıl 8, Sayı 4, s. 43-49, Ankara.

(16) Atalay, İ., 1972, Gediz Nehri havzasında.

lardan akarsulara intikal eden çeşitli boyuttaki materyaller akarsularımızın sediment yükünün artmasına ve birikim sahalalarında birikmenin aşırı derecede fazlaşmasına amil olmuştur.

Yukarıda belirtilen akarsulara sediment veren kaynakların sediment verimleri çok değişik bir mahiyette tezahür etmektedir. Özellikle doğal dengenin bozuk olduğu havzalarda, sediment kaynaklarının sediment verimleri ve sediment boyurları yer yer önemli ölçüde değişmektedir. Bazı sahalarda kıyı oyulmaları ve oyuntu erozyonundan; bazı sahalarda ise, toprak erozyonu ve kütle hareketlerinden hasıl olan sedimentler ön plâna geçmiştir.

Bu konuda sıhhatli olmasa da bir fikir vermek bakımından, bazı akarsularımıza sediment veren kaynakların sediment verimlerini belirmeyi uygun bulmaktayız.

Turgutlu ile Salihli arasındaki Bozdağların kuzey kesimindeki sahalarda Gediz Nehrine sediment veren belli başlı kaynaklar ve bunların sediment verimindeki yüzde oranları şöyledir (17) : Satış erozyonu (toprak aşınması) % 22, kıyı oyulmaları ve kolluviyal depoların tahribi % 26, kütle hareketleri % 12, oyuntu erozyonu % 35, akarsu erozyonu % 5.

Tosya kesiminde Devrez Çayı'na materyal veren belli başlı kaynakların sediment verimleri ise şöyledir : Satış erozyonu % 22, kıyı oyulmaları ve kolluviyal depoların tahribi % 13, kütle hareketleri % 8, oyuntu erozyonu % 38 ve diğerleri % 19.

Bu sahalarda akarsulara materyal veren kaynakların üçde birini oyuntu erozyonu sahalarından hasıl olan sedimentler teşkil etmektedir. Evvelce de belirtildiği gibi, Gediz Nehri havzasındaki oyuntular kumlu çakıllı depolar, Devrez Çayı havzasında ise Neojen kumlu, çakıllı, milli ve killi depoları üzerinde gelişmiştir. Kısaca, yukarıdaki değerlerin tetkikinden de anlaşılacağı gibi, akarsulara materyal veren sedimentlerin sadece beşte biri toprak aşınmasından diğerleri ise, jeolojik materyallerin taşınmasından hasıl olmaktadır. Bu da ülkemizde genel bir ifade ile toprak taşınmasından hasıl olan sedimentlerin jeolojik temel aşınmasından hasıl olan sedimentlere nazaran az olduğunu göstermektedir. Netice itibariyle, memleketimizde, jeolojik temel aşınması aktif bir durumda devam etmektedir.

(17) Atalay, İ., 1973, Türkiye'de aktüel sedimantasyon problemleri hakkında bazı gözlemler: Prospektörler Derg., Yıl 2, Sayı 2, s. 105-119, Ankara.

NETİCELER :

Tablo: 2 deki Türkiye akarsularında taşınan sediment değerlerine göre, akarsularımızda taşınan sediment miktarı ve özellikleri hakkında bazı görüşler ileri sürülebiliriz :

1 — Akarsularımız aşırı denecek miktarda sediment taşımaktadırlar. Bu durum başta ülkemiz arazisinin doğal dengesinin çok bozuk olduğundan ileri gelmektedir. Nitekim, çeşitli yollardan ormanların tahrip ve dejenere edilmesi, mer'a sahalarımızda aşırı derecede hayvan otlatılması, arazi kabiliyet sınıflarına göre arazi kullanılmaması (ormanlık ve mer'a sahalarında tarla açılması), genel olarak tarımsal arazilerde toprak koruma tedbirlerinin alınmaması, aşınma olaylarına yol açmış ve ülkemiz arazisini çok fazla eğimli olması da, aşınma ve taşınma olaylarının şiddetlenmesine ve şiddetli bir şekilde hüküm sürmesine sebep olmuştur. Sık bir orman ve çayır örtüsü altında yok denecek derecede aşınma olduğu halde, dejenere edilmiş ormanlık alanlarda, bitki örtüsünün tahrip edildiği eğimli arazilerde ve eğimli tarımsal alanlarda şiddetli bir aşınma söz konusudur. Gerçekten, Bolu Dağı'nda yapılan araştırmalara göre (18), orman rejimi altında tarım yapılan % 30 eğimli bir sahanın yıllık ortalama taşınan materyal miktarı 806 ton/yıl/km², buna karşılık aynı eğim şartları altında fındık parsellerinde toprak miktarı yaklaşık olarak 340 ton/yıl/km² dir. Öte yandan Eymir Gölü civarında kontrolsüz orman otlatması ve tarım yapılan sahada taşınan materyal miktarı ise yaklaşık olarak 900 ton/yıl/km² dir (19). Belgrad Ormanı Şeytandara havzasında yapılan bir araştırma da ise çıplak sahada yaklaşık olarak 500 ton/yıl/km², Çalı ile kaplı sahada 4 ton/yıl/km², ve tarım yapılan sahada ise 120 ton/yıl/km² toprak taşınması olmuştur (20). (Burada tasviye eğirilerine dik ekim yapılan parsellerde 150 ton/yıl/km², tesviye eğirilerine paralel ekim yapılan sahada ise 110 ton/yıl/km² sediment verimi ölçülmüştür).

-
- (18) Aydemir, H., 1973, Boul Masifinde araziden faydalanma biçimlerinde yüzeysel akışla su kaybı ve toprak taşınması üzerine araştırmalar : Ormancılık Araştırma Enst. Yay., Teknik Bülten Serisi No. 54.
- (19) Aydemir, H., 1973, Eymir Gölü çevresinde taşınan toprak miktarı ve islah tedbirlerinin bu miktara etkisi : Ormancılık Araş. Enst. Yay. Teknik Raporlar Serisi No. 2.
- (20) Uslu, S., 1971, Muhtelif arazi kullanma şekillerinin yüzeysel akış ve erozyon üzerindeki tesiri : İ.Ü. Orman Fak. yay. No. 167.

Öte yandan doğal dengenin az bozulduğu Çine ve Dalaman Çayları'nın yukarı havzalarında ve Harşit Nehri havzasında taşınan materyal miktarları sırasıyla 103, 266 ve 219 ton/yıl/km² dir.

Yukarıdaki denemelerden elde edilen neticelere göre, yurdu-muzda doğal dengenin kısmen de olsa bozulduğu sahalarda sedi-ment verimi 100 - 200 ton/yıl/km² arasında değişmektedir. Fakat, genel bir değerlendirme yaptığımızda ülkemizde 1 km² sahadan 1 yılda taşınan materyal miktarı 600 tonun üzerindedir. Ayrıca, bir yılda ortalama olarak denizlere taşınan sediment miktarı ise yak-laşık olarak 400 milyon tonun üzerindedir. Bu değerlere göre, ülkemizde normal aşınmaya nazaran en az altı misli fazla sedi-ment taşınması hüküm sürmektedir.

2 — Çeşitli fasiyesteki kumlu, çakıllı, milli depolardan taşınan materyaller ile kütle hareketleri sonucunda akarsu yataklarına intikal eden çeşitli boyuttaki sedimentlerin, akarsularımızın sediment yükünün artmasında büyük payı mevcuttur. Akarsular-da taşınan sedimentlerin yarıdan fazlasının bu kaynaklardan hasıl olduğu söylenebilir. Filhakika, Yeşilirmak Nehrinin diğer nehirle-rimize nazaran çok fazla sediment taşınmasının bir sebebi de, hav-zada seller tarafından kolaylıkla tahrip edilen ve taşınan arazile-rin yaygın olmasına (fliş formasyonu, Neojen ve Kuvaterner depo-ları), bağlanabilir.

3 — Akarsu havzasının her tarafında sediment verimi aynı öl-çüde olmayıp, yer yer büyük değişiklikler görülmektedir. Bu du-rum başta, arazinin eğim, arazinin kullanma şekli ve aşınmağa uğrayan arazinin litolojik özelliklerine bağlıdır. Şöyle ki, dik eğimli, düşük kohezyonlu ve bitki örtüsünden mahrum sahalarda aşınma ve taşınma en fazladır, buna karşılık kesif bir orman ör-tüsü altındaki sahalarda aşınma son derece azdır. Bu arada, özel-likle toprakları aşınmış karstik sahalarda da sediment verimi çok düşüktür. Öte yandan, nehir yatağı boyunca, sediment nakli geniş geniş ölçüde değişiklik arz etmektedir. Zira, sel derelerinin ana dereye veya nehre açıldığı sahalarda sediment taşınması çok yük-sektir. Ayrıca, nehirlerde su akışının yüksek olduğu kesimlerde de sediment taşınması fazladır; buna mukabil, nehir sularının ya-yıldığı, ve nehir sularının azaldığı sahalarda sediment taşınması azalmakta ve özellikle süspanse halde taşınan sedimentler hakim duruma geçmektedir. Bu durumun en belirgin örneği, Fırat Neh-

rinin aşağı mecrasında görülmekte olup, Fırat Dutluca'da yılda 108 milyon ton sediment naklettiği halde daha güneyde Birecik'de 73 milyon ton sediment taşıtmaktadır. Bu da bilindiği gibi, bir nehir havzasında taşınan sedimentlerin hepsinin akarsular vasıtasıyla deniz, gl ve baraj rezervuarlarına intikal etmediğini göstermektedir. Bu noktadan hareket ederek, ülkemizde aşınma ve taşınma olaylarının aşırı derecede fazla olduğu, ancak aşınan materyallerin bir kısmının akarsular vasıtasıyla taşındığını belirtebiliriz. Özellikle sel sularının yayıldığı dağ eteklerindeki düzlüklerde birikme azami hadde ulaşmaktadır.

4 — Akarsularımızda taşınan sedimentlerin günlük, aylık ve mevsimlik değerlerinde çok büyük değerisklikler görülmektedir. Söyle ki, Dalaman ayında yazın çok berrak akmakta olup, sediment taşınması eriyik maddeler haricinde yok denecek kadar azdır. Fakat kış mevsiminde ve sağanıkların akabinde sediment taşınması azami hadde ulaşmaktadır. Diğer nehirlerimiz içinde aynı durum aşağı yukarı caridir. Nehirlerimizde en fazla sediment taşınması, taşkın zamanlarında vukubulmakta olup, bu devrelerde nehirlerde taşınan hem yatak yükü hem de süspanse yk artmaktadır. Bunun dışındaki devrelerde ise daha ziyade süspanse yk hakim durumdadır. Bu durumu sıhhatli bir şekilde değerlendirmek için, bu devrelerde yapılmış sediment rasatlarına henüz sahip değiliz. Ancak bazı tahmin edilebilen değerler ileri sürülebilir.

5 — Akarsularımızda taşınan yüksek miktardaki sedimentler telafisi mümkün olmayan veya çok zor giderilebilen zararlara yol açmaktadır. Örneğin, her yıl binlerce dönüm verimli tarımsal alanlarımız çakıl ve kumlarla kaplanmakta, mahsl önemli ölçüde zarar görmekte ve arazinin verim kabiliyeti düşmektedir. Daha da tehlikelisi, baraj rezervuarlarımız kısa denilebilecek bir devre içinde önemli ölçüde siltasyona uğrayarak su taşıma kapasitesi düşmekte, bu ise elektrik üretiminin, içme ve sulama suyunun azalmasına neden olmakta ve ileride barajın dolması da, giderilmesi zor kayıplara yol açmaktadır. Bu durum, bütün şiddeti ile, 15-20 yıl önce yapılmış barajlarımızda etkisini göstermeğe başlamıştır.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

- ANDERSON, H.W., 1954, Suspended sediment discharge as related to streamflow, topography, soil, and land use: Trans, Am. Geophys. Union, 35 (2), s. 268-281.
- ATALAY, İ., 1972, Toprak erozyonuna tesir eden jeolojik faktörler : Prospektör Derg., Sayı 1, s. 63-73.
- ATALAY, İ., Gediz Nehri havzasında toprak erozyonu problemleri üzerine bir araştırma: XXI Coğrafya Meslek Haf. Tebliği, İzmir. Türk Coğ. Derg. basılmakta.
- ATALAY, İ., 1972, Devrez Çayı havzasında toprak erozyonu problemleri : Jeomorfoloji Derg., Sayı 4, Ankara.
- ATALAY, İ., 1972, Burdur Gölü havzasının jeomorfolojik-sedimentolojik etüdü: Orman Bak. Ağaçlandırma ve Erozyonu Kontrol Gen. Müd. verilmiş rap., basılmamış.
- ATALAY, İ., 1973, Türkiye'de aktüel sedimentasyon problemleri : Prospektör Derg., Sayı 2, s. 105-119, Ankara.
- ATALAY, İ., 1974, Sultandağları'nda toprak erozyonu araştırmaları (Soil erosion researches in Sultan Mountains SW Central Anatolia): Türk Coğr. Derg., Sayı 26, s. 48-73.
- ATALAY, İ., 1974, 1973 İzmit Seli (6 Ekim 1973 de İzmit - Hereke arasında vukubulan seli oluşturan sebepler ile sele sediment veren kaynaklar üzerinde gözlemler): Tabiat ve İnsan Derg., Yıl 7, Sayı 1, s. 33-38, Ankara.
- ATALAY, İ., 1974, Kızılırmak Havzasının Osmançık - Kargı - Kamil arasında toprak erozyonu, taşkın ve sedimentasyon problemleri: Tabiat ve İnsan Derg., Yıl 8, Sayı 4, s. 43-49, Ankara.
- ATALAY, İ., 1974, Türkiye'de toprak erozyonunu etkileyen başlıca jeomorfolojik faktörler : Tabiat ve İnsan Derg., Yıl 8, Sayı 3, s. 16-24, Ankara.

- ATALAY, İ., 1974, Muş-Palu arasında Murat vadisi boyunca oluşan kütle hareketleri: XXIII. Coğr. Meslek Haftası Tebliği, Trabzon. Coğr. Enst. Derg. basılmakta.
- ATALAY, İ., 1976, Türkiye arazisinde tabii denge bozulmasının sonuçlarından biri: Aşırı birikme (sedimantasyon): Tabiat ve İnsan Derg., Yıl 10, Sayı 2.
- AYDEMİR, H., 1973, Bolu Masifinde araziden faydalanma biçimlerinde yüzeysel akışla su kaybı ve toprak taşınması üzerine araştırmalar: Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yav., Teknik Bül. Serisi No. 54, Ankara.
- AYDEMİR, H., 1967, Orman tahribatının sathi su akımı ve rüsubat taşınması üzerine tesirleri: Ormancılık Araş. Enst. Yay., Tek. Rap. Serisi, No. 24, Ankara.
- AYDEMİR, H., 1973, Eymir Gölü çevresinde taşınan toprak miktarı ve islah tedbirlerinin bu miktara etkisi: Ormancılık Araşt. Enst. Yayın, Teknik Raporlar Serisi No. 2, Ankara.
- BALCI, A.N., 1973, İç Anadolu'da anamateryal ve bakı faktörlerinin erodibilitite ile ilgili toprak özellikleri üzerindeki etkileri: İ.Ü. Orman Fakültesi Yayınları, No. 195, İstanbul.
- BURSALI, S., 1971, Kohezyonsuz zeminlerde oyulma problemi: DSİ Teknik Bülteni, Sayı 23.
- COOPER, R.H. - PETERSON, A.W., 1970, Discussion of cordination in mobile-bed hydraulics: Amer. Soc. Civil Eng., Jour. of Hydraulics Division Vol. 9, HY9, s. 1880-1886.
- COLBY, B.R. - SCOTT, C.H., 1965, Effects of water temperature on the discharge of bed-material: U.S.A. Geological Survey, Prof. Paper 462-A.
- DSİ, 1970, Türkiye'de istikşafi arazi amenajmanı raporu: Cilt II, Ankara.
- E.İ.E.İ. Genel Direktörlüğü, Su vıllı akım neticeleri.
- ERİNÇ, S., 1969, Jeomorfoloji. Cilt I: İ.Ü. Coğrafya Enst. Yay. No: 23, İstanbul.
- FAO, 1969, Akdeniz kalkınma projesi, Türkiye Cilt I, Ankara.
- GOTTSCHALK, L.C., 1965, Sediment transportation mechanics: Nature of sedimentation problems: Jour. Hydraulics Division, Proc. Amer. Soc. Civil Eng. s. 251-266.
- GOTTSCHALK, L.C. - JONES, V.H., 1955, Valleys and Hills, erosion and sedimentation: Water The yearbook of Agricul., Washington D.C., s. 135-143.
- GÖRCELİOĞLU, E., 1974, Türkiye'de toprak erozyonunun kapsam ve önemi: İ.Ü. Orman Fak. Derg., Seri B, Cilt 24, Sayı 1, s. 107-120.

- İMAR İSKÂN BAK. BÖLGE PLANLAMA DAİRESİ BŞK., 1969, Türkiye'de tabii ve beşeri kaynakların illere göre dağılışı: B.P.D. Yayını, Ankara.
- JGHN H. STEWART - VALMORE C. LaMARCHE, Jr., 1967, Erosion and deposition produced by the flood of December 1964 on Coffe Creek Trinity Country, California: U.S.A. Geological Survey Prof. Raper 422-K.
- LAWRENCKE, K. LUSTIG - ROBERT D. BUSCH, 1967, Sediment transport in Cache Creek drainage basin in the Coast Ranges West of Sacramento, California: U.S.A. Geological Survey, Prof. Paper 562-A.
- OAKES, H., 1958, Türkiye toprakları: Yük. Zir. Bir. Neş. No. 18, İzmir.
- SÜR, Ö., 1979, Heyelan olaylarına sebep olan faktörler ve bunların Türkiye'de etkili bulunduğu alanlar : Coğrafya Araştırmaları Derg., Sayı 5-6, s. 215-222.
- TANG, G. - ÜÇÜNCÜ, N., 1971, Askı materyali (suspanse sediment) ölçülmesi ve hesaplanmasına ait klavuz : DSİ Etüt Plânlama Dairesi Bşk., Teksir baskı, Ankara.
- TAŞDEMİROĞLU, M., 1971, Türkiye'de kütle hareketleri : Türkiye Jeol. Kur. Bül. Sayı 13.
- TUNÇDİLEK, N., 1969, Türkiye eğim haritası: İ.Ü. Coğr. Enst. Yay. No. 56, İstanbul.
- USLU, S., 1971, Muhtelif arazi kullanma şekillerinin yüzeysel akış ve erozyon üzerine tesiri: İ.Ü. Orman Fak. Yay. No. 167, İstanbul.
- U.S. Department of Agriculture SCS, 1971, Sedimentation, Section 3, SCS National Eng. Handbook, Washington D.C.
- ÜÇÜNCÜ, N., 1969, Kaba rusubat (bed-load) miktarının tayini : Orman Müh. Der., Sayı 12, Ankara.
- ÜÇÜNCÜ, N., 1974, DSİ Erozyon kontrolü çalışmaları : Tabiat ve İnsan Derg., Yıl 7, Sayı 1, s. 40-42.

THE SEDIMENT YIELD OF THE SOME RIVERS OF TURKEY

Dr. İbrahim ATALAY

This article has been prepared in order to point out the sediment yields or sediment discharge of some rivers or streams of Turkey.

Turkey covers an area of 780 000 km sq; nearly 12 per cent of the total land is closed basins.

There has been no publication appeared on the sediment yield in Turkey, though the early data were began to be recorded since 1939. On the other hand, we do not have any records about some of the streams and rivers. In addition, the validity of some of the data may be questionable, because of short records and variability of the sediment sampling methods.

The sediment load transported by rivers is shown in table 1, and locations of the river basins and sediment stations are also presented in Fig. 1. As shown in table 1, the rivers are listed according to descending order of drainage area. The amount of the sediment transported by the Euphrates was measured as 73 358 937 tons at the Birecik station. But, the sediment load of the Euphrates varies in a great extent. For example, its sediment transport at the Dutluca which is situated 100 km. north of Birecik, is 108 178 882 tons, whereas at the Tabqa, Syria, this amount descends to 4 750 000 tons.

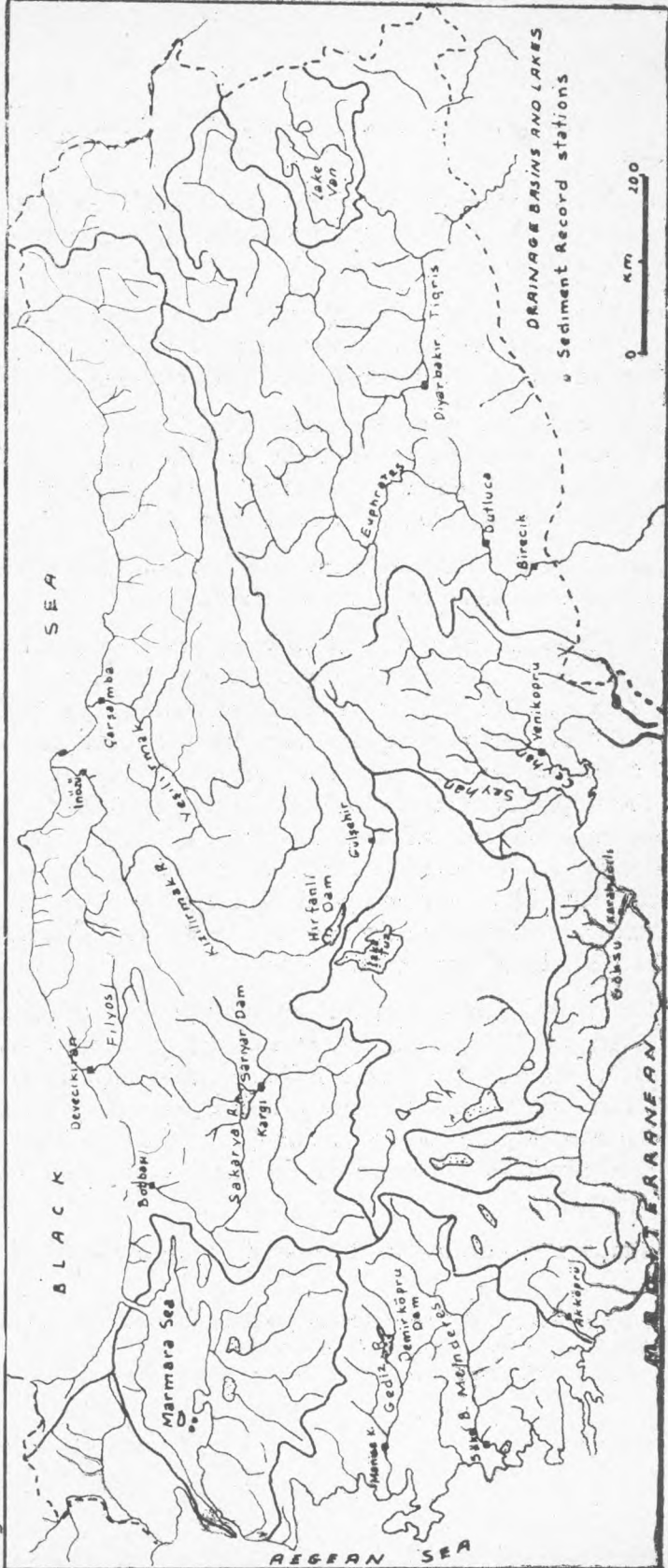
The Yeşilırmak is the second largest carriers of sediment, discharging more than 54 million tons in to the Black Sea, each

TABLE : 1 — Annual total sediment yields of the some rivers of Turkey

River Location	Period of sediment record	Total drainage area at the sediment record station		Average annual water discharge at the sediment station ton	Average annual total sediment load ton	Average sediment yield	
		km ²	mil ²			ton/year/sq km.	ton/year/sq mi
Euphrates, Birecik	1963—69	100 915	38 845	39 620 332 800	73 358 937	612	1.884
Euph. Tabqua, Syria	1962—64	73 994	46 570	1 800 300	4 750 000	63	100x
Tigris, Diyarbakır	1946—69	6 298	2 422	3 417 789 240	6 833 289	1.085	2821
Tigris, Bagdad, Iraq	1918—19	79 736	30 800	1 800 300	57 600 000	722	1870x
Kızılırmak, İnönü	1962—69	48 408	18 618	7 841 426 400	44 960 700	929	2408
Kızılırmak, Gülşehir	1962—69	15 581	5 992	3 006 957 600	11 884 765	763	1973
Sakarya, Botbaşı	1961—69	13 126	5 046	6 568 633 440	8 540 405	651	1693
Sakarya, Kargı	1961—69	33 847	13 018	2 191 436 640	1 579 455	47	121
Yeşilirmak, Çarşamba	1964—69	33 958	13 060	8 933 202 720	54 692 677	1.521	4187
B. Menderes, Söke	1963—68	22 889	8 803	4 507 755 840	12 394 122	519	1408
Ceyhan, Yeniköprü	1954—69	19 727	7 587	8 829 449 280	19 579 311	992	2579
Filyos, Devecikıran	1964—69	13 300	5 115	4 627 492 640	8 121 323	610	1589
Gediz, Manisa Köp.	1963—69	9 941	3 823	3 276 275 040	5 787 075	582	1514
Göksu, Karahacılı	1961—69	10 043	3 865	4 132 792 800	6 874 139	684	1798
Dalaman, Akköprü	1964—69	4 510	1 734	1 561 032 000	1 615 417	358	931

x) Source : Holeman, 1968, p. 744.

Figure 1

years. The Kızılırmak transport nearly 45 million tons into the Black Sea.

The sediment yields of the rivers of Ceyhan, Büyük Menderes, Sakarya, and Filyos are: 19.5, 12.3, 8.5 and 8.1 million tons, respectively.

Generally, the total sediment load of the rivers which flow into Black Sea, are very high; whilst the total sediment yield of the Mediterranean rivers which drain on the kartic region, are low.

According to the sediment data, the Euphrates transports almost as much sediment as the Nile, and the Yeşilirmak carries nearly as much sediment as the Caroni, Venezuela, the Tigris, Bagdad, Iraq, and the Chenab, West Pakistan (1).

Generally, the total sediment yield of the major rivers of Turkey more than those of Europe's rivers.

The average annual sediment yield of the land of Turkey, is more than 1500 tons sq mi. This yield varies from 4187 to 931 tons/year/sq mi. The highest producer of sediment is Yeşilirmak basin, with 4187 tons per square mile. In this basin, severe sheet and gully erosion is being prevailed, especially the flysch formation of the Upper Cretaceous and less cohesive deposits of Neogene, are dissected by gullies and rills. The sediments such as sand, silt which derived from the these deposits, caused an increase in the river sediment. The sediment yield of the karstic and the dense forest lands, are low. The average of the lowest sediment yield more than 300 tons/year/sq mi.

The measured and estimated sediment yield of the continents such as Africa, Europe and Australia appears to be very low, averaging 70, 90, and 115 tons per square mile each year, respectively. South America has the low with 160 tons per square mile; North America is a moderate sediment producer with 245; and the highest producer of sediment is Asia, with 1530 tons per square miles (2).

In addition, according to the classification made by Holeman,

---

(1) Holeman, J.N., 1968, The sediment yield of major rivers of the World: Water Resources Research, 4 (4), p. 744.

(2) Holeman, J.H., 1968, Op. cit., p. 745.

on ton/year/sq mi basis, 500 tons are considered as high, between 200 and 500 as moderate and under 200 as low (3).

According to these values, the sediment production of Turkey is very high with more than 1000 tons sq mi. The amount of the sediment transported by rivers, streams and creeks into the seas is over 300 million tons, and is nearly 400 million tons.

This value shows that natural equilibrium of Turkey is being deteriorated because of misuse of the land, over-grazing and the destruction of the natural vegetation.

As it is known, the main sediment sources are soil erosion, erosion of land or parent material and mass movement that occur on the valley slopes.

Turkey is subjected to severe soil erosion. According to soil erosion researches, at the least more than 50 per cent of the total area of Turkey is being prevailed to the soil erosion of the several types. Some part of the forest and pasture land has been ploughed and converted into agricultural land. So, the soil cover of these areas are carried away from original surface, and especially in the steep slopes, parent materials are exposed. The unconsolidated deposits of the Neogene and Quaternary and colluvial deposits were eroded and dissected by runoff. And such deposits give much more sediment to the floods and the rivers. This situation can be clearly seen in the watershed of Yeşilırmak, Kızılırmak, Filyos and Euphrates and in the southern part of the Gediz. For this reason, the sediment loads of such rivers are very high.

As a result, intense modern sedimentation is being prevailed; the accumulation of the sediments in the reservoirs, natural and artificial channels flood plains, and an agricultural lands causes different types of damage which are the common problems in Turkey.

Generally, the sediments which derived from soil erosion are less than those of other sources (4).

---

(3) Holeman, J.H., 1968, Op. cit., p. 738.

(4) Atalay, İ., 1973, Türkiye'de aktüel sedimentasyon problemleri hakkında bazı gözlemler - Some observations about modern sedimentation problems in Turkey - (Summary in English) : Prospektör Derg., Yıl 2, Sayı 2, p 105-119, Ankara.

BUGÜNÜN ALMANCASINDA KARŞILAŞILAN GRAMER GÜÇLÜKLERİ

Dr. Wolfgang Müller

Çev.: Dr. Selçuk ÜNLÜ

Duden basımevinin Dil İstişare Merkezi her yıl gerek ülke içinden gerekse ülke dışından, dilde (Alman Dili) açıklığa kavuşturulması istenen açıklamalar ve şüpheli durumlar hakkında bilgi isteyen aşağı yukarı 8000 dil sorusuna muhatap olmaktadır. Bu sorulara verilen masrafsız cevap gerçi çok zaman almaktadır, fakat buna rağmen sarfedilen bu emekler boşuna değildir, çünkü bu sorular sayesinde Alman Dilindeki güçlüklerin nerede bulunduğu, dilde tabakalaşma ve gelişmenin hangi yönde temayül gösterdiği açıklık kazanmaktadır.

Bize ekseriye hiç bir gramer kitabında ele alınmamış hususlar hakkında sorular yöneltilmektedir; biz şimdiye kadar dil âlimlerinin dikkatini çekmeyen güçlüklerle karşı karşıya kaldık. Buna dair bir misal vermek isterim: Bir süre önce Fransa'dan bir Alman Dili Uzmanı, kendi fikri ve incelemesine göre «dank» öntakısının çoğul halde sadece Genitiv, fakat hiç bir zaman Dativ kullanılmadığını yazdı. Halbuki sözlüklerde «dank» öntakısının Dativ halde kullanıldığı yazılmaktadır. Dört yıl kadar önce intişar etmiş olan Wahrig'in «Deutsches Wörterbuch» (Alman Lügati)nda aynı öntakının Genitiv'li kullanımının yanlış olduğu ileri sürülmektedir. Duden Serisinin 1. cildi olan imlâ lügatinde (Rechtschreibung) hem Dative hem de Genitiv'e cevaz verilmiştir. Bize yönetilen bu soru üzerine Duden Basımevi'nin dil fişlerini yeniden gözden geçirdik ve orada mevcut olan «dank»la ilgili hemen bütün vesikâ

ların Genitiv halde çoğul bir isimle bağlanmış olduklarını tesbit ettik: dank der Briefe, dank seiner Verbindungen, dank verräterischer Andeutungen, dank sehr komplizierter Verfahren, dank der Fortschritte der Hygiene (Fraenkel), dank ihrer Kenntnisse (Frisch), dank unterschiedlich gemusterter und geraffter Gardinen, gibi. Buna karşılık *Dank*'ın tekil bir isimle kullanıldığını gösteren vesikalar hem Dativ hem de Genitiv kullanışlar halindedirler.

Bize buna benzer birçok müracaatlar olmaktadır. Bunlar da bizi ekseriya dildeki yeni gelişmelere doğru götürmekte ve bilhassa dille ilgili problem ve dildeki güçlüklerle karşı karşıya bırakmaktadır.

Gramerde Şüpheli Durumlar Nelerdir?

Şüpheli durumlar dilin bütün sahalarında ortaya çıkarlar. Bunlar hem sübjektif, yani dili konuşanda hem de objektif, yani dilin kendi içinde yerleşmiş olabilirler.

Çok kereler aynı ifade için iki veya daha fazla kullanışın bulunduğu görülür. Ve biz bazan bunlardan hangisi için karar vermemiz gerektiğini, hepsinin de doğru ve mümkün olup olmadığını, aralarında hangi farkların bulunduğunu bilemeyiz. Misal, vermek gerekir ise; «*trotzdem*» veya «*obgleich* er krank ist», «er braucht *nicht* kommen» veya «*zu* kommen», morgen kommen, veya «*kommt* Herr Maier und seine Frau», «die Mädchen sind *braver*» «*bräver* als die Jungen?», «ich brauchte» veya «bräuchte es dringend» veya «ein beige veya beiges Kleid», «es kostet mir veya mich viel Mühe», «das Wetter bleibt so wie bisher veya seither?» gibi.

Yazan ya da konuşan kendisini ekseriya bu tür sorularla karşı karşıya kalmış görür.

Bu Şüpheli Haller Nasıl Tezahür Ederler?

Fakat bu muğlak ve şüpheli durumlar nasıl ortaya çıkar? Bugünün Almanca'sının Luther'in, Goethe'nin, Schiller'in, Rilke'nin veya tam manasıyla Gerhart Hauptmann'ın Almancası olmadığını hepimiz bilmekteyiz. Yaşayan diller sürekli olarak bir gelişim ve değişim prosesi (oluşumu) içindedirler. Bu oluşum sadece kelime hazinesi veya kelime anlamlarına inhisar etmekle kalmayıp, fakat aynı zamanda dilbilgisine de uzanmaktadır. Daha önce doğru ve

dil normu olarak geçerli olan bazı şeyler, bugün eskimiş, doğru ve yüksek dil tabakasına mensup olmayan ya da doğrudan doğruya yanlış olarak kabul edilmektedirler. Bugün, bir zamanlar Goethe'nin «Werther» romanında yazdığı şekilde rufen (çağırma) fiilinin geçmişini «rief» yerine «rufte» olarak teşkil edenlerle, aynı şekilde «fragen» (sormak) fiilinin geçmişini «fragte» yerine «frug» şeklinde düzenleyenler, dil kurallarına aykırı bir davranışta bulunmuş olurlar. Fakat 18. ve 19. asrın tanınmış şairlerinin de bunu yaptıklarına şahit olmaktayız. Bu, şiirde şaire tanınmış bir hak olsa gerek...

Kont Stolberg kardeşler 1773 de Klopstock'a şöyle yazıyorlardı: «Welche süsse Stunden waren das». Bugün «welche»den sonraki çekim şekli eskimiş olup, «welche süsse» değil, «welche süssen Stunden» denilmektedir.

Nisbeten kısa bir zaman zarfında sadece kelimeler değil, fakat aynı zamanda gramer normları da bazı değişikliklere duçar oldular. Dil değişimi için muhtelif sebepler mevcuttur. Bir tarafta, meselâ analoji (uyum sağlama) yoluyla teşkiller, benzetme istikameti, diğer yanda yeniden farklandırma çabaları.

Bu arada bazı değişiklikler öylesine yerleşmişlerdirki, bunlar konuşana en küçük bir güçlük bile çıkarmazlar, öylesine tabii hale gelmişlerdir. Dil gruplarının (Sprachgemeinschaften) kendilerine uydukları yeni normlar teşekkül etmişlerdir. Yeni bir normun henüz bariz hatlarla ortaya çıkmadığı, dil kullanımının müteaddit imkânlara yer verdiği yerlerde muğlak durumlar hâlâ mevcuttur. Bazı tereddütlü durumlar (Schwankungen) yüzyıllardan beri devam edegelmekte, bugün şüpheye mahal vermektedirler.

Fakat yalnız dil sistemi ve çift şekillerin mevcudiyeti dahilindeki değişiklikler şüphe yaratmak için kâfi sebep teşkil etmez, fakat aynı zamanda çok kere mevcut olan uyumsuzluk (Unstimmigkeit) da bunda büyük rol oynar. Bazıları dili mantıkla eşit kılmak, dili mantık ölçülerine vurmak ve buna uymayan her şeyi yanlış ya da hatalı olarak göstermek temayülündedirler.

Alman dili, her dilin kendine has ve gerekli olan sistem ve norma bağlılığına rağmen, konuşmacıya - dili kullanana - bazı serbest tanıması dolayısıyla, meselâ cümlede kelimelerin yerleri (Wortfolge - Wortstellung), kelime teşkili (Wortbildung) ve zaman ifadelerinin kullanımında olduğu gibi; muğlaklığa ve şüpheye ma-

hal veren diğer sebepler, Alman Dilinin sisteminde ve yapısında bulunmaktadır. Şimdi dilbilgisinin muhtelif sahalarından örnekler alalım ve çözümlenmemiş bir kaç hususu inceleyelim.

Morfoloji (şekil bilgisi)

Almanca'nın muhtelif çekim sistemlerine sahip olması gerçeği, daha önce bu sahada tabakalanma ve muğlak ifadelere sebebiyet verdi. meselâ «alle, andere, beide, einige, folgende, manche, samtliche, solche, viele» gibi pronominal (ismin önüne gelen) sıfatların çekimi bilhassa güçlük yaratmaktadır. Pronominal sıfat isminden de anlaşılacağı gibi yukarıda zikredilen kelimeler kısmen pronomen (zamir) olarak, kısmen de adjektif (sıfat) olarak görülmektedirler ve bundan da bazı güçlükler ortaya çıkmaktadırlar, çünkü zamirlerden sonra gelen sıfatlar zayıf çekildikleri (seine vielen Bücher, die grossen Häuser) halde, halbuki önlerinde artikelin (harfitarif) veya zamirlerin bulunmadığı birbirini takip eden sıfatlar paralel ve kuvvetli çekime tabi olurlar (neue, hohe Häuser; schöne, neue Schuhe), fakat bir zamirden sonra: «deine schönen, neuen Schuhe», olurlar.

Her ne kadar bu çekimlerden biri ya da diğeri ağır bassı da, bazı pronominal sıfatlarda ekseriyetle her iki çekim tarzı mümkündür; müteakip sıfatlar tekil veya çoğulda hatta farklı çekime tabi olurlar, hatta ismin münferit hallerinin muhtelif işleme tâbi tutulduğu olur. Burada geçen seneki, «Yabancılar İçin Almanca Tatil Kursları»nda bizzat tesbit etmiş olduğum gibi, Alman Gramerinin bu bölümüne özel bir önem verilmektedir. Genellikle çok sıkı normatif ölçüler konmaktadır. Bir süre önce Finlandiya'dan bir Almanca Uzmanı, oradaki imtihanlarda, çoğulda «all»den sonraki kuvvetli çekimin 6 menfi puanla değerlendirildiğini yazdı. Halbuki bugün bile Genitiv çoğulda bu kuvvetli çekim sık sık görülmektedir, biz bunu bizim dil fişlerinde bizzat tesbit etmiş durumdayız.

Daha önce kuvvetli çekim tercih ediliyordu, öyleki, Lessing «Minna von Barnhelm» isimli eserinde şöyle bir cümle kullanmıştır: «Der König kann nicht alle verdiente Männer kennen», buna karşılık bugün «all»den sonra gelen tekil ve çoğul haldeki sıfat veya partizipinin zayıf çekilmesine alışıl gelmiştir: «alle in den Süden reisenden Urlauber.» Kuvvetli çekime bugün nadiren rastlanır: «alle in den Süden reisende Urlauber.»

«*Folgend*» şeklindeki pronominal sıfattan sonra tekil şekiller genellikle zayıflarlar, halbuki çoğul şekiller ekseriye kuvvetli çekilirler.

Tekilde zayıf: «*folgender lanę Bericht*», fakat çoğulde kuvvetli: «*folgende neue Bücher*», gibi.

«*Manch*» (bazı), kelimesinin çekilmiş kelimesinden sonra tekil haldeki müteakip sıfat veya partizip zayıf çekilir: «*manches wissenschaftliche Werk*», halbuki çoğulda kuvvetli ve böylece de paralel çekim tercih edilir: «*Die Kleider mancher jünger Mädchen*».

Daha önceki zayıf şekiller hâlâ görülmektedirler: «*trotz mancher lieblosen Bemerkungen*».

Sämtlich (tüm-bütün) pronominal sıfatından sonra müteakip sıfatın zayıf çekimi hem tekilde, hem de çoğulda mutad hale gelmiştir: «*sämtliches gedruckte Material*». Nominativ (yalın) ve Akkusativ (i-halinin) çoğulunda zaman zaman da olsa kuvvetli çekim ortaya çıkar: «*sämtliche technische Einzelheiten*».

Kuvvetli çekim Genitiv'de de çoğul haldedir: «*Nach Klärung sämtlicher technischer Einzelheiten*».

«*Solch*» (böyle) pronominal sıfatından sonra tekil ve çoğul haldeki müteakip sıfatlar çoğunlukla zayıf çekilir: «*solcher weiche Stoff, solche christlich klingenden Worte*». Fakat kuvvetli çekim yanlış olarak kabul edilmez. *Solch*'ün ek almamış şekillerinden sonra, hatta sadece kuvvetli çekim doğrudur: «*solch grosser Baum*».

Pronominal sıfat «*beide*» (her iki-si)nin kullanımında, müteakip sıfat veya isimleşmiş partizip zayıf çekilir: «*beide Abgeordneten, beide Beamten*». Kuvvetli çekim eskimiş görünür, fakat bir önceki neslin yazarlarında gene de vardır. Meselâ, «*beide geschlossene Augen*» (Hesse).

Bir şahıs zamirinden sonra «*beide*»nin çekimi tereddütlü bir durum yaratır: «*Wir beide*»; *wir*'den sonra bilhassa kuvvetli çekim gerekir, fakat zaman zaman zayıf çekim de ortaya çıkar, «*wir beiden*» ve doğrudur da. «*ihr*»den sonra gerçi her iki çekim de (kuvvetli-zayıf) görülür, fakat burada zayıf çekim ağır basar: «*ihr beiden*». «*sie, uns, unser, vs.*»den sonra sadece kuvvetli çekim yapılır: «*sie beide, uns beide*» gibi.. Harfitarifi *Der* (maskulinum) ve *das* (Neutrum) olan isimlerde Genitiv tekildeki, *jeder, jener, dieser*,

welcher» gibi zamirler de de kararsızlık (Unsicherheit) mevcuttur. Burada kuvvetlilerin yanı sıra zayıf şekiller de çeşitli olarak ortaya çıkarlar: «jedes Monats» grubunun yanında «jeden Monats» gibi. Bugün jeder'de zayıf genitiv şekil kabullenilmiştir; «innerhalb jedes/jedes System» gibi. Welcher'de hatta zayıf çekim ağır basar, fakat zayıf bir ismin önünde bulunduğu zaman, kuvvetli de devamlı olarak kullanılır: «Die Eltern welches Jungen», zaman zaman dieser ve jener'de de zayıf genitiv şekiller ortaya çıkarlar. Fakat bunlar henüz doğru olarak kabul edilemezler.

Burada, sıfatların çekiminde çok zaman önce başlamış olan bir gelişim oluşmaktadır. 1776 da Kont Stolberg Klopstock'e şöyle yazmaktadır: «Ich möchte Blut, ja, ich möchte Wein weinen, dass ich nicht überzeugt werden kann dass auch der rothe cap Wein Deutsches Saftes sey» (S. 194) Bugün artikeli der/maskulin/ve das (neutrum) olan kelimelerin tekil genitivindeki sıfat, eğer önünde artikkel bulunmazsa zayıf da çekilmektedir: «frohen Herzens geniessen, gibi. «all» ve «manch» gibi pronominal sıfatlar da, artikeli der ve das olan, fakat artikelsiz kullanılmış kuvvetli isimlerin tekil genitivlerinde bugün genel olarak zayıf çekim görülür: «allen Ernstes, trotz allen Fleisses; so kann die Beschaffung manchen (bazan da, «manches») Dokumentes sehr viel Zeit in Anspruch nehmen».

Bunun 200 sene önce başka olduğu Klopstock'a yazılmış bir mektuptan ortaya konulabilir, orada bu durum şöyle görülmektedir: «Dass die Dänen.... sich alles Urteil enthalten sollten» (S. 221).

Görmekte olduğumuz gibi bu bütün kompleks çok detaylı ve karışıktır. Burada şüpheli pek çok durum tezahür edebilir. Fakat isim sahasında da kuvvetli ve zayıf isimlerin yanyana bulunması tehlikeli durumlar yaratabilir.

Ortaçağ, sonunda (e) harfi bulunan bir isim olan Herz (herzer, herzen, herze) yalın halde (Nominativ) de sondaki (e)nin düşmesiyle karışık çekime geçti, tekili kuvvetli, çoğulu zayıf çekilir: Das Herz, des Herzens, dem Herzen, das Herz. Bunun yanı sıra kuvvetli çekime giden yolda daha da ilerleme temayülünü görmek gerektir.

Gramerci Heyse, daha 19. asrın başlarında «Genitiv»in 'des Herzes'; dativin de 'dem Herz' olarak kullanıldığını tesbit eder.

Fakat burada mevzu olan vücudumuzun içindeki organımız 'kalb' olup, hiç bir zaman manevî anlam taşımaz. Kelimelerin müşahhas ve mücerret kullanışı arasında ayırım (Differenzierung) temayülü bugün hâlâ mevcuttur. Kalb nakilleri üzerine yazılmış raporlar okunduğunda buna sık sık rastlanır. Kalb cerrahı Barnard'ın bir kitabı Almanca'da «Mein Weg zum Herz» başlığını taşır. Eğer başlık «Mein Weg zum Herzen» olmuş olsaydı, bir tıp raporundan ziyade bir aşk romanı düşünenecektik.

Burada çekimin bırakıldığı görülüyor, buna diğer bazı isimlerde de rastlanır, bunun sebepleri de muhtelifdir.

Bir taraftan aynı sese sahip şekillerin benzer başka seslerle karışmalarının önlenmesi gerekmektedir. Bu daha ziyade aynı tekil ve çoğul şekillerin mevcut olduğu ve tekilin harfi tarif ve atribut (ilâve) sayesinde karakterize edilemediği yerlerde olan bir meseledir. Meselâ, üretici ve tüketici arasındaki münasebetler: Das Verhältnis zwischen Konsument und Produzent, das Verhältnis zwischen Patient und Arzt (aslında das Verhältnis zwischen dem Patienten und dem Arzt). Eğer bu durum «das Verhältnis zwischen Patienten und Arzt» şeklinde olmuş olsaydı, o zaman Patienten şekli çoğul olarak düşünülebilirdi. Burada çekimin bir an terkedilmesi doğru olarak geçerlilik kazanır.

Zayıf ve harfi tarihi «der» olan bazı isimlerde de çekimin terkedildiği olur. Herşeyden önce konuşma dilinde Akkusativ ve Dativ hallerdeki (e-i halleri) zayıf isimlerde bu husus çok yaygındır, meselâ: «wenn wir ihn ernst nehmen als Mohammedaner oder als Atheist (Altheisten yerine) (Radio, 1969), ya da: «er stand am Automat (Automaten yerine), «er ist dem Pilot (Piloten yerine) gelungen; çarşıda bir satıcı, çocuk oyuncuğu için müşteriye şöyle sorar: «Wollen Sie einen Elefant (Elefanten yerine)?» Almanca'da hem kuvvetli hem de zayıf isimlerin genitiv tekilinin aynı ölçüde mani olduğu bir tek çekim (Monoflexion) istikameti vardır. Çekimsizliğe yönelik bu istikamet, dile iyice vakıf olmayan konuşmacılarda, ve bilhassa Dativ çoğulda belirgin bir hal alır (Sschweinebraten mit Klösse, Handel «mit Weine und Landesprodukte» gibi Dativ çoğulda monofleksiyon kaba bir hata olarak görüldüğü halde, dil hissi (Sprachgefühl) artikeli «der» olan zayıf isimlerin tekilinde çekimsizliğe daha az reaksiyon gösterir, şayet isimler artikelsiz, zamirsiz veya atributsuz (ilâvesiz) bulu-

nurlarsa veya ismi takip ederlerse, o zaman normal olarak ekse-riye genetikve kullanılan prepozisyon (öntakı)larda çekimden feragat edilir: *trotz Protest der Studenten, trotz Wahlkampf-soll das Regierungsbündnis arbeitsfähig bleiben, dank Willi Brand, Uwe Seeler, gibi*. Bu öntakılar Dativ ile de kullanılabilirdikleri için, bu şekillere karşı birşey söylenemez. Halbuki artikeli «*der*» olan zayıf isimlerde çekimden feragât (dem Held, dem Kamerad) zayıf isimlerin kuvvetli çekime geçişleri gibi; Carl Zuckmayer ve Gerhart Hauptmann gibi isim yapmış yazarlar da bunu sık sık kullansalar da, yüksek dil yönünden çok az bilinmektedir, meselâ *das Gefieder des Buchfinks (des Buchfinken, yerine)*.

Halbuki buna benzer bir başka çekim şekline geçişler yeni değildir. Daha önceleri tekil halde hep zayıf çekilmiş olan «*Friede*» (Sulh), Funke (Kıvılcım), Schade (zarar) gibi isimleri buna misal olarak hatırlatmak yeter. Ancak sonu (n) ile biten zayıf çekim şeklinin bu kelimelerin yalın haline (nominativ) girmesinden ve «*Frieden, Funken, Schaden*» nominativ şekillerinin eski nominativ şekillerin yanına geçmesinden sonra başlangıçta zayıf olan isimler kuvvetli çekilirler. Sonu (-en) ile biten kuvvetli isimlere benzetme, uyum sağlama (Angleichung) kuvvetli çekime giren isimlere misal olarak «*der Wagen*» (araba) kelimesini gösterebiliriz.

Analojinin tesirinin ve bununla bağlı olarak mevcut dil sisteme dayanan uyum sağlamanın ne kadar kuvvetli olduğu sık sık ortaya çıkar. Misal olarak genellikle artikeli «*die*» olan ve sonu (-e) ile biten isimler ele alınabilirler. Belirli türetme grupları bir yana, sadece bir adet istisna vardır, meselâ «*der Kâse*» kelimesi. Kelime sonundaki (-e) sadece karakteristik olarak artikeli «*die*» olan kelimeler için geçerli olduğundan menşe itibariyle feminin (dişil) olmayıp da sonu (-e) ile biten kelimeleri dil sistemine uydurmak, onları feminin yapmak temayülleri vardır.

Ortaçağ Almancasında hem kuvvetli hem de zayıf olarak çekilen ve «*der*» artikelli bir isim «*Fahne*», buraya dahildir. Koryphäe (yönetici âlim veya sanatkâr) kelimesi de başlangıçta zayıf çekilen «*der*» artikelli bir isimdi, fakat zamanla dişil çekime geçti ve «*die Koryphäe*» oldu.

«*Der*» artikelli bir isim olan «*Kaktus*»da da durum buna benzer. Bunun da çoğlu olan «*die Kakteen*» yeniden dişil çekim teş-

kil ederek «die Kaktee» olmuştur. Diğer yabancı kelimeler bu usulle dil sistemine uydurulmuşlardır.

İspanyolca ve Fransızca'da 'der' erkekcil harfi tarifine sahip olan 'Zigarre' kelimesi, Almanca'da «le garage»nin 'die Garage' ve «le bagage»nin (die Bagage) olması gibi dışıl olmuştur.

Hatta çift şekillerde bile benzer hususlar tesbit edilmişlerdir. Meselâ, der Zeh, fakat die Zehe, der Hacken, fakat die Hacke, die Socke, fakat der Socken, der Quell, fakat die Quelle, der Eck, fakat die Ecke, kelimeleri gibi. Dilin temelinde bulunan sistem sayesinde zaman zaman farkına varmadığımız, sistem uyumları (Systemangleichung) yani dille ilgili yanlış kullanışlar tezahür edebilir. Kültürce daha az gelişmiş bir konuşmacı, *das Interesse* yerine «die Interesse» derse, böyle bir yanlışla düşmüş olur. Dilde böylesine bir yanlış herşeyden önce bir eksiklik, sonra günlük konuşma fenomeni ve nihayet de düzgün bir dil unsuru olarak dil bilgisi kitaplarına ve lügatlere girer.

Sistem benzetmeleri başka sahalarda da müşahede edilmektedirler. Fransızca'dan Almanca'ya alınan bir isim olan «das Regime» (rejim), kelimesinin çoğulu, Fransızca'sında olduğu gibi sonuna [-s] getirmekle yapılıyordu. Fakat tekilinin sonunda bulunan [-e] telâffuz edilmiyor, bunun için de çoğulu, farklı şekilde, sonuna -s ilâvesiyle değil, bilakis tekilinin sonunda bulunan sessiz [-e]nin seslendirilmesi ile 'die Regime' şeklinde yapılmaktadır. Böylece bu kelime, çoğulları fonetik olarak tezahür eden, tekillerinin sonlarındaki seslinin telâffuz edilmemesi suretiyle boğumlanan ve benzer fonksiyon gösteren «das Service, das Korps» (çoğulları die Service, die Korps) gibi kelimeler sırasına dahil edildi.

Sistem uyumu (Systemangleichung) için bir başka misali de, çoğulu, Almanca sözlüklerde İngilizce çoğul olarak geçen *die Couch* -die Couchs (divan) kelimesinde bulmaktayız. Fakat son yıllarda çoğulun, öncekinden farklı olarak «die Couchen» yapıldığını görmekteyiz; böylece Almanca çoğul sistemi için mutad olmayan [-es] eki bırakılıp, feminin zayıf isimlerin Almanca çoğul sistemine dahil edilmiş olur: die Frau-die Frauen, die Gabe, die Gaben, die Couch, die Couchen, gibi.

Başka dile mensup, derecelendirilemeyen ve çekilemeyen birkaç renk sıfatı da gramerde güçlük arzettekendirler. Buna örnek

olarak *rosa, beige, lila, orange* vs. sıfatlarını sayabiliriz. Doğrusu şöyledir: Ein *lila* Kleid, ein *rosa* Hut veya ein *beigefarbenes* Auto veya ein *orangeфарbiges* Kostüm. Günlük konuşma dilinde gramerde kurallara uygun düşmeyen bu hususlara ekseri riayet edilmez ve bu renk sıfatları çekime tabi tutulur: ein *rosanes* Kleid, ein *lilaner* Hut, Genel olarak bu şekillerin doğru olmadıkları hissedildikleri halde, bir renk sıfatı olan *beige* yazı diline girmiştir bile; bu kelimenin sonunda [-e] telâffuz edilmediği için, durum muhakkak ki müsait görünmektedir, öyleki gazetelerde dilbilgisi kurallarına uygun düşmeyen çekim şekillerine sık sık rastlanmaktadır, meselâ, ein *beiges* Auto.

Sistem benzetmesi temayülü hakkındaki bu ek bilgilerden (Exkurs) sonra bir defa daha çekime dönelim. Yukarıda zayıf çekimden kuvvetli çekime geçişi takip ettik, şimdide kısaca bunun tersini (kuvvetliden -zayıfa) görelim.

«Der Autor» (yazar) ismi kuvvetlilerin yanısıra zayıf çekim şekilleri de teşkil etmiştir. Duden bunları 60 yılı aşkın bir zamandan beri kaydetmektedir, fakat buna rağmen sık sık gazete ve mecmualarda yer almaktadırlar. Meselâ, die *Illustrierte* zahlt an den *Autoren* (an den *Autor*, yerine) mehr. Buna ait bir misal bir başka mecmuada da şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: «(da) wurde ich pötlzlich.... von dem Hausdedektiven (*Dedektiv*, yerine) aufgefördert, meine Einkaufstaschen vorzulegen».

Kuvvetli ve zayıf çekimler arasında bir sallantı da isimleşmiş partizip ve sıfatlarda sık sık görülmektedir. Meselâ: «der Abgeordnete, der Gesandte, der Gelehrte, der Beamte, der Sachverständige» gibi isimler bu gruptandır. Eğer isimleşmiş bir sıfatın veya partizipin önünde kuvvetli çekime tabi olmuş, ilâve bir sıfat bulunursa, bugün için paralel çekim mutad sayılmaktadır, meselâ: «neue Abgeordnete» gibi.

Bu, nominativ tekil ve nominativ ve akkusativ (i-hali) çoğulda mutazaman ortaya çıkar. Dativ (e-hali) çoğulunda buna karşılık genellikle daha önce mutad olan zayıf çekim tercih edilir: «eine Mischung zwischen Weltfremdem Gelehrten und geschicktem Diplomaten. Genitiv (nin-hali) çoğulunda gerçe bugün kuvvetli çekim mutad hale gelmiştir, o halde: «der Landesverband öffentlich bestellter und vereidigter Sachverständiger» olur, fa-

kat zaman zaman zayıf çekim de ortaya çıkar: «in Anwesenheit bedeutender Gelehrten».

Umlaut (Kelime Kökleri Vokal Değişimi)

Şimdi de bir başka muğlak sahaya, yani ses değişimine geçelim. Bugün ses değişimine uğramayan ve değişik seslere sahip şekiller aynı değerde ve yan yana bulunmaktadır: die Strände, die Strände'nin, die Stahle, die Stahle'nin, die Generale, die Generale'nin yanında olması gibi. Her ne kadar bu çift şekiller farklı sıklıkta, yüksek dilde (Hochsprache) yanyana bulunsalar da, bunlardan birinin ya özel coğrafi bir bölgeye (Landschaft) yahut da bir branş diline (Fachspracht) ait olduğu ve böylece de yüksek dil ya da günlük dil unsuru olmadığı başka çift şekiller de vardır. Die Bogen, die Bögen, (die Bögen, güney Almanya'da kullanılır), die Lager, ticaret dilinde die Läger, die Krane, branş dilinde die Krane, die Hähne/teknikte ve dialekte die Hahnen, die Wagen, güney Almanya'da die Wägen, gibi kelimeler bu gruptandılar.

Konjugation (Fiil Çekimi)

Buraya kadar çoğunlukla isim çekimi (Denklination) sahasındaki hatalar ve şüpheli durumlarla meşgul olduk, şimdi de fiil çekimine geçelim. Almanca'da bileşik fiillerde sağlam ve sağlam olmayan (*fest* ve *unfest*) bileşimler tesbit edilmişlerdir. Sağlam bağlantılarda vurgu ikinci, fiilimsi uzuvda bulunur, meselâ: durchbrechen (er durchbrach die Reihe, er hat die Reihe durchbrochen). Sağlam olmayan bağlantılarda vurgu (Ton) birinci, fiilimsi olmayan uzuvda bulunur - meselâ: durchbrechen, er brach den Stock durch, hat durchgebrochen). Burada 2. partizip-ge- ile teşkil edilmekte olup, bu da ön hece (Präfix) ile fiil arasına girmektedir.

Ekseriya aynı yankıda fakat farklı vurgulanan fiiller mânâ sayesinde tefrik edilirler, meselâ: übersetzen (der Dolmetscher übersetzte die Rede, hat *übersetzt*, fakat übersetzen: der Fahrmann setzte den Wanderer über, hat ihn *übergesetzt*. Bu şekildeki açık muhteva farkları her yerde görülmeyebilir. Ekseriya, farklı vurgu sadece muhtevaya has hafif nüansları karakterize eder, meselâ: durchbohren-durchbohren gibi. Fakat burada da değişkenlikler mevcuttur. Lügatçi Daniel Sanders, lüğatinin önsözünde şunları vazmaktadır: «...sodass bei Hinweisen auf diese Kapitel durch

Beifügung der Zahlen immer nur wenige Zeilen zu *durchlésen* sind. İki türlü vurgulandırma imkânı, *durchlésen* ve *durchlesen*, Duden'de 1934 yılındaki 11. baskıya kadar bulunmaktadır. 12. baskı Sanders tarafından kullanılan sağlam bileşimi almaz. Bugün için bu şöyle olabilir: «...sodass nur wenige Zahlen durchzulesen sind». «überführen (hinüberführen) ve überführen: ihm eine Schuld nachweisen, gibi fiillerde anlam farklarının bir karışımı ortaya çıkmıştır, çünkü sağlam bileşimin partizipi, sağlam olmayan bileşimle birlikte tatbik edilmektedir. Bugün «enen Toten überführen» ile «einen Verbrecher überführen» arasındaki fark karışmıştır, her iki tatbikat sahası için sağlam bileşim kullanılmaktadır (der Kranke-der Verbrecher wurde überführt) gibi... Almanya'nın güneyinde ortaya çıkan bir başka istikamet de sağlam olmayan bileşimleri sağlam (ayrılmaz) gibi kullanmaktır. Max Frisch, «Homo Faber» de, (... hallen ringsum wider) yerine «unsere Sirenen widerhallten ringsum», veya: er erkannte an, yerine «er anerkannte» ve buna uygun olarak da partizipte «anzuerkennen» yerine «zu anerkennen» yazmaktadır. İsviçre'li dil âlimi Hans Glinz de şöyle yazıyor: «Es fällt Weisgerber... offenbar schwer, die harte Tatsache zu anerkennen». Bu istisnai kullanım gerçi bir bölgeye has kullanım olarak müsamaha ve saygı ile karşılanır, fakat yüksek Alman Dili için geçerli değildir.

Haben (malik olmak) ve *Sein* : olmak, var olmak

Şimdi de «Di'li geçmiş» teşkiline dönelim. *Di*'li geçmiş haldeki almanca fiiller kısmen *haben*, kısmen de *sein* ile bağlanmaktadır. Bu da zaman zaman mütereddit ve şüpheli durumlar yaratmaktadır. Bu bilhassa hareket ifade eden geçişsiz (intransitiv) filleri ilgilendirmektedir.

Bir olay, kendi süresi ve tamam olmayan akışı içerisinde tasvir edilmek istenirse, o zaman bu tür fiillerin perfekti (*Di*'li geçmiş) *haben* ile teşkil edilir. Klopstock bir mektubunda Stolberg'e «*hätte* ich nicht geritten, so lebte ich nicht mehr» diye yazmaktadır. Ve Stolberg şöyle ifade eder: «Ernst, welcher... auch schon ohne Korck geschwommen *hat*», eğer bir durum veya yer değişikliği ifade edilmek isteniyorsa, ozaman bu *di*'li geçmiş «*sein*» ile teşkil edilir: «Ich bin geschwommen, ich bin nach Berlin geflogen, fakat geçişli fiilde, er hat das Flugzeug geflogen» olur.

'haben' ve 'sein'in anlam farkı olmaksızın aynı değerde yan yana buldukları durumlarda, bugünün Almanca'sında Perfekt (dili) geçmiş, genellikle «*Sein*» ile teşkil edilir, çünkü harekette değişikliğin tasavvuru, süredeki değişiklikten daha kuvvetli hissedilir.

«Di'li geçmiş» şekillerin kullanılışında, vazıh bir değişiklik zaman akışında «sitzen» ve «stehen» fiillerinde teşekkül etmiştir. Bu fiiller bugün yüksek dil unsurları olarak sadece «*haben*» ile bağlanırlar, halbuki daha önceki mutad şekiller «*sein*» ile yapılıyordu (ich bin gesessen, ich bin gestanden) ve bu şekillere güney Almanya'da hâlen rastlanmaktadır ve ancak bölgeye has özellikler olarak geçerlidirler.

brauchen: ihtiyacı olmak

Fiil sahasını terketmeden önce, *brauchen* fiiline kısa bir göz atalım. Dilciler (Sprachpfleger) *brauchen* fiilinin «zu» almadan kullanılmasına karşı çıkıyorlar. Buna rağmen *brauchen* günlük konuşmada «zu» almadan kullanılır. Böylece de dil sistemine uygun düşer. «Brauchen» bir yardımcı (modal) fiil fonksiyonunu kazanmıştır ve tıpkı diğer modal yardımcı fiiller *sollen*, *wollen*, *können*, *müssen*, fonksiyonunu göstermektedir.

Bu modal fiiller de mastarla (infinitiv) [zu] almadan birleşirler: «er muss nicht kommen, er kann wegbleiben, er braucht nicht kommen». '*Haben*' ile birleşmesi halinde de, di'li geçmiş zamanda, *brauchen*, modal fiillere uygun düşer. Buna karşılık *brauchen* fiilinin modal kullanılmaması halinde [ge] ön hecesi karşımıza çıkar, meselâ: «er braucht deine Hilfe/hat deine Hilfe gebraucht: nötig gehabt, yani şu demektir: er hat das nicht gewollt, nicht gemusst, nicht gemocht.

Konjunktionen und Präpositionen: Bağlaçlar ve Öntakılar,

Şimdi fiileri terkedip dil gelişiminin süresinde zamanımıza kadar aynı şekilde değişikliklere duçar olmuş öntakı ve bağlaçlara geçelim.

obgleich/trotzdem: ...dığına rağmen, buna rağmen

Uzun süredir «trotzdem» bağlacına özel bir ilgi gösterilmektedir. Bu bağlaç ana cümleleri (Hauptsatz) başlatır: «Er hatte keine Zeit, trotzdem hörte er ihm ruhig zu». Bunun yanında gün-

lük dilde «trotzdem» yan cümleleri de başlatan tali derecede bir bağlaç olarak kullanılmaktadır; o zaman da bu bağlaç, «obgleich, obschon, obwohl, obzwar» gibi bağlaçlarla rekabete girer, dilciler; bu kullanışa her zaman sert bir tepkiyle karşı çıktılar, fakat bu olay hiç de yeni bir şey değildir. Daha 19. asrın ortalarında yazılmış olan lügatlerde bu tepki ortaya kondu: «Trotzdem», «seitdem» ve «nachdem»in çoktan tamamlamış oldukları bir oluşum geçirmektedir. Sadece *trotzdem*'in sinonimleri (eş anlamlı) olan 'obgleich, obzwar, obschon, obwohl' bu oluşuma zıt düşmektedirler. Başlangıçta «trotzdem» *dass* bağlacıyla irtibatlı bulunuyordu. Adalbert Stifter'de durum şöyledir: «trotzdem, dass ich gehen wollte»; gelişim sırasında «*Dass*» bağlacı düştü, *trotzdem* daha önce ikinci derecede bağlaç olan (*dass*)la kullanılmış olan «indem», «nachdem», «seitdem»e benzer olarak bizzat geriye atan (unterordnend) fonksiyonu kazandı.

Th. Mann, G. Kauptmann, Rilke vs. gibi isim yapmış yazar ve şairler, *trotzdem*'i tali plana koyan (unterordnend) bağlaç olarak kullanmış oldukları halde, okullarda 'trotzdem'in bu tür kullanılışı bir hata olarak kabul edilmektedir. Bağlaçların fonksiyonunda sallantılı (Schwankung) durumlar mevzuu bahs olursa, o zaman ön takılardaki bu şüpheler bağımlı halin (ismin hali) kullanılışıyla ilgilidir. Bazı genç (yeni) öntakılarda sallantı (sechwankend) ve muğlaak (unsicher) durumlar ortaya çıkarlar. Bunlar Dativ (e-hali) ile genitiv (nin-hali) arasındadırlar. Meselâ her ikisinde isimlerden türeyen 'trotz' ve 'dank' prepozisyonlarını alalım. Başlangıçta bunlar Dativ (e-hali) ile bağlanıyorlardı. Daha o zamanlarda bunlarda bugün hâkim durumda olan Genitiv ortaya çıktı.

wegen: ...den dolayı

Kendisinde Genitiv'in Dativ tarafından saf dışı bırakıldığı «*wegen*» ön takısında ise gelişme başka türlü olur. O halde burada diğerlerinin aksi bir istikamet tesbit edilir. Dativ, şivede ve günlük dilde hâkim bir vaziyet alır, genitiv ise hemen hemen ortadan kalkmış mütelâa edilir.

O halde soru şu: Öntakıların ismin halleriyle kullanışlarındaki kararsızlık (Unsicherheit) nereden geliyor İsmi ikinci (Genitiv) hali ile üçüncü (Dativ) hali arasındaki sallantının belirgin şekilde ortaya çıkmasının sebebi nedir?

Dativ ile genitiv arasındaki bu sallantının bir sebebi, dişil isimlerin çekiminde bulunmaktadır. Bu isimler ikinci ve üçüncü (Dativ ve Genitiv) halin tekilinde aynı artikeler ve tamamen fark-sız çekim eklerine sahiptirler, öyleki ismin halleri hem Genitiv, hem de Dativ olarak ifade edilebilirler: *trotz der Gefahr, wegen der Frau..* Buradan *der* ve *das* harfitarifleriyle bağlantılı halinde prepozisyonlarla açıklık kazanan bir kararsızlık ortaya çıkar ve ortaçağdan beri -ung, -heit ve -keit ile biten türetme heceleri abstre muhtevaları ifade etmek için gitikçe artan bir kullanım gösterirler, bunun için pek çok feminin isim dile katılmıştır ve hâlen de katılmaktadır, öyleki, harfi tarifi [*die*] olan dişil isimler, mevcut isimlerin arasında (Almanca'da) en büyük yeri almaktadır. Harfi tarifleri *der, die, das-* olan isimlerin kesafeti hususunda bir araştırma maalesef henüz yapılmış değildir. Kullanılan isimlerin kesafetine bakarak şunu kabul edebiliriz: Genitiv ve Dativ arasındaki sallantı, artikeli (harfitarif) [*die*] olan dişil isimlerin çekimlerinde kullanılan öntakalardan ortaya çıkmakta ya da hiç olmazsa etkilenmektedir.

Bugün için prepozisyonlar sahasında ortaya çıkan kararsız durumlar Genitiv ve Dativ arasında husule gelen sallantılı durumla ilgilidirler. Gerçi Dativ ve Akkusativ arasında da bu tür sallantılar vardır, fakat o zaman da prepozisyon ile bağlı bulunan fiile tabi olan muhtelif görüş tarzının ortaya koyduğu imkânlar söz konusu olur. İkili kullanışlar, bununla birlikte şüpheler, yer veya istikamet beyanlarının aynı zamanda her iki imkânın düşünülebildiği yerlerde ortaya çıkarlar: «*ich schreibe auf das Papier, veya auf dem Papier*»; «*ich trage es in die Seite/veya in der Seite ein*»; «*er wurde in dem/in das Krankenhaus aufgenommen*»; «*er geht in die/in der Richtung*», gibi.

Kongruenz: Gramerde bir arada bulunan cümle bölümlerinin sayı, cins ve hal bakımından uygunluğu

Buraya kadar morfoloji (şekil bilgisi) ile iştilal ettikten sonra, şimdi de kongruenz sahasına dönelim Gramer sahasında Kongruenz, cümle azalarının veya bölümlerinin formal uygunluğu demektir. Bu *kongruenz* numerus (tekil-çoğul) kasus (hal) ve genus (cins) ile ilgili olabilir.

Önce numeruskongruenz (sayı uygunluğunu) görelim. Şayet müteaddit özneler sıralanırsa, o zaman fiilin çoğul bulunması ge-

rekir, meselâ: «Vater und Mutter bleiben zu Hause». Halbuki bu özneler bir disjunktiv, yani ayıran bağlaçla bağlı iseler, o zaman fiil tekil haldedir: «Vater oder Mutter *bleibt* zu Hause».

Bu durumlar nisbeten vazih ve basit iseler, o zaman lojigramer ve gerçek anlam münasebeti arasındaki uyumsuzluk (Diskrepanz)tan ortaya çıkan şüphelere mahal veren yapılar vardır. Öyleki gramer-formal kongruenzin yanısıra bir de anlam kongruenzi vardır (Sinnkongruenz). Muhtelif sayılarda birden fazla özne var ise, veya özne formel olarak tekil halde bulunur da muhteva olarak çoğulu ifade ediyorsa «Menge-Miktar, Gruppe-grup, Million-milyon, Masse-kütle» gibi ve kendisine bir Genitiv veya bir prepozisyonel ilâve tabi ise, ozaman böyle sallantılı durumlar ortaya çıkabilirler - Aşağıdaki cümlede bir gramer - formel sayı uygunluğu (Numeruskongruenz) bulunmaktadır; «eine Menge von Menschen verliess den Saal». Fakat konuşan ya da yazan ekseriya tekil özne olan Menge'yi değil, aksine prepozisyonlu ilâvede zikredilen insanları (Menschen) düşünmektedir - zira bu insanlardan Menge-miktar teşekkül etmektedir - fiili ilâve ile birleştirir ve böylece Sinnkongruenz (anlam uygunluğu) ortaya çıkmış olur: «eine Menge von Menschen verliessen den Saal».

Bundan başka «eine Menge» (bir miktar) veya eine Gruppe (bir grup) ifadeleri belirsiz sayı sıfatları «viel» (çok), «einige» (birkaç) gibi kabul edilmektedirler, öyleki bundan çoğul fiil ortaya çıkar, yani: «eine Reihe von Bäumen», ya da «eine Reihe Bäume»: «viele Bäume wurden gefällt». Halbuki belirsiz artikelin kullanılışında durum tamamen başkadır, meselâ: «die Reihe grosser Bäume». Burada fiil sadece tekil bulunabilir, çoğul olmaz, şu halde cümle: «die Reihe grosser Bäume warf (warfen olmaz) einen langen Schatten/warf lange Schatten», olur.

İçlerinde iki şahsın zikredildiği cümlelerde de zaman zaman bu kararsızlık müşahede edilmektedir, halbuki bu şahıslardan birisi diğerine prepozisyonel olarak eklenmiştir, şu halde öznenin bir parçasıdır ve kendi başına özne değildir ve bunun için de cümle bilimi (Syntax) yönünden de ifade edilemez, meselâ: «viele Grüsse sendet (senden, olamaz) dir Karl nebst Frau. Zikredilen her iki şahıs da sayılmış olsalardı, o zaman fiilin çoğul olması doğru kabul edilirdi»: «Viele Grüsse senden dir Karl und Frau».

Kongruenzle ilgili şüpheli durumlar tekil bir öznenin çoğul ilâve alması halinde ortaya çıkarlar, meselâ: «die moderne Litera-

tur - Erzählung wie Märchen - ist/veya: sind dadurch gekennzeichnet». fiilin tekil olması gramerce doğrudur, bununla birlikte, fiilin çoğul ilâveyle ilgisi de yanlış değildir. Bunun tersi de olabilir, yani çoğul özne ile tekil ilâve birbirleriyle münasebattedirler: «Meine Kinderjahre, die schöne Zeit, ist / veya : sind mir noch deutlich vor den Augen» Burada tekil ve çoğul doğru olarak geçerlidirler.

Kongruenz sahasında çeşitli tarzda şüpheli durumlar vardır. Nekadar spontan (kendiliğinden, zorlamadan) ya da ne kadar süratli (flüchtig) yazılırsa, gramatik kongruenzden sapma da okadar kuvvetli olarak ortaya çıkar. Bu esnada kelimelerin cümle içindeki yerleri de etkilenmeden kalamazlar. Şayet sonradan iki veya daha fazla özne zikredilirse, öne konan fiil de tercihen tekil yapılır: «Nach Beedigung der Sitzung *verliess* der Vorstand und sein Stellvertreter den Saal». Burada iki özne zikredildiğinden «Vorstand» ve «Stellvertreter», fiilin de çoğul olması gerekirdi.

Fiilin tekil ve çoğul durumu, yüzde hesaplarında da sallantılı bir durum arzeder. Konuşmacının zihninde sayılar ve sayılmış olanlar birliğinin tasavvuru hâkimse, o zaman fiil tekil halde bulunur: «39 Prozent des britischen Exports wird vom Londoner Hafen aus verschickt». Gramer sebebiyle öznenin çoğul sayı beyanı, fiilin de çoğul olanını gerektirdiğinden, yüksek dilde (Hochsprache) fiil çoğul yapılır. «39 Prozent des britischen Exports *werden* vom Londoner Hafen aus verschickt».

Doppelter Gleichsetzungsnominativ: (İkili Eşitleme)

Eşitleme nominativi bulunan cümlelerde sadece özne fiilin tekil-çoğul durumu için bir kıstas teşkil etmektedir. O halde cümle şöyle olur: «Der Sitz der Gesellschaft ist Berlin und Düsseldorf, olur, «sind Berlin und Düsseldorf», olmaz.

Kongruenz im Genus: Tür ve Cinslerde Uygunluk

Gramer ve muhteva uygunluğu arasında bir sallantı da cins ve türlere bakışta mevcuttur. Cümlemiz: «Das Mädchen ging mit *seinem* veya *ihrem* Freund spazieren?» mi olmalı? Bir şahıs, işaret, relativ ve mülkiyet zamiri, bir şahsı gösteren nötr cinsil bir isimle ilgili ise, meselâ: «das Mädchen, das Fräulein, das Weib, das Bübchen» gibi, o zaman soru, zamirin, ilgili kelimenin

gramerdeki cinsi mi yoksa tabii cinse mi uyması gerektiği şeklinde ortaya çıkar.

Daha öncekinden farklı olarak bugün gramerdeki cinsin ağır bastığı görülür. Halbuki şayet ilgili kelimenin zamiri daha uzakta ise, o zaman tasavvur edilen gramer cinsi zayıflar, ve tabii cins uygun zamirin seçimi için yeterlidir. Thomas Mann'ın: «Zauberberg» adlı eserinde cümle şöyledir: (S. 72): «Ein Mädchen... strich dicht an Herrn Castorp vorbei, indem *es* ihn fast mit dem Arme berührte. Und dabei pfiß *sie*...» Başka bir isimle bağlandığı takdirde, bu, Fräulein» (evlenmemiş bayan) kelimesinde durum başkadır, çünkü o zaman kadınlara has pronominal şekiller: «Fräulein Becker wird sich durch ihren (*seinen* olmaz) Personalausweis legitimieren». Bu cümle bugün şöyle söylenir: «Das Fräulein, *das* hier tätig ist», fakat ismin zikredilmesi halinde, «Fräulein Meier, *die* hier anwesend ist», olmalıdır. Daha önce bu «ihre Fräulein Tochter» iken, bugün «Ihr Fräulein Tochter» şeklinde söylenir ve böylece mülkiyet zamiri «Tochter»le değil, «Fräulein» ile irtibatlandırılmış olur.

Kongruenz im Kasus: İsmi Hallerinde Uygunluk

Aynı halde, ilgili kelime gibi bulunması gereken appozisyon (ilâve cümle)de, bazı sapmalar tesbit edilmektedirler. Bu sapmalar fikir sıçramaları ve elipslere (Gedankensprünge - Ellipse) yani konuşma bölümlerinin kısaltılması veya Dativ - Genitiv arasındaki rekabete dayanmaktadırlar. Bu uygunluğa riayetsizlik, ilgili kelimelerin çekilmiş bütün hallerinde görülür; «Genitiv, Dativ ve Nominativde, Appozisyon (ilâve cümleler) da sapmalar mevcuttur, fakat Akkusativ'de hemen hemen hiç yoktur, meselâ şu cümlede appozisyon Genitiv yerine Dativ haldedir: «An der Versammlung *des* Gewerkschaftsbundes, *dem* grössten Verband...», şu cümlede de appozisyon Dativ yerine Genitiv halde bulunmaktadır: «Ein Verwandter *von* Paul Weber, *des* ehemaligen Direktors...» Akkusativ yerine Dativ geçtiği de olur: «Es handelt sich *um* Leonardo, *einem* hervorragenden Künstler der Renaissance».

Kongruenz'de (Uygunluk) yukarıda zikredilen sapmalar sık sık tezahür ederler. Fakat bunlar yüksek dilde doğru olarak kabul edilemezler.

Hal uyumu (Kasuskongruenz) «als» bağlantılarında da rol oynar. Bazı yapılar iki imkâna yer verirler, meselâ: «Es gibt nichts Schlimmeres *als* einen betrunkenen Mann» veya «*als* ein betrun-

kener Mann». Birinci durumda aynı halde bulunan bir appozisyon mevzuu bahistir, ikinci misalde mukayese cümlesinin artık üyesi söz konusudur; «...als es ein betrunken Mann ist.». Bu tür çift imkânlar, «als»la kullanılan ve hakiki olmayan birkaç refleksif (dönüslü) fiilde de vardır, meselâ «sich betrachten als, sich empfehlen als» gibi. Özne ve dönüslü zamir tek ve aynı şahsı gösterdiklerinden, burada Nominativ ve Akkusativ arasında bir bağlantı vardır. Bu yüzden 'als' li ilâve hem özne, hem de dönüslü zamirle ilgilidir. Şu iki cümle de doğrudurlar: «er betrachtete sich als der Sieger», ve «er betrachtete sich als den Sieger». Birinci cümlede «als»li tarz beyanı özne ile ilgilidir, öyleki buna uyumda Nominativ ortaya çıkar; ikinci cümlede «als»li bağlantı dönüslü zamirle ilgilidir, bu yüzden uyum kaidelerine uygun olarak Akkusativ ortaya çıkar. Önceleri genellikle Akkusativ seçiliyordu, bugün Nominativ hâkim durumdadır.

Tempus und Modus: Zaman ve Kip

Şimdi de zaman ve bunun ifade tarzı olan kiplere bakalım. Almanca, diğer dillerde geniş çapta mevcut olduğu şekilde iddialı bir zaman takibi (Zeitenfolge) tanımaz ve bizzat Almanca, dilbilgisi kitaplarının ısrarla sağlam kaideler veya belirli gidiş hatları (Richtlinien) gösterdikleri yerlerde, pratik zaman takibinden ayrılır. Normal zaman takibi, ekseri cümle muhtevalarında, yani fiillerde veya zarfı andıran cümle bölümlerinde yer alır. Bu, presensin sadece şimdikiyi, imperfektin de geçmişini temsil etmesi şeklinde değildir (Presens: şimdiki zaman kipi, Imperfekt: geçmiş zaman kipi). Meselâ presens, kendine uygun zarflar olarak zaman münasebetini gösterirse, atıdaki ve geçmişteki bir olay için kullanılabilir: «Morgen gehe ich ins Theater». Veya: «Wie ich gestern über die Strasse gehe, sehe ich meinen Freund», kendisine dilbilgisi kitaplarında belirli bir zaman ve kip takibinin tercihen atfedildiği indirekt ifade de (indirekte Rede), meselâ İngilizce'dekinden farklı olarak «he asked him whether he slept in the afternoon», Almanca'da konuşana veya yazana geniş imkânlar tanır. Hatta konuşan veya yazan, konuşulana karşı kendi şahsî tutumunu zaman veya kipin seçimi vasıtasıyla anlatır. Eğer kendini ifade ile birleştirirse, o zaman indikatif (direkt ifade tarzı) kullanır: «Er sagte, er ist krank». Eğer ifadeyi objektifleştirmek isterse, o zaman şimdiki zaman kipinin konjunktivini (irreal) kullanır. «Er sagte, er sei krank». Kendisi ile ifade arasında mesafe bırakırsa, geçmiş zaman konjunktifi kullanılabilir: «Er sagte, er wäre krank».

Konuşan kendisi ile ifade arasında bir mesafe (Distanz) bırakmak isterse, konuşma dilinde İmpörfekt - Konjunktiv (irreal geçmiş) kullanılır.

Wortstellung: Kelimelerin Cümledeki Yerleri

Şimdi Almanca'daki kelime sırasına dönelim. İngilizce ve Fransızca'dan farklı olarak, Almanca'da kelime sırasında çok büyük bir serbesti hâkimdir, bu sebepten münferit cümle bölümleri kendi yerlerine göre az veya çok açıklıkta ortaya çıkarlar. Fakat cümle azalarının yerleştirilmesi tehlikeler de hıfzeder, hemde bir cümle azasının yerleştirilmesinin anlamı çift yönde etkilediği zamanlar; meselâ: «zum 5. Mal wird num am 3. März in Mannheim der Dudenpreis verliehen». Burada Duden ödülünün her zaman 3 Mart'ta verildiği anlamı çıkmaktadır. Halbuki durum hiç de öyle değildir. Aşağıdaki sıralama doğru ve hiç bir şüpheye mahal vermeyecek niteliktedir: «Am 3. März wird in Mannheim der Dudenpreis zum 5. Mal verliehen».

Bu cümlede sadece bir stilistik eksiklik mevzuu bahs olduğu halde, çift anlamlılık müteakip cümlede daha da ağır basar, çünkü bu çift anlamlılığın hukukî neticeleri olabilir: «Wird der Bau genehmigt, dann wird eine Vorausleistung auf den endgültigen Preis in Höhe von 1.20 DM/qm erhoben». Bu haberi alan kimse, kesin fiatın m² başına 1.20 DM olduğunu sanmıştı. Halbuki yazan-makam-peşin fiatın (Vorausleistung) 1.20 DM olduğunu ve kesin fiatın ancak daha sonra tesbit edileceğini ifade etmek istiyordu: «Wird der Bau genehmigt, dann wird 1.20 DM je qm als Vorausleistung auf den endgültigen Preis erhoben».

Almanca'da kelimelerin cümle içinde yerleştirilmesinin bir başka hususiyeti de, üslûp, bilgisi ve gramer kitaplarında tercihen kural olarak konulan Umklammerung (cümle bölümlerinin yer değiştirme) imkânıdır. Eski ve yeni metinler çerçevesinde yapılan modern araştırmalar, cümle sonundaki ögeyi beriye almanın (Ausklammerung) kaliteli eserlerde bile sık sık ortaya çıktığını, donuk gramer kurallarının kalkmış olduğunu ve böylece ifadenin daha sarîh ve şîfaî üslûba daha benzer hâle geldiğini ortaya koymuştur. Sondaki kelimenin beriye alınması ile kurulan cümle «Die Mutter ist stolz auf ihre Tochter» bu kelimenin cümle sonuna konmasıyla kurulan cümle kadar «Die Mutter ist auf ihre Tochter stolz» doğrudur. Sondaki kelimeyi beriye almakla yapılan cümlelere bilhassa prepozisyonlu cümlelerde rastlanmaktadır, halbuki

Akkusativ (i-halinde) nesnelere, doğru bir Almanca cümlede beriye alınmazlar: «ich habe das Schauspiel gesehen, fakat bu «ich habe gesehen das Schauspiel» olmaz.

sich: kendini, kendi, kendilerini dönüşlü zamiri

Yan cümlelerde cümleyi başlatan kelimenin ya da fiilin şahsa göre çekilmiş şeklinin arkasına konması gereken - halihazırdaki öğrenim kitapları bunu böyle öngörüyorlar - 'sich' dönüşlü zamiri de Wortfolge (kelime sırası) bölümüne dahildir, meselâ: «Die Menge wich sich zurück, als sich der Zug näherte, veya: «Am nächsten Tage rächte sich der Mann auf grausame Weise», Fakat bu üslûp kaidesinde sapmalara hem yeni hem de eski edebiyatta sık sık rastlanmaktadır, meselâ: «die Menge wich sich zurück, als der Zug sich näherte», veya «Am nächsten Tage rächte der Mann sich auf grausame Weise». Bu kaideye görülen sapmaların sebebi aynı muhtevayı isimle olmak yerine zamirle ifade eden cümle modelleri olmalıdırlar, meselâ: «die Menge wich zurück, als er sich näherte» burada «sich» kelimesi başlangıç kelimesi olan «als»den daha ileri kayar ve hiç bir zaman «als sich er näherte» olamaz. Diğer örnek cümlede de durum aynıdır: «Am nächsten Tage rächte er sich auf grausame Weise» olur, fakat «... rächte *sich* er» olmaz. Fakat bunun yanısıra birbirlerine ait cümle bölümlerinin birbirlerine yaklaştırılması temayülü vardır, meselâ: «mit welcher Unbedingtheit die Franzosen für ihre Literatur und für die ihr zufallenden Werte *sich einsetzen*» (DLZ 4/68,307).

Einander: (Birbirini, birlerini)

Bu münasebetle dikkati bir başka şeye çekmek gerekir, Bazı dil kitaplarında değişken 'sich' kelimesinin bırakılıp bunun yerine «einander» konulması gerektiği yazılıdır. Şöyle söylemek gerekiyormuş: «sie grüssten einander», fakat «sie grüssten sich» olmazmış. Konuşma dilinde 'einander' hemen hiç kullanılmaz. Bu değişken sich kelimesinden kaçınmak, çift anlamlı bir durumun tezahür etmesi hâlinde gerçekten isabetlidir, fakat o zaman da günlük dilde bu değişken 'sich' kelimesine açık bir «gegenseitig» (karşılıklı) kelimesi ilâve etmek suretiyle karışıklık önlenmiş olurdu: «sie helfen *sich gegenseitig*».

Böylece kendisine pleonastik (lüzumsuz, fazladan) olumsuzluğu da (Negation) dahil edebileceğimiz sitilistik sahada bulunuyoruz. Bu gereksiz olumsuzluk, bilhassa menfî anlam ihtiva eden ve kendilerine fazladan lüzumsuz bir anlamın veya fazladan nefye

dilmiş mastar grubunun tabii olduğu kelimelerde görülür, meselâ: «er hatte keine Bedenken, dass er seine Prüfungen schafft oder nicht schafft». Werner Besch «Sprachlandschaften und Sprachausgleich» isimli kitabında (S. 359) şöyle yazıyor: «Hugo Moser... warnt davor, die Bedeutung Prags für den formierenden Ausbau der Hochsprache nicht zu unterschätzen. Wir stehen nicht an, Ihnen die vereinbarte Anzahlung in Höhe von 30 % des Kaufpreises auszugleichen oder auszuzahlen, sobald wir Ihre Auftragsbestätigung hier vorliegen haben».

Bu gereksiz olumsuzluk konuşma dilinde çok kereler karşımıza çıkar.

Gerçi Dil Öğretmenleri bu çift olumsuzluğu red ve tenkid ettiler, buna rağmen bu Goethe ve Wieland gibi ünlü yazar ve şairlerde sabittir. Almanca'da bu çift olumsuzluk kuvvetlendirici bir etki yapar ve lâtince olduğu gibi ortadan kalkmak mecburiyeti yoktur. Halbuki bu pleonastik olumsuzluktan yüksek dilde imkân nisbetinde kaçınılır, şüphesiz bunun iki anlama meydan verdiği yerde doğru olarak kabul edilemez.

Schluss - Sonuç

Burada, Bugünün Almancası'nda Karşılaştığımız Gramer Güçlükleri hakkındaki sözlerimi bitirmek istiyorum. Size, eski ve yeniye ait misaller sayesinde dilin içindeki değişmelerden, kararsızlık (Unsicherheit) ve yeni normların nasıl meydana geldiklerini göstermek istedim. Bu değişiklikler bir yandan sistem uyumu (Systemangleichung) temayülünden ortaya çıkmakta, diğer yanda ise bunlar dili kullananın görüş tarzının değişikliğinin işaretleridirler. İlim, Teknik, Kültür ne kadar çok gelişse, dilde kominikasyon vasıtası (Kommunikationsmittel) olarak o kadar faaliyet göstermek zorundadır. Bu sebepten dilde iki ana istikamet mevcuttur: Anlamanın farkedilmesi ve bu şekilde ifadenin güzelleştirilmesi ve donmuş (redundant) gramer kaidelerinin ortadan kalkması istikameti. Dilde kararsızlıklar, dil sisteminin mükemmelleşmesi esnasında ortaya çıkarlar. Bunlar dilin sathında (Sprachperipherie) yer alırlar ve bu yüzden oradan sisteme geri tesirde bulunurlar. Dil bir gelenek, aynı zamanda oluşumdur da (Tradition ve Evolution). Bugün için bakışlarımızı dilin geleneğine değil, bilâkis onun gelişim ve değişim imkânlarına çevirdik. Doğru yanlış arasında değişimin ve gelişimin bir sınırı vardır, bu sınır kararsızlık ve şüphelerin bir sınırıdır.

S A I N T - A N T O I N E ' I N
M U C İ Z E S İ

Yazan : **Maurice MAETERLINCK**   Çeviren : **Dr. Hüseyin GÜMÜŞ**

KİŞİLER

Saint-Antoine (Ermış-Antoine)

Mösyö Gustave (Güstav)

Mösyö Achille (Aşil)

Doktor

Papaz

Komiser

İki Polis memuru

Matmazel Hortense

Virginie (Virjini)

Kız ve erkek yeğenler

Misafirler ve ötekiler...

Bir Flaman şehrinde

Günümüzden bir sahne...

SAİNT ANTOİNE'NİN MUCİZESİ (1)

BİRİNCİ PERDE

FLANDRA'da küçük bir şehir. Büyük ve eski bir burjuva evinde bir giriş salonu, Sol tarafta, sokağa açılan garaj kapısı. Arka planda, eve girişi sağlayan büyük camlı kapının önünde bir kaç basamaklık bir merdiven. Duvar boyunca, üzeri muşamba ile kaplı bir kanep; pardesü ve şapkaların asılı bulunduğu bir portmanto ve vesayir... Perde açıldığında, kolları ve etekleri iyice sıvalı yaşlı hizmetçi Virginie görülür; bakır kovalar, bezler, süpürge ve fırçalar arasında mermer döşeme taşlarını bol su ile yıkamaktadır; işini zaman zaman bırakıyor; gürültülü bir şekilde sümkürüyor; mavi önlüğünün kenarıyla gözünden akan iri yaşları kurulamaktadır. Garaj kapısı çalınır; Virginie gider kapıyı açar; eşikte çamurlu, şekilsiz, renksiz, heryerinden yamalı bir çeşit abaya benzer hırka giymiş, yalınayak başı kabak, saçı sakalı birbirine karışmış uzun boylu zayıf bir ihtiyar görülür.

-
- (1) Hem satirik hem de hümoristik olan bu piyesde Maurice Maeterlinck ilk defa burjuvazi bir sınıfı ele alır; bu sınıfın içindeki köhneleşmiş geleneklerle alay eder; adiliklerini bize göstermeğe çalışır. Bu temayı, daha sonra yazdığı *Bules bleus* adlı eserinde en küçük teferruatlarına kadar inerek işlemiştir. Hem konu hem de şekil bakımından daha önce yazdığı eserlerinden farklı olarak bu piyes, bir nev'i *farçe*'dir. Daha eserini yayınlamadan Maeterlinck'in yakın dostları arasında büyük dedikodulara yol açmıştır; bu yüzden eseri fransızca olarak yayınlamaktan korkmuş; ilk defa 1903 yılında almanca olarak yayınlanmıştır; ancak 1919'da fransızcası yayınlanabilmiştir; Cenevre'de de sahneye konulmuştur. Burada dilimize çevirisini 1920 tarihli iki bininci baskısından sunuyoruz.

Ermiş Antoine yeryüzüne inmiş; iyilikler yapıp mucizeler yaratacaktır Burada karşımıza ihtiyar bir dilenci kılığında; bir ölü evi-

Virginie — Saint-Antoine

Virginie: — (*Kapıyı aralayarak*) Bu ne bu? Kırk defadır kapı çalıyor... Al sana bir dilenci daha!... Ne istiyorsun?...

Saint-Antoine: — İçeri girmek.

Virginie: — Olmaz, olmaz; üstün başın çok çamur; dur orada. Ne istiyorsun?...

Saint-Antoine: — Girmek istiyorum, o kadar.

Virginie: — Peki neden?...

Saint-Antoine: — Matmazel Hortense'i diriltmek için.

virginie: — Matmazel Hortens'i diriltmek için mi?... Ne demek oluyor bu?... Kimsiniz siz?...

Saint-Antoine: — Ermiş Antoine'im ben.

Virginie: — Padova'lı olan mı?...

Saint-Antoine: — Üstüne bastın. (*Ermişlik hâlesi yanar ve ışıldar.*)

Virginie: — Aman Allah'ım! doğruymuş!... (*Kapıyı ardına kadar açar; diz çöker; ellerini süpürge'nin sapında kenetleyerek bir solukta Meryem Ana duasını okur; daha sonra şaşkın bir şekilde sofular gibi ermişin eteğini öper.*) Aziz Antoine,

---

nin kapısını çalarak çıkar : Çok zengin yaşlı bir kadını diriltecektir. Böyle bir teklif nasıl reddedilebilir? Ermiş vazifesini yapar; herkesin şaşkınlığı içerisinde müteveffâ kadın ayağa kalkar; fakat kendisine sorulan bütün soruları karşılıksız bırakır; hayata yeniden gelmiştir ama konuşamamaktadır; konuşma yeteneğini kaybetmiştir. Bu yüzden ermiş; önce ailenin azarlarına, sonra da sitemlerine mâruz kalır; müteveffânın konuşmayacağını boş yere izah eder; öteki dünyanın sırlarını açıklamasından korkmaktadır. Artık ermiş daha fazla dinlenmek istemez ve polise haber verilir. Komiser gelince herşey açıklığa kavuşur : Komser, kendisini ermiş Antoine sanan kişinin aslında düşkünler yurdundan kaçmış usta bir büyücü olduğunu anlatır.

Ermiş yurda geri gönderilir; ihtiyar kadın da bu sefer kesin ve ebedî olarak ölü yatağına yığılır; zarif burjuvalar da eski ilgisiz yaşantılarına yeniden kavuşurlar.

Tercüme eden.

acıyn bize!... Aziz, yüce Antoine, dualarını bizden esirgemel...

Saint-Antoine: — Pekâla, şimdi mücade edin de içeri gireyim; kapıyı da kapatın.

Virginie: — (*Asık suratla ayağa kalkarak*) İşte paspas, ayaklarınızı silin... (*Ermiş Antoine emri beceriksizce yerine getirir.*)

Tamam oldu, daha iyi şimdi. (*Kapıyı da kapatır.*)

Saint-Antoine: — (*Sağdaki kapıyı göstererek*) Matmazel bu odada değil mi.

Virginie: — (*Şaşkın ve hayran*) Evet. Nasıl bildin?... Hayret doğrusu!... Orada, büyük salonda... Zavallı kadın!... Daha yetmiş yedisindeydi... Çok genç değil mi?... Çok dindâr, çok liyâkatli idi... Çok acı çekti... Zengindi sonra... İki milyon bıraktı diyebilirim.. İki milyon, çok fazla...

Saint-Antoine: — Evet.

Virginie: — Bütün miras; iki yeğeni Mösyö Gustave'la Mösyö Achille ve çocuklarına kalıyor. Bu ev mösyö Gustave'in olacak... Sonra vasiyetinde papaza, kiliseye, kutsal eşya bekçisine, fakirlere, rahibe, ondört cizvit papazına, çalıştıkları zamana göre bütün hizmetkârlarına bağışta bulunmuş. En çok alanda benim. Otuz sene hizmet ettim; üçbin üçyüz frank alacağım. Ne güzel.

Saint-Antoine: — Doğru.

Virginie: — Bana borcu yoktu; aylıklarımı muntazaman ödemişti... Ne söylense boş... Ölümlerinden sonra bu kadarı yapan ev sâhipleri az bulunur... Aziz bir kadındı... Bugün toprağa veriliyor... Salonu görmek gerek... İnsanın içini açıyor. Yatağın, masanın, sandalyelerin, koltukların, piyanonun üzeri hep çiçek dolu... Her taraf bembeyaz çiçek; herşey çok güzel... Çelenkleri koyacak yer bulamıyorlar... (*Kapı çalınır. Gider açar; iki çelenkle geri döner.*) İşte iki tane daha... (*Çelenkleri inceleyip ağırlıklarını eliyle tartarak*) Bunlar, çok güzel bunlar... Temizliğimi bitirene kadar tutar mısınız? (*Çelenkleri ermiş Antoine'a verir; o da, ustalıkla herbirini bir eline alır.*) Bugün öğleden sonra mezarlığa götürecekler; herşeyin tertemiz olması gerek; ancak yetiştiririm...

Saint-Antoine: — Beni cesedin yanına götürün.

Virginie: — Sizi cesedin yanına götürmek mi? Hemen şimdi mi?...

Saint-Antoine: — Evet.

Virginie: — Hayır, imkânsız bu! Az daha bekleme gerek; onlar daha sofradalar.

Saint-Antoine: — Tanrı acele etmemi istedi; vakit geldi.

Virginie: — Ondan ne istiyorsunuz?

Saint-Antoine: — Daha önce söyledim size, ona hayatını geri vermek istiyorum.

Virginie: — Ona, hayatını geri vermek mi istiyorsunuz? Ciddi, onu diriltmek mi istiyorsunuz?

Saint-Antoine: — Evet.

Virginie: — Öleli üç gün oldu ama.

Saint-Antoine: — İşte bu yüzden onu diriltmek istiyorum ya!

Virginie: — Eskisi gibi yaşayacak mı?

Saint-Antoine: — Evet.

Virginie: — O zaman mirascıları da olmayacak?

Saint-Antoine: — Elbette

Virginie: — Fakat, mösyö Gustave ne der?

Saint-Antoine: — Bilemem.

Virginie: — Ölürken bana üçbin üç yüz frank vermişti; geri alır mı?

Saint-Antoine: — Elbette.

Virginie: — Bu iyi değil işte!...

Saint-Antoine: — Biriktirdiğiniz başka paranız yok mu?...

Virginie: — Meteliğim yok... Kazancımla geçinen bir bacım var da...

Saint-Antoine: — Şayet üç bin frankınızı kaybetmekten korkuyorsanız...

Virginie: — Üçbin üç yüz frank...

Saint-Antoine: — Şayet paranızı kaybetmekten korkuyorsanız, onu diriltmem.

Virginie: — Ya para ya o, başka çare yok mu?

Saint-Antoine: — Yok. Ya parayı al ya da vazgeç... Dualarınız yüzünden geldim ben; karar sizin...

Virginie: (*Bir an düşündükten sonra*) — Yine de diriltin onu... (*Ermişlik hâlesi yanar ve parlar.*) Neyiniz var?...

Saint-Antoine: — Sevindirdiniz beni.

Virginie: — O zaman da bu aletiniz yanıyor öyle mi?...

Saint-Antoine: — Evet, elimde değil...

Virginie: — Acayip... Beyaz perdelerden uzakta durun o hâlde... Ateş alabilirler...

Saint-Antoine: — Tehlikeli değil; ilâhî bir meşale... Beni cesedin yanına götürün.

Virginie: — Bekleyin dedim size; daha önce rahatsız edemem onları; hâlâ sofradalar.

Saint-Antoine: — Kim onlar?...

Virginie: — Ev sâhipleri tabî! Ve bütün aile... Önce iki yeğeni Mösyö Gustave, mösyö Achille, eşleri, çocukları; Mösyö Georges, Alberic, Alphonse ve Désire... kuzen ve kuzinler, papaz, doktor, daha kimler! Dostlar, çok uzaklardan gelmiş hiç görmediğimiz akrabalar... Çok zengin insanlar bunlar...

Saint-Antoine: — Ya?...

Virginie: — Sokağı gördünüz mtî?

Saint-Antoine: — Hangi sokak?

Virginie: — Bizim ki tabî!...

Saint-Antoine: — Evet...

Virginie: — Güzel bir sokak. Sol taraftaki bütün evler; bildiğiniz gibi fırıncının evi olan baştan birincisi hariç matmazele âittir. Sağ taraftakilerde mösyö Gustave'a âit. Tam yirmi tane. Hepsi para bunların!

Saint-Antoine: — Doğru.

Virginie: — (*Hâleyi gösterek*) Bak şeyiniz, aletiniz yanıyor...

(*Saint-Antoine:* — (*Hâleyi eliyle yoklayarak*) Evet galiba doğru...

Virginie: — Uzun zaman yanmaz mı?

Saint-Antoine: — Onu doyuran düşüncelere bağlı...

Virginie: — Evet. Ormanları, çiftlikleri, evleri var!... Mösyö Gustave'ın büyük bir nişasta fabrikası var: Bu yüzden ona nişasta Gustave derler. Tanımanız gerek. Aa! Evet! son derece iyi, son derece zengin bir aile... Gelirleri var, işleri yok. Ne güzel değil mi bütün bunlar!... Dostlar, tanıdıklar, kiracılar.... Hepsi de cenaze merasimi için geldiler: Bazıları da çok uzaklardan.... Hatta birinin, zamanında ulaşabilmek için iki gece iki gündüz yolculuk ettiğini söylüyorlar... Onu size de gösteririm; çok güzel bir sakalı var... Öğle yemeğini burada yiyorlar. Halâ sofradalar; rahatsız edilmek istemezler. Büyük bir öğle yemeği bu; tam yirmi dört takım... Yemek listesini gördüm... Herşey var, istiridyeler, çorbalar, üç tane antre, istakoz peltesi, Schubert usulü pişirilmiş alabalıklar, nasıldır bilir misiniz?...

Saint-Antoine: — Hayır.

Virginie: — Ben de bilmem; iyi olmalı herhalde; fakat bize göre değil... Matem nedeniyle şampanya vermiyorlar; şehrin en güzel mahzeni matmazelindi... Kaldıysa size bir bardak vermeğe çalışırım; görünce anlarsınız... Durun, ne yapıyorlar bir bakayım... (*Merdiveni çıkar; perdeleri aralar; canlı kapıdan bakar.*) Alabalıklara, Schubert usulü yapılmış alabalıklara başladılar galiba... Bakın işte Josephe ananasların yerini değiştiriyor... Daha henüz iki saatleri var... Oturun bakalım... (*Ermış Antoine kanepeye gider oturur.*) Yok yok oraya değil, çünkü üstünüz başınız çok camurlu; tabureye oturun; işimi bitirmem lâzım (*Ermış Antoine bir tabureye oturur; Virginie işe koyulup kovayla su almağa gider.*) Dikkat edin!... Ayaklarımızı kaldırım, su dökeceğim... Hayır, orada durmayın; canımı sıkıyorsunuz; burası hâlâ temiz değil... Şu köşede durun; tabureyi duvarın dibine koyun... (*Ermış Antoine emirleri uslu us-*

Iu yerine getirir.) İşte böyle, ayaklarınızın ıslanmasından
çekinmiyormusunuz... Acıkmadınız mı?...

Saint-Antoine: — Hayır, teşekkür ederim... Vaktim kalmadı; hadi
ev sâhiplerine haber verin...

Virginie: — Aceleniz ne?... Ne işiniz var yapacak?...

Saint-Antoine: — Bir kaç mucize daha.

Virginie: — Sofradayken onlara birşey diyemeyiz... Bekliyelim,
kahvelerini bitirsinler... Mösyö Gustave'ın hiç de hoşuna
gitmeyecek... Size karşı nasıl davranır bilemem; eve fa-
kirlerin alınmasından hoşlanmaz... Zengine benzer hâliniz
de yok...

Saint-Antoine: — Hayır, ermişler zengin olmaz.

Virginie: — İstedikleri verilir buna rağmen...

Saint-Antoine: — Evet, ama verilen herşey cennete götürülemez.

Virginie: — Olamaz mı? Papazlar verilen şeyleri alıyorlar ama?...
Öyle dediler, biliyorum; fakat halbuki... Hadi yeter bu ka-
dar. Suyum kalmamış... Baksana?...

Saint-Antoine: — Ne var?

Virginie: — Orada, sağındaki bakır musluğu görüyor musun?...

Saint-Antoine: — Evet.

Virginie: — Çeşmedir o; yanbaşınızda boş bir kova var. Dolduru-
verir misin bana?...

Saint-Antoine: — Memnuniyetle...

Virginie: — Birisi bana yardım etmezse temizliği yetiştiremiyece-
ğim... Kimse de bana yardım etmez; kimsenin aklı başın-
da değil... Sanki bir olay, ölmek!... Bu nedir biliyor mu-
sunuz?... Allahtan hergün böyle şeyler olmuyor... Daha
fazlasını temenni etmem... Misafirler buradan geçerken
mösyö, herşeyi temiz ve pırıl pırıl görmezse homurdan-
mağa başlar... Hoş bir şey değil bu!... Sonra, bakır eşya-
ları da temizlemem lâzım dahâ... Şu musluğu açsana; gü-
zel... Şimdi kovayı bana getir... Ayaklarınız üşümedi mi?

Eteklerini kaldır biraz, islanacaksın... Çelenklere dikkat et; taburenin üzerine bırak... Oraya, güzel, çok güzel. (*Ermiş Antoine kovayı getirir.*) Sağol, çok nazıksın... Bir daha lâzım... (*Sesler ve yerinden oynayan sandalye gürültüleri duyulur.*) Dinleyin!... Ne oluyor... Bir bakayım... (*Camlı kapıya kadar gider*) Bak mösyö ayağa kalktı... Ne var acaba?... Bir anlaşmazlık mı çıktı acaba?... Fakat hayır, diğerleri daha yemekte... Joseph, papazın bardağını dolduruyor... Alabalıkları bitirmek üzereler... Mösyö dışarı çıkıyor... Belki kendisiyle konuşabilir ve sizin...

Saint-Antoine: — Evet, evet; hadi o hâlde, acele et biraz...

Virginie: — Olur. Kovayı bırak artık ihtiyacım yok... Oradaki süpürgeyi de alın... Öyle değil... Hadi oturun şimdi... (*Ermiş Antoine emre uyup üzerinde çelenklerin bulunduğu tabureye oturmak ister.*) Hey! Hey! Ne yapıyorsun?... Çelenklerin üzerine oturuyorsun!...

Saint-Antoine: — Afedersin... Görmem biraz kıt...

Virginie: — Aptal!... Neyse daha temiz şimdi!... Mösyö Gustave, çelenkleri böyle görünce ne der... *Allahtan birşey olmadı... Ayarlarınız... Oturun şuraya; çelenkleri de dizlerinize koyun; ve sakın olun olun. Bilhassa kımıldama; şimdi yine bir yaramazlık yaparsın...* (*Ermişin önüne diz çökecek.*) Sizden bir ricam olacak...

Saint-Antoine: — Hadi o hâlde çekinmeyin....

Virginie: — Hayır yalnızken, lütfunu benden esirgeme. Ev sâhipleleri gelince beni dışarı çıkarırlar; artık bir daha göremem. Şimdi sadece benim için dua edin; ihtiyarım; duaya çok ihtiyacım var.

Saint-Antoine: (*Ayağa kalkar; onu takdis eder; hâlesi de yanmıştır.*) — Seni takdis ederim kızım; çünkü iyisin, aklında kötülük yok, gönlün temiz, sitem etmiyorsun, büyük sıralara karşı korkun ve kötü niyetin yok, ödevlerine karşı saygılı ve sadıksın... Müsterih ol, evladım. Hadi şimdi git ev sâhibine haber ver. (*Virginie dışarı çıkar; Ermiş Antoine tabureye oturur. Biraz sonra dipteki camlı kapıdan Mösyö Gustave Virginie ile birlikte içeri girer.*)

SAHNE II

Virginie, Saint-Antoine, Mösyö Gustave.

M. Gustave: — (Sert ve sinirli bir sesle) Ne var?... Ne istiyorsunuz? Kimsiniz siz?

Saint-Antoine: — (Saygıda kusur etmeden ayağa kalkarak) Ermiş Antoine efendim...

M. Gustave: — Deli misiniz siz?

Saint-Antoine: — Padova'lıyım.

M. Gustave: — Ne demek oluyor bu şaka? Gülecek durumda değilim. İçkilimisiniz siz? Hem neden buraya geldiniz? Ne istiyorsunuz?

Saint-Antoine: — Hâlanızı diriltmek istiyorum.

M. Gustave: — Nasıl?... Hâlamı diriltmek mi!... (*Virginie'ye*) Serhoş bu adam. Neden içeri aldın onu! (*Ermiş Antoine'a*) Dinle dostum, mantıklı ol biraz; eğlenecek vaktimiz yok; onu bugün toprağa veriyoruz; yarın gelin. Alın şu onluğu...

Saint-Antoine: — (*Haşifçe dikleşerek*) Onu bugün diriltmem lâzım.

M. Gustave: — Tamam, çok güzel, biraz sonra, merasim bitsin. Hadi bakalım, işte buradan çıkılır.

Saint-Antoine: — Ancak onu dirilttikten sonra çıkarım.

M. Gustave: — (*Oldukça sinirli*) A! Yeter be! Canımı sıkmağa başladın, anlıyor musun!... Misafirler bekliyor... (*Sokak kapısını gider açar.*) Hadi işte kapı; hadi bakalım acele et...

Saint-Antoine: — Ancak onu dirilttikten sonra çıkarım.

M. Gustave: — Demek öyle ha!... Pekâla, görelim bakalım... (*Camlı kapıyı açar ve seslenir.*) Joseph!

SAHNE III

Virginie, Saint-Antoine, M. Gustave, Joseph.

Joseph: — (*İki elinde, dumanı üstünde bir yemek tepsi olduğu hâlde kapı önünde görülmür.*) Evet Mösyö?...

M. Gustave: — (Tepsiye bakarak) Nèdir o?

Joseph: — Keklik.

M. Gustave: — İyi. Tepsiyi Virginie'ye ver şu sersemi de kapı dışarı et!... Hemen, dèrhal!...

Joseph: — (Tepsiyi Virginie'ye vererek) Pekâla mösyö... (Ermişe yaklaşarak) Hadi dostum; duymadın mı?... İçki vakti bitti, hadi bakalım dışarı... Hadi! Çık dışarı!... Uslu uslu çikalım rica ederim; ya da çek arabanı, yumruğum biraz sertçedir... Hadi be! Bekle dostum, bekle!... Aç kapıyı Virginie...

M. Gustave: — Dur, ben açayım... (Gider sokak kapısını açar.)

Joseph: — Pekâla, pekâla yeter; arabasını çekmeyecek anlaşılan! (Kollarını sıvayıp avuçlarına tükürerek) Ne olacak, göreceğiz bakalım... (Bir kakmayla kapı dışarı etmek için Ermiş Antoine'i hızla kucaklar; fakat bir adım bile yerinden oynatmağı başaramaz. Afallar.) Hey, Mösyö?...

M. Gustave: — Ne var?...

Joseph: — Nesi var bilmem. Sanki kök atmış. Kımıldatmanın imkânı yok.

M. Gustave: — Yardım edeyim mi sana... (İkisi birden ermiş itmeğe çalışırlar; fakat ermiş hiç kımıldamaz.)

M. Gustave: — (Alçak sesle) Aman dikkat edelim çok tehlikeli... Dev gibi güçlü!... Alttan almağa çalışalım... Bak dostum böyle bir günün önemini anlarsın sanırım... Halamı top-rağa veriyoruz; Ah! benim zavallı hâlam!

Saint-Antoine: — Onu diriltmeğe geldim.

M. Gustave: — Fakat, takdir edersiniz ki zamanı değil bunun... Keklikler soğuyor; misafirler bekliyor; sonra bizim de hiç gülmeğe niyetimiz yok. (M. Achille, elinde havlu camlı kapının önünde görülür.)

SAHNE IV

Öncekiler, M. Achille.

M. Achille: — Bu ne hâl, Gustave?... Ne var—... Keklikleri bekliyoruz.

M. Gustave: — Baksana bu mösyö gitmek istemiyor...

M. Achille: — Şarhös mu?

M. Gustave: — Elbette .

M. Achille: — Kapı dışarı edin, olsun bitsin.. Bir sersemle meşgul olacağız diye iyi bir öğle yemeğini kaçıramayız herhâlde?...

M. Gustave: — Başka çare yok...

M. Achille: — Ne demek başka çare yok... Ah! Başlarım şimdi ha!...

M. Gustave: — Bir de sen dene istersen...

M. Achille: — Bu cins bir serseriyle döğüşemem; Fakat Joseph var, arabacı var...

M. Gustave: — Denedik; yapacak bir şey yok; son çare olarak şiddete baş vurulmadıkça... (*Camlı kapının önünde öteki misafirler görülür. Çoğunun ağzı hâla dolu; kimisinin elinde kimisinin omuzunda havlu.*)

SAHNE V

Öncekiler ve dört misafir.

Bir misafir: — Ne oluyor?...

Öteki misafir: — Ne yapıyorsun öyle Gustave?...

Diğer misafir: — Ne istiyor bu adamcağız?...

Bir diğer misafir: — Bu da nereden çıktı?...

M. Gustave: — Çıkmak da istemiyor... Yine Virginie'nin bir ahmaklığı.. Başka şey yapmaz zaten; ne zaman bir fakir görse akli başından gidiyor... gerçekten çok aptal... Güya, halamızı görüp canlandırmak isteyen bu deliyi içeri almış.

Bir misafir: — Polise haber verelim. Hadi memurları çağırın.

M. Gustave: — Yok, olmaz, istemem, polis istemem... Bilhassa böyle bir günde skandal istemem!...

M. Achille: — Hey Gustave?...

M. Gustave: — Ne var?...

M. Achille: — Orada, sol tarafta, girişin sonunda, birkaç parke taşı çatlamış gördün mü?

M. Gustave: — Evet biliyorum; önemli değil... Zaten parkeye mozaik döktürmeği düşünüyorum.

M. Achille: — Çok hoş olur bu!...

M. Gustave: — Ve bilhassa modern. Beyaz perdeli bu kapıya gelince buraya avcılığı, sınaî ilerlemeyi temsil eden av hayvanı ve meyvelerle dolu bir vitrin yaptırmak istiyorum.

M. Achille: — Anlıyorum.

M. Gustave: — Çalışma odama gelince (*Sağdaki odayı göstererek*) buraya almak istiyorum. Memurlarınki de öteki tarafta olacak..

M. Achille: — Ne zaman taşınıyorsun.

M. Gustave: — Cenaze merasiminden birkaç gün sonra... Bana kal-sa yarın yaparım ama uygun düşmez....

M. Achille: — Evet. Fakat bu arada şu adamdan kurtulalım...

M. Gustave: — Herife bak, sanki kendi evinde!...

M. Achille: — (*Ermış Antoine'a*) Bir de koltuk ister misin?

Saint-Antoine: — (*Saf, saf*) Hayır, sağ ol... Yorgun değilim...

M. Achille: — Bana bırakın; bir de ben deneyeyim... (*Ermış Antoine'a yaklaşarak*) Bak dostum, kimsiniz siz?...

Saint-Antoine: — Ermış Antoine.

M. Achille: Tamam, tamam, anlaşıldı... (*Diğerlerine hitaben*) Dik kafalı ama kötülüğü dokunduğu yok... (*Alaylı ve kışkulu bir merakla ermiş Antoine'a bakan misafirler arasında papazı farkeder.*) Fakat işte papaz da sizi tanıdı; size saygılarını sunmak ister... Yaklaşın biraz papaz efendi; ermişlik sizin işiniz... Benim işim ziraî makineler ve tarım aletleridir... İşte cennetten bir haberci, Yüce ermiş Antoine sizinle konuşmak istiyor... (*Alçak sesle papaza*) Bir de-li... Birşey farketirmeden yavaş yavaş kapı dışarı edelim; bir dışarı çıkarırsak tamam...

Öncekiler, Papaz, misafirler.

Papaz: — (*Babacan ve dokunaklı bir sesle*) Yüce ermiş Antoine, ilâhi varlığınızla şeref bahsettiniz, bu yeryüzüne; saygıda kusur etmeyen hizmetkârınız size hoş geldiniz der. Ermişliğiniz, ne arzu ederler acaba?...

Saint-Antoine: — Matmazel Hortense'i diriltmek.

Papaz: — Maalesef, onun öldüğü bir gerçek! Zavallı kadın!.. Fakat böyle bir mucize siz ermişlerin en büyüğü için kolaydır. Aziz merhumun size karşı özel bir bağlılığı vardı... Hadi sizi onun yanına götürüyüm; beni takibetmek lütfunda bulunur musunuz... (*Sokak kapısına doğru yürür ve Ermiş Antoine'a kapıyı göstererek*) Bu taraftan...

Saint-Antoine: — (*Sağdaki kapıyı göstererek*) Hayır bu taraftan...

Papaz: — Şayet aksini söylemek zorunda kalırsam sayın ermiş beni bağışlasın; ziyaretçilerin çokluğu yüzünden ceset karşıdaki eve nakledildi; zaten o ev de merhumundu....

Saint-Antoine: — (*Sağdaki kapıyı göstererek*) Ceset burada.

Papaz: — (*Sesi gittikçe daha etkinleşerek*) Aksini isbat etmek için sayın ermiş, bir dakika sokağa kadar beni izlemek lütfunda bulunurlar mı; mumları ve matemlik kumaşlarını hemen görecekler...

Saint-Antoine: — (*Israrla, durmadan sağdaki kapıyı göstererek*) Gireceğim yer burası.

Bir misafir: — Görülmüş şey değil!...

M. Gustave: — Fazla ileri gidiyor...

Bir misafir: — Kapıyı açıp ona hep beraber dışarı itelim.

M. Gustave: — Hayır, hayır, şamata istemem... Kızabilir... Çok tehlikeli; Herkül gibi kuvvetli... Israr etmeyin... Ben, Joseph, parmağını emen çocuklar değiliz; onu yerinden bile kıpırdatamadık... Çok tuhaf, harif çivilendi sanki...

M. Achille: — Fakat, cesetin ona bu odada bulunduğunu kim söyledi?...

M. Gustave: — Yine Virginie, rasgele gevezelik etmiş.

Virginie: — Ben mi, Mösyö? Ah! Hayır, şayet doğruyu söylemek gerekirse... işimle meşguldüm, evet veya hayır diye konuştum, bu kadar... Değil mi Ermiş Antoine?... (*Ermiş cevap vermez*) Fakat hadi cevap verin, sizinle nazik nazik konuşuyoruz...

Saint-Antoine: — (*Herzamanki dostlukla*) O söylemedi.

Virginie: — Gördünüz mü?... Ermiş biri bu!... Herşeyi önceden biliyordun... Herşeyi biliyor diyorum size...

M. Achille: — (*Ermiş'e yaklaşmış omuzuna dostca yavaş yavaş vurarak*) Hadi bakalım yığıdım; yeter bu kadar; yolun cehen-neme kadar!...

Misafirler: — Çıkacak mı!... Çıkılmıyacak mı!...

M. Achille: — Aklıma bir fikir geldi!

M. Gustave: — Nedir o?...

M. Achille: — Hani, doktor nerede?...

Bir misafir: — Hâlâ sofrada; alabalıkları bitirmekle meşgul...

M. Gustave: — Hadi gidin çağırın onu. (*Doktora haber vermeğe girerler.*) Tamam bu bir deli; bu da doktorun işi... (*Doktor ağzı dolu, havlu çenesinin altında içeri girer.*)

SAHNE VII

Öncekiler, Doktor.

Doktor: — Ne var?... Bir deli mi?... Bir hasta mı? Bir şarhoş mu? (*Ermiş'i farkeder*) bir zavallı bu!... Yapacak birşey yok!... Pekâla dostum, ne oluyor?... Ne arzu ediyorlar acaba?...

Saint-Antoine: — Matmazel Hortense'i diriltmek istiyorum...

Doktor: — A! Çok iyi anlıyorum, doktor değilsiniz siz. Elinizi müsaade edermisiniz?... (*Ermişini nabzını yoklar*) Ağrınız var mı?...

Saint-Antoine: — Hayır.

Doktor: — (Ermişin alnını ve başını yokluyarak) Ya burası?... Parmagımı bastığımda birşey hissetmiyor musunuz?

Saint-Antoine: — Hayır.

Doktor: — Çok güzel. Hiç baş dönmeniz olmaz mı?

Saint-Antoine: — Asla.

Doktor: — Peki, ya eskiden?... Sinir buhranı falan olmadı mı?... Dur bakayım... Güzel, çok güzel; derin derin nefes alıp verin... Daha kuvvetli, biraz daha kuvvetli... Mükemmel... Peki ne istiyorsunuz dostum?...

Saint-Antoine: — Şu odaya girmek istiyorum.

Doktor: — Ne yapmak için?...

Saint-Antoine: — Matmazel Hortense'i diriltmek için...

Doktor: — O odada değil.

Saint-Antoine: — Orada. Biliyorum.

M. Gustave: — Vazgeçmeyecek anlaşılan...

M. Achille: — Ona bir iğne yapsanız?...

Doktor: — Niçin?...

M. Achille: — Bayıltmak için... Daha sonra sokağa bırakırız...

Doktor: — Olmaz, olmaz, aptallık etmiyelim... Hem sonra tehlikeli olur bakarsın....

M. Achille: — Canı cehenneme, bizi ilgilendirmez. Deli, serseri veyâ sarhoşlara bakmakla görevli değiliz...

Doktor: — Benim fikrimi sorarsanız?...

M. Gustave: — Buyurun.

Doktor: — Bir deli, biraz kafadan, tamamen zararsız, fakat karşı çıkılırsa tehlikeli olabilecek bir manyakla karşı karşıyayız... Bu tipleri iyi tanırım... Burada biz biziz; zaten tuhaf olmasına rağmen böyle bir deneyle aziz merhuma saygısızlık etmiş de olmayız... Her türlü şamatayı önlemek ve hem de istediği basit bir şey, o hâlde içeriye bir dakika girmesine neden müsaade etmiyelim...

M. Gustave: — Asla olmaz!... Bizim gibi şerelfi bir aile içerisine hiç bir kötülüğü dokunmayan bir ölüyü diriltme gibi saçma bir bahane ile böyle ilk gelen birinin girmesini müsaade edersek, biz nereye gidelim....

Doktor: — Paşa gönlünüz bilir, tercih sizin... Bir yanda meçhul bir serseri; hiç birşey de onu fikrinden çaydıramaz; diğer yanda size hiç bir şey kaybettirmeyecek küçük bir taviz....

M. Achille: — Doktor haklı...

Doktor: — Korkulacak bir şey yok, herşey açık. Hem sonra biz de yanında onunla birlikte gireceğiz...

M. Gustave: — Kabul, bitirelim bu işi... Bilhassa bu gülünç hikâyeden de kimseye bir şey söylenmesin...

M. Achille: — Hâlamızını mücehverleri şöminenin üzerinde ama...

M. Gustave: — Biliyorum... Gözümü açarım; hiç kimseye güvenim yok zirâ... (*Ermîş Antoine'a*) Hadi bakalım bu taraftan girin. Elini çabuk tut bakalım, öğle yemeğini bile yemedik daha... (*Herkes sağdaki odaya girer; peşlerinden Ermîş Antoine; hâlesi de şiddetle yanar.*)

İKİNCİ PERDE

Bir salon. Geri plânda örtülerle dolu büyük bir yatağın üzerinde Matmazel Hortense'in ceseti yatmaktadır. İki mum yanmakta, küçük bir şimşir dalı, vs... Sol tarafta bir kapı. Sağ tarafta bahçeye bakan camlı bir kapı.

Önceki perdede görülen kişilerin hepsi soldaki kapıdan içeri girerler; peşlerinden Ermîş Antoine; M. Gustave ona yatağı gösterir.

SAHNE I

M. Gustave. Saint-Antoine. Virginie. A. Achille.

Bir misafir. Doktor. Yaşlı bir kadın.

M. Gustave: — İşte merhumun cesedi. Görüyorsunuz ölmüş. Tat-

min okdunuz mu?... Şimdi bizi bırakın artık. Kısa keselim bu deneyi. Mösyöye bahçe kapısının yolunu gösterin.

Saint-Antoine: — Müsaade buyurun. (*Odanın ortasına doğru ilerler. Cesete sert bir sesle hitabederek.*) Ayağa kalk!...

M. Gustave: — Hadi yeter artık... Bir yabancınn en saygılı ve en değerli duygularımızla böyle oynamasına uzun müddet tahammül edemeyiz...

Saint-Antoine: — Müsade edin!... (*Yatağa biraz daha yaklaşır; daha kuvvetli ve daha emredici bir sesle.*) Ayağa kalk!...

M. Gustave: — Yeter artık bel!... Sinir basıyor... Hadi bu taraftan; Kapı yanda...

Saint-Antoine: — Müsade edin... Çok uzaklara gitmiş... (*derin ve emredici bir sesle*) Matmazel Hortense, geri gel ve ayağa kalk!... (*Herkesin şaşkınlığı içerisinde ölü; önce hafif bir hareket yapar; gözlerini yarı açar; ellerini birbirinden ayırır; yatağı üzerinde yavaş yavaş doğrulur; başlığını düzeltir; sinirli ve hoşnutsuz bir tavırla etrafına bakınır. Sonra elbisesinin kolu üzerindeki mum lekesini sakın sakın kazımağa başlar. Boğucu bir seslik olur; sonra şaşkına dönmüş kalabalık arasından ilkin Virginie çıkar ve kendini dirilen kadının kolları arasına atar.*)

Virginie: — Matmazel Hortense! Yaşıyor! Bakın, mum lekesini kazıyor, bakın!... Gözlüklerini arıyor!... İşteler!... İşteler!... Ermiş Antoine!... Ermiş Antoine!... Mucize!... Mucize!... Mucize!... Diz çökün!... Diz çökün!...

M. Gustave: — Tamam anladık, sus!... Aptallık etme, sırası değil!...

M. Achille: — Söylenecek söz yok, yaşıyor...

Bir misafir: — Fakat, olamaz bu!... Ne yaptı ona?...

M. Gustave: — Gerçek değil bu; geri düşecek şimdi...

M. Achille: — Doğru, doğru, inan... Baksanıza bize bakıyor...

M. Gustave: — Hâlâ gözlerime inanamıyorum... Hangi âlemde yaşıyoruz? Artık yasalar kalktı galiba... Ne diyorsunuz doktor?...

Doktor: — (Afallamış) Ne mi düşünüyorum?... Fakat ne düşünmemi istersiniz?... Bu beni pek ilgilendirmez... Benim işim değil... Hem çok basit, hem çok saçma... Mademki yaşıyor ölmemiş demek ki... Bazen olabilir... Şaşılacak ve mucize diye bağırarak bir şey yok... Her hâlûkârda sorumlusu ben değilim...

M. Gustave: — Fakat bana demiştiniz ki...

Doktor: — Dedim, dedim... Önce hiç bir beyanda bulunmamıştım; ölümü teşhis eden ben olmadığımı da belirtiyim bu arada... Size boş bir ümit vermemek için söylemekten çekindiğim çok ciddi şüphelerim vardı hattâ... Sonra bütün bunlar bir şey ifade etmez; uzun müddet yaşayamayacağı de aşikâr...

M. Achille: — Bu arada, bu açık ve mutlu gerçeğe de inanmamız gerek...

Virginie: — Evet, evet, inanmalıyız!... Şüphe yok! Size söylemiştim; bir ermiş, büyük bir ermiş bu!... Bakın işte yaşıyor!... Gül gibi, tap taze!...

M. Gustave: — (Yatağa yaklaşır ve dirilen kadını kucaklayarak) Halacığım!... Sevgili halacığım, siz misiniz!...

M. Achille: — (O da yaklaşarak) Beni halacığım, beni tanıdınız mı?... Achille, yeğeniniz...

Bir yaşlı kadın: — Ya beni halazede?... Yeğeniniz Leontine...

Bir genç kız: — Ya beni cici anneciğim, beni tanıdınız mı? Bütün gümüş takımlarınızı verdiğiniz, küçük kızınız Valentine'im ben...

M. Gustave: — Gülümsüyor...

M. Achille: — Ama yok, hoşnut değil galiba...

M. Gustave: — Hepimizi tanıdı...

M. Achille: — (Halasının ağzının açılıp ve dudaklarının oynadığını görerek) Dikkat edin!... Konuşacak!...

Virginie: — Allah!... Allah'ı gördü o!... Bize cennetin derin zevklerinden bahsedecek!... Diz çökün!... Diz çökün!...

M. Achille: — Dinleyin! Dinleyin!...

SAHNE II

Matmazel Hortense. M. Gustave. Saint-Antoine.

M. Achille. Virginie. Doktor. Joseph.

Matmazel Hornense: — (Endişeli ve hoşnutsuz bir tavırla ermiş Antoine'a bakarak öfkeli ve keskin bir sesle) Bu yabancı da ne oluyor burada?... Böyle bir serserinin odama girmesine kim müade etti? Daha şimdiden bütün halıları çamur etmiş! Çık dışarı! Çık dışarı!... Bilirsin Virginie, sana yasaklamıştım fâkirlerin....

Saint-Antoine: — (Emredici bir hareketle elini kaldırarak) Sukut!... (Kadın birdenbire cümlesini yarıda keser; ağzı açık kalır, hiç bir ses çtkaramaz olur.)

M. Gustave: — (Ermiş Antoine'a) Kusura bakmayın; size neler borçlu henüz bilmiyor... Söylenilecek söz yok, yaptığınız şeyi herkesin havsalası alamaz... İster rastgele olsun, ya da herneyse işte?... Tuhaf şey... İncancıma dair bir bilgim yok; ama her halukârda bildiğimi tek şey bahtiyar olmamdır; elinizi sıkılamakla gurur duyarım...

Saint-Antoine: — Gitmek istiyorum artık... İşlerim var...

M. Gustave: — Böyle değil ama!... İş iş olup bittiye getirmiyelim. Buradan eli boş çıkamazsın.... Halam size ne verir bilemem; bu onu ilgilendirir; onun namına konuşamamam; fakat kendi payıma düşeni, kayın biraderime de danışıp bu rastlantıyı mükâfatlandırmalıyız; yaptığınız iyilikten pişman olmayacaksınız; öyle değil mi Achille?...

M. Achille: — Tabî şüphesiz, pişman olmazsınız; aksi takdirde...

M. Gustave: — Pek zengin değiliz; çocuklarımız var; bir çok ümitlerimiz boşa gitti; ama böyle bir iyiliğe müteşekkirisiz; dediğim gibi kısıtlı kaynaklarımızdan verilecek bir mükâfatla yapılan iyiliği elimizden geldiği kadar ödemedem, fakirde olsa, meçhul bir yabancıya bize yaptığı iyiliği söylememeye aile şerefimiz müade etmez... Biliyorum; öyle iyilikler vardır ki ödenmesi, mükâfatlandırılması güçtür... Kime anlatabilirsiniz?... Biliyorum, biliyorum, sözümü kesmeyin.... Fakat birşey yapılmaması için bu bir sebep

teşkil etmez.... Görelim bakalım ne istersiniz, ne verilmesini arzu edersiniz?... Bizden dağları istemeğe kalkışmayın; veremeyiz; fakat mantıklı olabilen herşey yerine getirilecektir.

M. Achille: — Kayınbiraderim haklı; fakat bu arada bir karara varırken aramızda küçük bir yardım kampanyası açmayı teklif ediyorum.. Size pek zahmeti olmaz; hem kısa yoldan sizin de bir derdinize yarar...

Saint-Antoine: — Gitmek istiyorum... Başka yerde işim var...

M. Gustave: — Başka yerde iş! iş! Hem ne işiniz olabilir?... Hayır imkânsız bu; hiç de nazik değilsiniz... Hem sonra ne derler, aziz merhum halamızı bize geri veren birini böyle bırakıverdiğimiz öğrenilirse?... Şayet bir şey istemezseniz, -inceliğinizi anlıyor ve takdir ediyorum-, hiç olmazsa küçük bir hediyemizi kabul etmek lütfunda bulununuz... Oh! Pek büyük değil, korkmayın canım... Bir sigara kutusu, bir kravat iğnesi, bir lüle taşı piposu, üzerine adınızı adresinizi, doğum tarihinizi de kazıtırım...

Saint-Antoine: — Hayır, sağolun.... Yapamam....

M. Gustave: — Ciddi mi?...

Saint-Antoine: — Ciddi kelimesi zayıf kalır....

M. Achille: — (Sigara kutusunu çıkararak) Her halükârda bizimle birlikte bir sigara içme lütfunda bulunur musunuz... Reddetmek ayıp olur...

Saint-Antoine: — Teşekkür ederim, sigara içmem...

M. Gustave: — İnsanı deli eder bu.... Pekâla ne istiyorsunuz?... Bir istekte bulunmanız lâzım; çünkü neşeye garkettiğiniz bu evde ne varsa hepsi sizin.... Hepsi sizin olsun. Daha ne diyelim... Gönlümüzden kopan bir şey hiç olmazsa... Fakat böyle bırakıp gitmekle bize hakaret ediyorsunuz...

M. Achille: — Durun hele! Aklına çok iyi bir fikir geldi... Kayınbiraderimin belirttiği gibi hepimizin takdir ettiği inceliğini ben de anlıyorum; eğer mösyö bir şey almak istemiyorsa, çünkü hayat karşılıksızdır; bir değer konulamaz. Pekâla madem ki kendisine bahşedilen haktan vazgeçmesini

bildi, öyleyse bize mutlu bir tesadüf eseri yarıda bıraktığı öğle yemeğini bitirmek için birlikte sofraya oturma lutfunda neden bulunmasın derim... Ne dersiniz acaba? (Sözleri tasdik eden bir mırıltı).

M. Gustave: — Tamam oldu! Bu herşeyi halleder!... Hadin bakalım!... (*Ermiş Antoine'a*) Kabul mu?... Ne dersiniz?... Biraz sıkışırsak size de küçük bir yer, şerefli bir yer çıkarırız... Keklikler beklerken soğuyup kalacak; yazık değil mi!... İştah da yerinde... Hadi bakalım, kabul mü?... Resmîyet olmadı mı gururu olmayan mert insanlarız hepimiz, görüyorsunuz....

Saint-Antoine: — Gerçekten olmaz.... İzin verin.... Üzgünüm, yapamam... Beni bekliyorlar...

M. Gustave: — Bizi böyle reddedip gidemezsiniz... Hem önce, sizi bekleyen kim?...

Saint-Antoine: — Bir başka ölü...

M. Gustave: — Bir ölü!... Yine bir ölü!... Kaçmaz o... Bizi bir ölüye tercih etmezsiniz sanırım!... Bir ölü için bizim hatırımızı kırmak ha!...

M. Achille: — Hayır, durumu anlıyorum... Mutfağa inmek çok hoşunuza gider herhâlde... Gönlünüze göre olmak istersiniz belki...

M. Gustave: — Kahvesini içmek için de yukarı çıkacaklar...

M. Achille: — Tamam! Hayır demiyor... Bundan hoşlandı galiba... Anlıyorum... Hadi bakalım Virginie, bırak şimdi ev sâhibesini, bakıma ihtiyacı yok onun; mösyöye refakat et; ve senin küçük yerinde kendisine gereken ilgiyi gösteriver... Herşeyden yesin.... Hey, hey, Virginie ile siz, yaramazlık yapmazsınız sanırım!... (*Ermişe yaklaşıp göbeği üzerine dostca vurarak*) Tahmin edebildim değil mi?... Hadi bakalım ihtiyar tilki!... Koca soytarı!... Ah!... Koca ilâhi soytarı!...

Virginie: — (Telaşla) Ama mösyö?...

M. Gustave: — Ne var?...

Virginie: — Ne oldu bilmem; matmazel artık hiç konuşamıyor.

M. Gustave: — Nasıl konuşamıyor mu?

Virginie: — Hayır mösyö, bakın... Ağzını açıyor, dudaklarını oynatıyor, ellerini sallıyor; fakat sesi çıkmıyor...

M. Gustave: — Halacığım bu ne hâl? Bize birşey mi söylemek istiyorsun? (*Halası, evet işareti yapar.*) Ve yapamıyorsun?... Hadi biraz gayret et; geçici bir felç galiba... (*Halası işaretle konuşamadığını ifade eder*) Neyiniz var?... Ne istiyorsun?... (*Ermîş Antoine'a*) Ne demek bu?

Saint-Antoine: — Artık bir daha konuşamayacak.

M. Gustave: — Konuşamayacak mı?... Konuştu ama... Siz de duydunuz... Hatta size hoş olmayan şeylerde söyledi...

Saint-Antoine: — Unutkanlığım yüzünden oldu; artık hiç sesi çıkmıyacak.

M. Gustave: — Sesini ona geri vermediniz mi?...

Saint-Antoine: — Hayır.

M. Gustave: — Sesine ne zaman kavuşacak?

Saint-Antoine: — Hiç bir zaman.

M. Gustave: — Nasıl?... Hayatının sonuna kadar dilsiz mi kalacak?...

Saint-Antoine: — Evet!

M. Gustave: — Neden?

Saint-Antoine: — İfşâ edilmesi yasak olan gizli sırları gördü...

M. Gustave: — Gizli sırlar mı?... Hangi sırlar?...

Saint-Antoine: — Ölümler âlemindeki...

M. Gustave: — Ölümler âlemindeki mi?... Ne demek oluyor bu şaka?... Kimin için çalışıyorsunuz?... Fakat olamaz, bu böyle devam edemez! Konuştu o; hepimiz duyduk; tanıklarımız var... Herşeyi anlamağa başladığım bir sırada kötü niyetinizi ortaya koyup onun konuşma yeteneğini yok ettiniz. Derhal şimdi bunu ona geri verin, yoksa...

M. Achille: — Onu bu durumda bize vermektense, diriltmek için hiç zahmet etmeseydin...

M. Gustave: — Şayet onu bize tam olarak, budalaca ve beceriksizce müdahelenizden önceki durumu gibi veremeyecektiniz bu işe hiç karışmamanız gerekirdi.

M. Achille: — İyi bir davranış değil bu.

M. Gustave: — İtimadı suistimal...

M. Achille: — İtimadı suistimal; işte asıl söz; bağışlanamazsınız...

M. Gustave: — Bizimle alay etmek istiyordu galiba?...

M. Achille: — Size gelmeniz için kim yalvardı?... Söylemesi acı verici ama onu bu durumda görmekten ölü olarak görmek daha çok hoşuma gider!... Bu, onu sevenler için çok acıklı, çok zalimce birşey!... Mucize yaratma bahanesiyle gelip size hiç bir kötülüğü dokunmayan insanların huzurunu bozmağa ve etrafa bedbahtlık vermeğe hakkınız yoktu... Fakat göreceğiz bakalım, son gülen kim olacak!...

Doktor: — Bir dakika... Sakin olun... Bu adamın kötü davrandığı ortada; fakat ona ne diye kızıp duruyoruz; sorumsuz olduğu muhakkak.... (*Ermış Antoine'a yaklaşarak*) gözlerinizi muayene etmeme izin verirmisiniz, dostum.... Tam tahmin ettiğim gibi... Beni ilgilendirmeyen işlere burnumu sokuyor dedirtmemek için, bu mucizevî diriliş hakkında herkes yürekten teşekkürlerini bildirdiği bir sırada araya girmek istememiştim... Ne istediğimi biliyordum; işte benim gibi siz de görüyorsunuz ki ölmemiş... Burada ne tabiat üstü bir olay ne de gizlilik vardır; öyle ki bu kişinin haddinden fazla gücü var; ve bununla bazen kendi yararına bazen de yersiz şakalar yapmakla kendini aldatıyor. Tam zamanında geldi o kadar; şayet burada olmamış olsaydı siz ya da ben, birimizin bu mucizeyi yaratmamız ihtimali çok kuvvetlidir; madem mucize isteniyor...

M. Gustave: — Peki şimdi ne yapmak gerekecek?...

Doktor: — Fakat mademki tehlikeli, zarar vermesine engel olup emin bir yere koymalı onu.

M. Gustave: — Çok doğru; artık bu işe bir son verme zamanı geldi... (*ünleyerek*) Joseph!...

Joseph: — Mösyö?...

M. Gustave: — Sokağın ucundaki karakola kadar koş; iki polis memuru al getir... Kelepçe de getirsinler... Tehlikeli ve herşeyi yapabilmeğe muktedir bir kişi söz konusu; yeterince ispatladı zaten...

Joseph: — Peki Mösyö... (*Koşarak çıkar*).

Saint-Antoine: — Çekilip gitmeme müsaade eder misiniz....

M. Gustave: — Evet dostum, aptallık et bakalım... Tam zamanı... Evet, biraz sonra gidebileceksin.... Hatta, güzel ve soylu muhafızlarında olacak, bekle biraz....

M. Achille: — Evet, dostum, bize zorluk çıkartmağa kalkışma; o küçük şakalarınızı yapacak karakol diye adlandırdıkları çok hoş ve hatta çok kültürlü bir ortamda kabiliyetlerinizi gösterecek bol bol imkân bulacaksınız... Bilir misiniz «tütüne başlamak» ne demektir?...

Saint-Antoine: — Tütün mü?... Teşekkür kullanmam, hiç içmem...

M. Achille: — Öğrenirsiniz o hâlde... Şimdi bir tavsiye: Size refakat etme şerefine nail olacak baylar gelince... Fakat ahenkli ve ağır ayak sesleri duyuyorum galiba.... Geldiler işte!... (*Bir jandarma ve bir polis memuru ile birlikte Joseph içeri girer.*)

SAHNE III

Öncekiler, Jandarma, Polis.

Jandarma: — (*Ermüş Antoine'ı göstererek*) Cinayet işleyen kişi buradaki mi?....

M. Gustave: — Ta kendisi.

Jandarma: — (*Elini ermüş Antoine'nun omuzuna koyarak*) Evraklarınız!...

Saint-Antoine: — Ne evrakları?....

Jandarma: — Yok öyle mi?... Emindim zaten. İsminiz?...

Saint-Antoine: — Ermüş Antoine.

Jandarma: — Ermüş... ne?... Ermüş Antoine mi?... Bir hıristiyan adı değil bu; öteki gerçek adınızı bilmek istiyorum...

Saint-Antoine: — (Çok yavaş) Başka adım yok...

Jandarma: — Biraz nazik olalım değil mi?... Nereden çaldınız bu geceliği?...

Saint-Antoine: — Çalmadım, benim ki...

Jandarma: — O hâlde ben mi yalan söylüyorum?... Öyle değil mi? Hadi söyle? sıkılmıyor musunuz...

Saint-Antoine: — Bilmem... Galiba... Belki siz yanıyorsunuz.

Jandarma: — Küstahlıklarımı da not alıyorum. Nerelisiniz?...

Saint-Antoine: — Padova'lı...

Jandarma: — Padova mı?... Bu da ne demek?... Nerede bu yer?... Hangi bölgede?...

M. Gustave: — İtalya'da.

Jandarma: — Biliyorum, biliyorum; kendisine söyletmek içindi... A! demek italyansınız?... Belliydi zaten... Nereden geliyorsunuz?...

Saint-Antoine: — Cennetten.

Jandarma: — Hangi cennetten? Neresi şerirler diyarı?...

Saint-Antoine: — Ölülerin, dünyadaki hayatlarından sonra Allah'a kavuştukları yer...

Jandarma: — A! Çok güzel, anlıyorum... Mösyö, müziplik yapıp tepemi attırıyorsun.. Hadi bu kadar küstahlık yeter mösyö, aklınızı başınıza alın bakalım... Tamam göreviniz anlaşıldı; bu kadar yeter... E! daha başka, ne yürüttü başka? Ne çaldı?...

M. Gustave: — Daha ne çalsın, söylemiye cesaretim yok; kontrol edecek zaman bulamadım... Adil olmak lâzım herşeyden önce... Fakat yaptıkları yetmez mi...

Jandarma: — Emindim zaten.

M. Gustave: — Bize verdiği bedbahtlığı bir bilseniz... Merhum halamızın yasını tuttuğumuz ve öyle yemeğine başladığımız bir sırada sudan bir bahane, anlaşılması basit bir niyetle eve girmiş... Cesetin bulunduğu odayı açtırmak için hiz-

metçinin saflığından, basitliğinden faydalanmağa kalkmış. Bulanık suda balık avlayıp birşey vurabilmek için dağınıklığımız ve acımızdan faydalanmak istiyordu şüphesiz. Belki bir ortağı sayesinde halamızın mücevverleri ve gümüş takımlarını şömine üzerinde bulunduğunu öğrenmiştir... Ama şansı yaver gitmedi, halamız ölmemiş zirâ. Kötü niyetli bu kişiyi odasında görür görmez uyanmış; bağırmağa başlamış; ve onu büyük bir cesaretle suç üstü yakalamış. O zaman da uğradığı hayal kırıklığının intikâmını almak için, - ne yolla bilemem, bunu size doktor yeterince izah eder - halamızın konuşma yeteneğini yok etti; ve şimdi de bizi bedbaht etmek niyetiyle bütün ricalarımıza rağmen halamızın sesini geri vermediği reddediyor. İtham etmiyorum görüyorsunuz; sadece gerçeği söylüyorum. Gerisini doktora sorun lütfen...

Doktor: — Bütün gerekli izahatı komiserin huzurunda vereceğim. İstenirse bir rapor da yazabilirim.

M. Achille: — Hiç bir hata yok bu arada; bir serseri ya da bir deli; belki de bir başkası; her halükârda emin bir yerde bulunması gereken tehlikeli bir kişi...

Jandarma: — Muhakkak. Neyse kurtulacağız biraz sonra... Hey Rabutteau?...

Polis memuru: — Buyurun efendin?...

Jandarma: — Kelepçeler...

M. Gustave: — Baylar bizim için çok rahatsız oldunuz; gitmeden önce bizimle bir bardak birşeyler içme lütfunda bulunur musunuz....

Jandarma: — Reddedilmez değil mi Rabutteau?... Dostumuzun hiç uysal bir tavrı olmaşa da...

M. Gustave: — Çabuk bir şişeyle bardak Joseph... (*Joseph çıkar*), halamızın sıhhatine yeniden kavuşması şerefine içeceğiz...

Jandarma: — Bu arada bu da kötülük yapamaz.

M. Gustave: — Hâlâ yağmur yağıyor mu?...

Jandarma: — Bardaktan boşanırcasına... Sokağı geçene kadar, bakkın kabanım ne hâle geldi...

Polis memuru: — Yağmur mu yağıyor? Kar mı yağıyor? Bilinmiyor ama çok fena... (*Joseph bir tepsi ile içeri girer, sıra ile bardakları verir*).

Jandarma: — (*Bardağını kaldırarak*) Bayanlar, baylar şerefinize!...

M. Gustave: — (*Jandarma ile bardak tokuşturarak*) Şerefinize! (*Herkes gelip memurlarla bardak tokuşturur*) Bir bardak daha?...

Jandarma: — İsterim!... (*Dilini şaklatarak*) çok güzelmiş!

Saint-Antoine: — Susadım... Bir bardak su istiyorum...

Jandarma: — (*Sırıtarak*) Bir bardak su!... Olmaz. Ne dedi duydu-nuz mu?... Bekle biraz dostum, bol suya kavuşacaksın, hele bir dışarı çıkalım; pişmiş tavuk ağzına düşecek... Hadi bakalım yeter bu kadar... Rabutteau, kelepçeler; hey siz, ellernizi uzatın...

Saint-Antoine: — Fakat ben...

Jandarma: — Şimdi de zıncama, azarlama mı ha?... Bir de bu eksikti... Hepsi bir bunların... (*Garaj kapısının zili çalar*).

M. Gustave: — Kapı çalınıyor!... (*Josephe açmağa gider*) Saat kaç?... Belki davetliler gelmeğe başladı...

M. Achille: — Daha değil... Daha saat üç... (*İçeri polis komseri girer*).

SAHNE IV

Öncekiler, Komiser.

M. Achille: — Bakın işte Mösyö Mitrou, polis komseri...

Komser: — Bayanlar, baylar, iyi günler!... Öğrendim ki... (*Ermiş Antoine'ı farkederek*) bak hele aklıma geliyordu zaten; ermiş Antoine, ta kendisi, Padova'lı yüce ermiş Antoine...

M. Gustave: — Siz tanıyor musunuz onu?...

Komser: — Hem de çok iyi!... Anlarsınız ya biraz... (*Parmağı ile alınının önünde «kafadan» işareti yapar*) Hayattayken ola-

gan üstü bir büyücü olduğu söylenirdi... Her kaçışında aynı şeyleri yapıyor; hastaları iyileştiriyor, kamburları doğrultuyor, felçlileri yürütüyor... Ve daha kanunun yasakladığı bir çok şeyler... (*Ermış Antoine'a yaklaşıp ve iyice muayene eder*) Evet ta kendisi... Fakat son kaçtığından bu yana iyice değişmiş... O değilse bile kardeşidir... Tam bilinmeyen birşeyler var gibi geliyor bana... Bunu karakolda anlıyacağız; hadi bakalım işim acele; hadi bakalım çocuklar herkes görevi başına!...

M. Gustave: — Onu buradan bahçe kapısından çıkaralım; daha az dikkati çeker... (*Bahçeye bakan kapı açılır. İçeri yağmur, kar, rüzgâr çilenti girer.*)

M. Achille: — Ne hava be! Yağmur yağıyor, kar yağıyor, buz tutuyor. (*Ermış Antoine'ı kapıya doğru iterler.*)

Virginie: — (*Koşarak*) Ama mösyö... Zavallı adam... Baksanıza ayakları çıplak...

M. Gustave: — Ne yani?... Altına bir de araba mı çekelim?...

Virginie: — Olmaz, durun ona nalınlarımı vereyim... Alın bunları Ermış Antoine, benim başka var...

Saint-Antoine: — (*Nalınları giyerek*) Teşekkür ederim!... (*Hâlesi yanar.*)

Virginie: — Başınıza birşey de giymemiştiniz?... Nezle olacaksınız...

Saint-Antoine: — Hiç bir şeyim yok...

Virginie: — Benim şalımı alın... Şemsiyemi de getireyim.. (*Koşarak çıkar.*)

M. Achille: — Koca çılgın!...

M. Gustave: — Evet ama bu arada kapıdan çok soğuk geliyor.. Hadi bakalım karakola, bu işte bitsin....

Virginie: — (*Büyük bir şemsiye ile geri gelir; ermiş Antoine'a verir.*) İşte şemsiyem...

Saint-Antoine: — (*Ellerini gösterek*) Ellerimi bağladılar...

Virginie: — Ben tutarım.... (*Kapının önünde komserin peşinden iki memurun arasında çıkan ermiş Antoine'nun üzerine tutmak için şemsiyeyi açar; kar içinde gurup hâlinde uzaklaşırlar.*)

M. Gustave: — (*Kapıyı kapayarak*) Nihayet!...

M. Achille: — Öf be! Vakit geç oldu!... Ne can sıkıcı biriydi!...

M. Gustave: — (*Yatağa yaklaşarak*) Halama bakın?...

M. Achille: — Nesi var?... Çöküyor, düşüyor...

Doktor: — (*İleri atılarak*) Bilmiyorum... Galiba...

M. Gustave: — (*Yatağın üzerine eğilerek*) Halâ? Halâcığım!... Ne oldu?...

Doktor: — Bu sefer, bitti... Demiştım zaten...

M. Gustave: — Fakat imkânsız bu!...

M. Achille: — Fakat doktor, baksanıza... Yapacak bir şey yok mu?...

Doktor: — Maalesef! Hiç birşey!... (*Bir sessizlik. Herkes yatağın etrafında toplanır.*)

M. Gustave: — (*İlkin soğuk kanlılığını toplayarak*) Ne gündü be!...

M. Achille: — Fırtınaya bakın!...

M. Gustave: — Hoş, o zavallı budalaya karşı biraz sert davranmadık mı!... Hem sonra, bize hiç bir kötülüğü de dokunmadı...

K İ T A B İ Y A T ;

Demetrius J. Georgacas, The Name for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placename (Beitrage zur Namenforschung Neue Folge, Beiheft 8) Heidelberg 1971, 136 s.

J. A. Cramer, Charles Texier, Sir W. Ramsay ve E. Honigmann'ın Anadolu'ya ait eserlerine bir yenisi daha eklenmiş oluyor. Bu, Kuzey Dakota Üniversitesi öğretim üyelerinden Demetrius J. Georgacas'ın yukarıda adı geçen kitabıdır «The Name for the Asia Minor Peninsula» beş bölümden ibarettir; Önsöz (9-11), I. Bibliyografya (12-23), II. Anadolu Yarımadası (24-26), III. Yarımadayı ifade etmekte olan isimler (27-99); a. Eski isimler (27-38) 1. Asia (27-30) 2. Mikra Asia (30-33) 3. Asia Minor (33-35) 4. Avrupa dillerindeki isimler (35) 5. Diğer bazı isimler (35-38). b. Muahhar klâsikler, Bizans ve sonraki isimler; Lâtin, Batı Avrupa, Slav, Arap ve Türk'çedeki isimler. 6. Bizans Anadolu'si (40-46). 7. Arapça; Nâtolü, Türkçe; Anadolu (46-53). 8. Grek Anatolia, Latinceleştirilmiş Anatolia v.s. (53-57). 9. ve 10. Levant; Orient (:Doğu) (57-61). 11. - 12. Romania (617-71). 13. - 14. Romaioi; Rum, Rûmiye (71-83). 15. Tourkia, Turkhia; Türkiye (84-99) IV. İlâveler: İlâve 1: Grek yahut başka menşeli olup, Anadolu'da hâlâ kullanılmakta olan yer isimleri (100-122) İlâve 2: Rumili, Rumeli, Rumelia v.s. (122-125) İlâve 3: Türkmen, Osmanlı (126-129) Addenta (130-132) V. İndeks (133-136).

D. J. Georgacas, adı geçen eseri hazırlarken, bibliyografyayı iyi seçmiş, yerinde kullanmış, dolayısıyla mevzûa akıcı bir nitelik

kazandırmıştır. II. ve III. bölümler eserin ağırlığını teşkil etmektedir. Burada Anadolu yarımadasının, Türkiyenin bir bölümü olduğu, yeri ve sahası hakkında bilgiler verilmektedir. Üçüncü bölümde ise, Asia Minor ve Anatolia bahis konusu edilmektedir.

Her iki mevzu işlenirken, yazar, Anadolu'nun önceleri Mikra Asia ve Asia Minor gibi isimler taşıdığını, devrin kaynaklarından örnekler vererek, belirtmektedir. Anadolu Avrupa dillerinde, mese-lâ İtalyanca'da Asia Minore, Fransızcada Asie Mineure, İngilizcede (lâtincedeki şekil ile aynı) Asia Minor'dur. Grekçe, Mikra Asia, Ermenice; Asia Pokr, Türkçe: Küçük Asya, Almanca; Klein - Asien (bazen birleşik olarak), Kleinasien'e karşılıktır. Asia Minor, Greko-Roman (:Bizans), Arap ve Türk devirlerinde, bu milletlere mensup kaynaklarda Anatoli(Nâtolü, Anadolu olmuştur. Grekçe Anotoli, lâtinler tarafından Anatolia, daha sonraları Levant ve Orient, Romania; Hellenleştirilmiş Romania; Romanoï; Rûm ve Rûmî, Tourkia; Turchia ve şimdi de Türkiye şeklini almıştır.

Demetrius J. Georgacas, müteâkiben grek yahut başka menşelerden gelmekte olan yer isimlerini alfabetik sıra ile yazmaktadır. Ancak bazı Türkçe yahut doğu (Arap - Fars), dillerinde kullanılan yer isimlerini, Grekçe kelimelere benzeyişinden dolayı yanıltmıştır. Bunlar şunlardır; (s. 107) Argı : (Argıt Han) : Gratia. Argıt grekçe değildir. Arkot olarak kuzey Anadolu'da, Gerede civarında bir dağ ismi olarak hâlâ bilinmektedir. (s. 108) Benderereğli : Ponterakleia. Ponterakleia ile Bender Ereğli'de, sadece Ereğli müsterektir. Ponto : Karadeniz, Bender ise farsca iskele, liman manasındadır. (s. 103). Bolu : Polis. İslâm kaynaklarında rastlanmaktadır. Qaludhia, Bolu'nun eski adı Klaudiopolis'le değil de, bir başka Klaudiopolis'le ilgilidir. (s. 110). Devrek : Ta Dadubra. Son araştırmalar Devrek'in Dadubra ile hiç ilgisi olmadığını göstermiştir. Burası büyük bir ihtimalle, XIII. yy'da Zâlifre-Bolu, XIV. yy'da Borlı, Taraklıborlu diye bilinmekte olan Safranbolu'dur. (s. 110) Düzce-Düzdje : Dusai. Düzce, düzlük veya ovalık yer manasındadır. F. K. Dörner bu hususu, vâni Düsai'nin Düzce'ye karşılık olamayacağını ileri sürmektedir. (s. 111) Filyos Çay: Billaios. Filyos değil, Filyos'dur. (s. 112) Geyve: Kabaia. İbn Battuta burayı Kîve (:Geyve) diye tesbit etmektedir. Kabaia: Geyve için daha kesin deliller gerekmektedir. (s. 116) Lefke (şimdi Osmaneli): Leuke Parantez içindeki kelime «Osmaneli» olmalıdır. Bu gün halk arasında f: v değişmesi ile Levke de denilmektedir. (s. 117).

Mermere, Mermere Göl, Gölmermere: Tou Marmara veya Marmara. Birçok müelif burayı Marmara diye zikretmiştir. Halbuki halk Mermere diye söylemektedir. D. J. Georgacas tarafından doğru tesbit olunmuştur. (s. 117). Mudurnu : Modrena. İbn Battuta XIV. yy'da Mutırını olarak tesbit etmiştir. Mudurlu da denilmektedir. (118) Nif ; Nümphaion. Eski İzmir-Salihli yolu üzerindeki Mustafa Kemal Paşadır. (s. 118). Parsa : Parsada. Parsa grekçe olabileceği gibi, Türk ve İranlılar tarafından isim olarak kullanılmıştır. (119) Sart : Sardeis. A. Tietze'nin söylediği gibi Sard diye telâffuz olunursa da çok defa d: t'dir. Yâni J. Georgacas'ın ilk yazdığı doğrudur. (s. 119). Selindi: Selinounta. Selindi değil Selendi'dir (s. 120). Tefeni: (S.). Tephanou: Biraz şüphelidir? Türkler arasında Tefenni, Tefen diye söylenmektedir. Son kelime Filyos çayı üzerindeki bucak merkezidir. (s. 121). Zafarambol (Saf-ranbolu-Zafranbolu) : Theodosiopolis'den bozulmuş olduğu Sir W. Ramsay'ın olumlu bir ifade kullanmasına rağmen, kabul edilemez. İbn Battuta burayı Borlı diye kaydeder. İhtimal Zafran yahut Saf-ran'ın burada çok yetiştirilmesi, isimlendirmede tesirli âmil olmuştur.

Yukarıda temas edildiği gibi, D. J. Georgacas'ın eseri, zengin bibliyografya ile meydana getirilmiş, her zaman müracaat kitabı hüviyetindedir. Şimdi Türk devresi için, bu tip bir esere şiddetle ihtiyaç duyulacağı açıktır.

Dr. Enver KONUKÇU